

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

[2023 | 2]

Hidegháborús külkapcsolatok • munkássport •
kiugrás, nyilasok, németellenes fajvédők • igazoltatás

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Ferwagner Péter Ákos, Fischer Ferenc, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Kalmár Melinda, Krausz Tamás, Laczó Ferenc, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos András, Sipos Balázs, Standaesky Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Susan Zimmermann

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egyri Gábor,
Fiziker Róbert, Ignáczi Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSAK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár)
Hradeczky Moni (szerkesztő)
Borbáth Gábor (tördelő)

A szerkesztőség címe: 1114 Budapest, Villányi út 11–13.
www.multunk.hu

Tel.: 381-8141 · E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Nyomás, kötés: Alfadat-Press Kft., Tatabánya
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Megjelenik évente négyszer.
ISSN 0864-960X (Nyomtatott) ISSN 2677-156X (Online)

A címlapon:

Magyarországon tanuló külföldi diákok a május 1-i felvonuláson, 1978.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Szentkuthy Ibolya

E szám megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alap

Politikatörténeti Alapítvány

Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

[LXVIII. évfolyam 2. szám]

→
Ifj. Török Vidor, a TV Híradó operatőre,
a Portugál Kommunista Párt lisszaboni választási nagygyűléséről tudósít, 1975.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Rádió és Televízió Újság

A kádári Magyarország külkapcsolatai

SZILÁGYI ÁGNES JUDIT

Portugál pillantások a vasfüggöny mögé 1974 előtt és után*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.1>

Portugália jelenkori történetének kitüntetett éve az 1974-es esztendő. Ekkor ért véget a hosszú tekintélyuralmi rendszer, mely meghatározta a 20. századi portugál történelmet.¹ Lezárult a század legkitartóbb diktatúrája, a portugál autoritarizmus, s ezzel a lisszaboni politika radikálisan új irányt vett. Ezért a portugálok egészen más szemmel pillantottak az úgynevezett vasfüggöny mögé az említett év április 25-én kirobbant szegfűs forradalmat megelőzően, mint utána. Ritkán volt alkalmuk erre, és leginkább csak könyvek vagy a sajtó² segítségével, ezért mindkét korszakból van néhány publikált forrásunk, melyek minden bizonnyal segítették a korabeli portugál érdeklődőt betekinteni a szocialista országok zárt világába.

* Jelen tanulmány a Kádár-korszak, kádárizmus, korlátozott mozgáster: magyar modell? című országos jelenkortörténeti konferencia (Miskolci Egyetem, 2022. szeptember 1-3.) Imázsépítés és -rombolás. Kádárizmus a vasfüggönyön túlról című paneljében elhangzott előadás jelentősen bővített, szerkesztett változata.

¹ A téma magyar nyelvű irodalmáról SZILÁGYI Ágnes Judit: Válogatott bibliográfia a Salazar-korszak és a szegfűs forradalmat követő események magyar nyelvű forrásaiból és szakirodalmából. In: José Hermano SARAIVA: *Portugália rövid története*. Equinter Kiadó, Budapest, 2010. 355.

² Köszönet Takács Róbertnek, aki felhívta a figyelmemet arra a levéltári anyagra, mely portugál újságírók magyarországi látogatásait jelzi már az 1960-as évek elején. Külföldi újságírók Magyarországon. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) KÜM SFO, XIX-A-24b 15. doboz.

A szegfűs forradalom előtt

António de Oliveira Salazar (1889–1970), a radikálisan anti-kommunista politikus a portugáliai Új Állam (*Estado Novo*) létrehozója és évtizedeken át központi alakja volt, miniszterelnök-diktátorként 1932-től 1968-ig. Utóda és politikai örökségének folytatója egy közeli munkatársa, Marcello Caetano (1906–1980) lett a miniszterek tanácsának elnökeként 1968 és 1974 között. Az ő Szociális Államát (*Estado Social*) óvatos reformizmus jellemezte a „megújulás a folytonosságban” (*renovação na continuidade*) jelszó jegyében. Ez volt az úgynevezett *marcelizmus* vagy a marcellói tavasz (*Primavera Marcelista*), az a korszak, melynek végén Portugália – a nyugat-európai országok között talán utolsóként – nyitni próbált a szocialista országok felé. Ebben a kontextusban Magyarország is megjelent, bár nem az érdeklődés önálló terepeként, hanem leginkább a keleti blokk részeként.

Könyvsorozat a portugál megújulás kérdéseiről

A késő *marcelizmus* óvatos reformjai jegyében az intellektuális elit is bizonyos szabadságot kapott, és korábban nem tematizálható kérdéseket vehetett fel a nyilvánosságban. Így indult el az a társadalomtudományi könyvsorozat, amely *Ser ou não ser* (Lenni vagy nem lenni) főcímmel közéleti szereplők véleményét gyűjtötte össze egyes aktuális kérdésekről. Szerkesztője José Silva Pinto (1942)³ újságíró és kommunikációs szakember volt, kiadását pedig az Editora Arcádia vállalta, mely 1973-ban, a sorozat indulásának évében mindjárt négy kötetet is kihozott, olyan problémákat járva körül a diktatúra keretei között, de ellenzékiek bevonásával, mint a képviselői demokrácia, a parlamentarizmus (1. kötet: *Ser ou Não*

³ 1963-ban kezdte pályáját a diktatúra cenzurális viszonyai között, és az újságírói szindikátus titkáráként a korporatív kamara tagja is volt. 1975-ben viszont már a májustól megjelenő népszerű (70-80 ezres példányszámú) *O Jornal* című közéleti hetilap alapítói között találjuk. A független, baloldali demokratikus elkötelezettségű szerkesztőség a korszak legkiválóbb újságíróit tömörítette, és igen nagy szerepet játszott a portugál sajtó megújításában, dinamizálásában. A legendás orgánum eredeti formájában 1992-ig működött.

Ser Deputado – Képviselőnek lenni, vagy nem lenni); a tőzsde szerepe (3. kötet: *Ser ou Não Ser pela Bolsa* – Kell-e tőzsde, vagy nem); vagy az egypártrendszer kérdése (4. kötet: *Ser ou Não Ser pelo Partido Único* – Egyetlen párt legyen, vagy több). Ez utóbbi kötet szerkesztője, előszavának szerzője, António Valdemar⁴ (1938) volt, a neves újságíró, aki ekkoriban a *Lenni vagy nem lenni* sorozatot gondozó Editora Arcádiánál tevékeny szerepet vállalt egy másik emblemikus vállalkozásban is, António de Spínola (1910–1996) tábornok *Portugal e o futuro* (Portugália és a jövő) című kötetének megjelentetésében. Mint az közismert, ez a mű aztán jelentős szellemi előkészítője lett a szegfűs forradalomnak.⁵ A sorozat egyébként túlélte a politikai változásokat, és 5. kötete *Ser ou Não Ser pelo Amor Livre* (A szabad szerelem pártján, vagy ellene) címmel jelent meg, már 1975-ben. E problémát csak a katolikus erkölccsel szorososan összefonódott és rendkívül prűd salazari eszmerendszer kizárólagosságának megszűnése után lehetett ilyen módon felvetni. A kötethez a kérdéseket maga a sorozatszerkesztő, José Silva Pinto állította össze, az előszó szerzője pedig Maria Teresa Horta (1937) volt, az 1972-ben még írásaiért eljárás alá vont⁶ költő, író, újságíró, a diktatúrával szembeni ellenállás ismert alakja. Persze

⁴ Írói álnév, eredetileg az Azori-szigeteken született José Stone de Medeiros Tavares. 1959-től dolgozott lisszaboni lapoknál. Iskolatársa és jó barátja volt Mário Soares (1924–2017) szocialista párti politikus, aki 1974 után kiemelkedő szerepet játszott a portugál újraderokratizálódás folyamatában.

⁵ A témáról magyarul olvasható SZILÁGYI Ágnes Judit–RACS Marianna Katalin: Portugália a demokratikus konszolidáció kezdeti szakaszában. Natália Correia és António de Spínola nézetei, 1974. április–szeptember. In: MAJOROS István et al. (szerk.): *Hindu istenek, szíami tigrisek. Balogh András 70 éves.* ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2014. 491–502.

⁶ Nagy feltűnést és nemzetközi visszhangot is keltett az író nő szerzőtársaival, Maria Isabel Barrenóval (1939–2016) és Maria Velho da Costával (1938–2020) közösen publikált esszéregénye, a *Novas Cartas Portuguesas* (Új portugál levelek), amely a patriarchális elnyomás kritikája mellett bírálta a diktatúrát és gyarmati háborúját. Szerepe volt az autoriter rendszer bukásának előkészítésében. A „három Mária”-ként híressé vált alkotókat 1972-ben erkölcsstelenség és pornográfia vádjával állították bíróság elé. A kötet születésére és az ellene indított eljárásra is emlékezik az író nő egy 2018-as interjújában: Andreia FRIAÇAS: Maria Teresa Horta: "Se eu chorasse mostrava o ponto exato onde eles podiam enterrar a face" [Maria Teresa Horta: „Ha sírtam volna, azzal pontosan megmutatom nekik, hogy hová döfjék a kést”]. SAPO24, 12 mar 2018. Forrás: <https://24.sapo.pt/atuabilidade/artigos/maria-teresa-horta-se-eu-chorasse-mostrava-o-ponto-exato-onde-eles-podiam-enterrar-a-face> (Letöltve: 2022. 08. 03.)

az ő szerepeltetése csak a diktatúra bukása után vált lehetségessé, bár már az előző, a forradalom előtt megjelent kötetekbe is bevontak mérsékelt ellenzékiet, mutatva, hogy a *marcelizmus* eltűr bizonyos bírálatot. Ez azonban csak a Szociális Állammal lojális közéleti szereplők megszólaltatásával együtt volt lehetséges.

A külügyminiszter projektje

Számunkra a legérdekesebb a sorozat 2. kötete, amely *Ser ou Não Ser por uma Abertura a Leste* (Legyen, vagy ne legyen nyitás keletre) címmel jelent meg 1973-ban. A témaválasztás háttérében a külügyminiszter, Rui Patrício (1932) tervei álltak. A fiatal politikust még Oliveira Salazar nevezte ki gyarmatügyi helyettes államtitkárnak (*Subsecretário de Estado do Fomento Ultramarino*) 1965-ben. 1970-ben pedig Marcello Caetano külügyminisztere lett. 1974 áprilisában véget is ért kormányzati pályája, braziliai emigrációba távozott. Ő volt az, aki a Szociális Állam kormányának tagjaként kezdeményezte a nyitást a kelet-közép-európai és a távol-keleti országok, valamint Kuba felé. Ezzel tovább kívánta dinamizálni az 1960-as években Portugáliában megindult és eredményes törekvést: „A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódását jól illusztrálja a GDP exporthányadának az 1960. évi 17%-ról 1973-ban 26%-ra történt megnövekedése. Ezzel egyidejűleg javultak Portugália világkereskedelmi pozíciói, részesedése a világexportban az 1960. évi 0,26%-ról 1973-ban 0,32%-ra emelkedett. A kivitel szerkezeti átalakulása a feldolgozott termékek, ezen belül elsősorban a könnyűipari cikkek javára ment végbe”⁷ – írta a magyar elemző az 1970-es évek végén az ibériai ország gazdaságáról.

A sikerek sem tudták elfedni Portugália pénzügyi és gazdasági nehézségeit, amit elsősorban az 1961-től⁸ kibontakozó gyar-

⁷ LOSONCZ Miklós: A portugál gazdaság fejlődési irányzatai. *Külgazdaság*, 1979/11. 60.

⁸ Portugália a diktatúra összeomlásáig ragaszkodott afrikai gyarmataihoz, külpolitikáját teljesen ennek rendelte alá, és erejét meghaladó anyagi áldozatokra kényszerült, hogy fegyverrel próbálja fenntartani plurikontinentális birodalmi jellegét. Figyelmen kívül hagyta a világpolitikai tendenciákat is: „A portugál és spanyol gyarmatok, valamint néhány kisebb francia, illetve brit birtok kivéte-

mati háború okozott. Ennek költségei a GDP több mint 40%-át emésztették fel évente.⁹ Ezért Lisszabon a további, térségünkre irányuló nyitásban is kereskedelmi diverzifikációs lehetőségeket keresett. Első lépésként a már korábban is meglévő (például Jugoszláviával), kétoldalú kapcsolatok bővítésére törekedett, főként az angolai kávé nagyobb volumenű eladásával. A gazdasági célokat tudományos és más kulturális, illetve technológiai együttműködéssel tervezte összekapcsolni.¹⁰ A távlati politikai célok között pedig megjelent a diplomáciai viszony rendezése is a szocialista országokkal, mint olyan nemzetközi politikai lépés, mely a diktatúra óvatos lazításaként illeszkedik az enyhülési folyamatba, ezzel Portugáliának a nyugat-európai rendszerbe való integrációját is segítheti.¹¹

A magyar–portugál diplomáciai kapcsolatokat M. Szebeni Géza kutatta levéltári források alapján.¹² Itt csupán annyit, hogy a két ország között 1945 óta szünetelt (bár formálisan nem szakadt meg) a hivatalos viszony, miután Lisszabon nem ismerte el a Szálasi-kormányt. A magyar követség felszámolása ugyanakkor

lével Afrika legtöbb országa néhány éven belül elnyerte függetlenségét. Egyedül az »Afrika évének« elkeresztelt 1960. évben 17 ország vált függetlenné s egyben ENSZ-tagállammá.» BÜR Gábor: A szubszaharai Afrika szerepe a Magyar Népköztársaság külpolitikájában. *Világtörténet*, 2021/3. 340.

⁹ SZILÁGYI Ágnes Judit–RACS Marianna Katalin: I. m. 496.

¹⁰ Armando de CASTRO: Introdução. As relações entre Portugal e os países socialistas na perspectiva das estruturas económico-sociais contemporâneas [Bevezetés. Portugália és a szocialista országok kapcsolatai a mai gazdasági, társadalmi körülmények között]. In: José Silva PINTO (coord.): *Ser ou Não Ser por uma Abertura a Leste* [Legyen, vagy ne legyen nyitás keletre]. Editora Arcádia, Lisboa, 1973. 7–17.

¹¹ Portugália „Alapító tagja volt a NATO-nak és a Nagy-Britannia által kezdeményezett Európai Szabadkereskedelmi Társulásnak (EFTA). [...] A portugál államminiszter 1962. május 18-án nyújtotta be országa csatlakozási kérelmét Couve de Murville-nek, az Európai Közösség soros elnökének. [...] A tárgyalások 1970. november 24-én meg is kezdődtek, s 1972. július 22-én Portugália és az Európai Gazdasági Közösség között Szabadkereskedelmi Egyezmény megkötéséhez vezettek.” SZILÁGYI István: *Portugália és Spanyolország. Történelem és politika a 20. században*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2006. 125., 135. Kiemelés az eredetiben.

¹² M. SZEBENI Géza: A magyar–portugál diplomáciai kapcsolatok újrakötése. In: MAJOROS István et al. (szerk.): *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2012. 407–413.

csak 1950-ben fejeződött be, miközben Lisszabonban egy tiszteletbeli konzulátus korlátozott működése fennmaradt. A gazdasági kapcsolatok bővítését akadályozta, hogy Magyarország 1965-ben csatlakozott és a továbbiakban tartotta magát az afrikai szabadságmozgalmakat támogató, Portugáliát pedig szankcionáló embargós ENSZ-határozathoz. A szegfűs forradalom után aztán a diplomáciai kapcsolat helyreállítására mindkét fél nyitottá vált. Igaz, egy „külügyminiszteri feljegyzés szerint Magyarország volt az egyetlen szocialista ország, amelyiknek 1974 decemberében még nem volt nagykövete Lisszabonban. [...] A gyorsítás aztán megtörtént és a következő évben az MSZMP KB apparátusának egyik tagja kiutazott nagykövetként Lisszabonba”.¹³ Egész pontosan Csaba Ferenc, aki korábban az Európai Biztonság és Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottsága elnökségének titkára volt, 1975. február 28-án nyújtotta át rendkívüli és meghatalmazott nagyköveti megbízó levelét Francisco da Costa Gomes (1914–2001) köztársasági elnöknek.¹⁴

Elsődleges a gazdasági érdek, az ideológiai szemben állás már másodlagos

A *Lenni vagy nem lenni* kötetek szerkezete egymáshoz nagyon hasonló: egy bevezető körvonalazza a könyv központi problematikáját, amelyről aztán a felkért közéleti személyiségek mondják el a véleményüket, mindannyian ugyanazokra a kérdésekre válaszolva. A Keletre nyitás lehetőségét tematizáló, 2. kötet 185 oldal terjedelmű. A néhány soros kiadói előszó után egy 12 oldalas bevezető esszé nyitja, majd a 20 kérdéses interjúk következnek mintegy 120 oldalon, a kiadvány végül 40 oldalnyi melléklettel zárul. A közreműködők – a szocialista országok iránt

¹³ M. SZEKENI Géza: I. m. 413.

¹⁴ A ceremóniáról filmfelvétel található a portugál állami televízió (RTP) archívumában: <https://arquivos.rtp.pt/conteudos/embaixadores-da-suica-e-da-hungria/> (Letöltve: 2023. 01. 03.) Kinevezéséről hírt adott a *Magyar Közlöny*, 1975. február 21. 186. Megbízatása 1979 augusztusáig szól. *Magyar Közlöny*, 1975. augusztus 3. 755.

valamilyen okból érdeklődők – köre érdekes metszete a késő *marcelizmus* elitjének. Végző soron mindannyian nyitáspártiak, válaszaikban azonban meglepően kevés szó esik régióink országairól (a legtöbbször a Szovjetuniót és Kínát említik), sokkal inkább Portugália, a portugál kül- és gazdaságpolitika, kultúra és gondolkodásmód elemzésével foglalkoznak. A nyitás melletti érvek is a portugál valóságból indulnak ki. A középkelet-európai régióra, és így Magyarországra vonatkozóan a mellékletek tartalmazzák a legtöbb információt.

A bevezető esszé szerzője az ismert közgazdász, Armando de Castro (1918–1999), aki 1938-ban csatlakozott a portugál kommunista párthoz, és élete végéig hű maradt politikai meggyőződéséhez.¹⁵ Így érthető, hogy írásában nyoma sincs a *salazarizmus* kérlelhetetlen antikommunista retorikájának, sőt kifejezetten tárgyyszerű hangot üt meg. Adottságként kezeli a közeledés szükségyszerűségét „a különböző társadalmi rendszerű országok kapcsolataiban”.¹⁶ A nyitást pragmatikus lépésként kezeli, és elsődleges indokaként a kínálkozó gazdasági lehetőségeket és a hidegháborús környezet megváltozását említi. „Nem hagyható figyelmen kívül – írja Armando de Castro – a nemzetközi viszonyok valódi enyhülése, ennek során számos kétoldalú egyezmény jön létre a Nyugat országai és a keleti országok között [...] hangsúlyoznunk kell, milyen fontos felvevőpiac lehet ez utóbbiak jelentős létszámú, mintegy háromszázmilliós, eléggé magas életszínvonalú emberekből álló fogyasztói csoportja. Először is tehát azt kell felmérni, hogy a portugál gazdaság számára milyen lehetőségeket rejt ez a még »alvó« külföld.”¹⁷ Ugyanakkor a politikai és ideológiai szembenállást már meghaladottnak véli a

¹⁵ Az egyetemi pályáról a diktatúra éveiben politikai nézetei miatt le kellett mondania, ezért jogi végzettségével mint ügyvéd tevékenykedett. Az 1940-es évektől jelentős gazdaságtörténeti munkákat publikált. 1974 után kerülhetett a portói egyetem gazdaságtudományi karára, ahol az egyik vezető professzor lett. Bővebben Ant3nio ALMOD3VAR–Augusto Santos SILVA: Entrevista ao Prof. Armando Castro [Interjú Armando Castro professzorral]. *Cadernos de Ci3ncias Sociais*, 1990/8–9. 9–29.

¹⁶ Armando de CASTRO: I. m. 10. (A portugál nyelvű forrásokból vett részletek a szerző fordításában szerepelnek.)

¹⁷ Uo. 7., 13.

közgazdász, egyetlen pontot említ csupán, amelynek következményei lehetnek a kapcsolatok fejlesztésére nézve, azt, hogy a szocialista országok milyen álláspontot foglalnak el a portugál tengerentúli politikával kapcsolatos nemzetközi kérdésekben.¹⁸

Ki mit lát a vasfüggöny mögött?

Az interjúk közül az első Vergílio Ferreirával¹⁹ (1916–1996) készült. A lisszaboni tanár, a korszak kiemelkedő és népszerű prózaírója polemikus volt a nyitás kérdésében, bár arra egyértelműen biztatott, hogy a nemzetközi kapcsolatokban Portugália adja fel a régi, a salazari időkre jellemző „büszkén egyedül” (*orgulhosamente* sós) alapállását.²⁰ Nem gyakorlatias (gazdasági) szempontból fogalmazta meg válaszait, mert inkább szimbolikus jelentőséget tulajdonított a kérdésnek. A Világ egységülését és a népek közötti kommunikáció lehetőségét látta a kelet–nyugati közeledésben is, ahogy fontosnak tartotta a portugál külpolitika más irányú diverzifikációját is. Hosszú, esszészzerű, elméleti válaszaiban Magyarországot nem említette külön, bár az ismert kommunista vezetők és gondolkodók (Mao, Szálin, Zsdanov, Tito, Roger Garaudy) között két magyar referenciát is szóba hozott, Nagy Imrét és Lukács Györgyöt. Mikor a forradalmak, a szocialista rendszerek bűneiről, vállalhatóságáról, árulókról, árulásról és ezek relatív megítélhetőségéről fejti ki filozofikus nézeteit, azt írja: „Mi lenne, ha várnánk még néhány évet, hogy tisztán láthassunk? »Áruló«, nos, mint ismeretes, Dubček (vagy Nagy) is tűnt annak, bár nem láthattuk előre, meddig megy el az »árulásban«. Még érdekesebb az, hogy ahol a proletariátus

¹⁸ Uo. 17.

¹⁹ A Camilo Castelo Branco- és Camões-díjas író legfontosabb, világhírűvé vált könyve, az 1954-es *Manhã Submersa* [Elsüllyedt reggel], amiből film is készült. Magyarul lásd PÁL Ferenc: Vergílio Ferreira (1916–1996) emlékezete. 1749, 2021. március 1. Forrás: <https://1749.hu/fuggo/essze/vergilio-ferreira-1916-1996-emlekezete.html> (Letöltve: 2023. 01. 03.)

²⁰ Vergílio FERREIRA: Uma abertura a Leste mas inserida numa abertura a todos os quadrantes [Keletre nyitás, de minden más irányú nyitással együtt]. In: José Silva PINTO (coord.): I. m. 23.

forradalmat csinált, megtalálta az utat a maga igazságának kimondásához, és amit kimondott, az nagyon súlyos volt – kapott is érte elég tapsot Brechtől és Lukácstól, nem úgy azoktól az uraktól, akiket egyszerűen lepuffantott.”²¹

A következő megszólaló Raul Régo (1913–2002) író, korábban középiskolai tanár, majd újságíró volt, és ismert ellenzéki.²² 1972-ben vette át a *República* című hírlap szerkesztőségének irányítását, amit személyi állományában és szellemiségében jelentősen átalakított. Az oppozíció fontos publicistáit foglalkoztatta, köztük például Mário Soarest, így a lap a legjelentősebb diktatúraellenes orgánum lett. Némi személyes tapasztalattal is rendelkezett a keleti blokkról, hiszen néhány héttel az interjú előtt átkelt a berlini falon, és pár órát eltöltött Kelet-Berlinben.²³ Úgy látta, a két világrendszer között az integráció már feltartóztathatatlanul zajlik a turizmus, a nemzetközi konferenciák vagy a kultúra területén, irodalmi fordításokon keresztül.²⁴ Többek között éppen Ferreira de Castro világsikerét említette, aki az 1950-es évektől magyarul is olvasható volt.²⁵ Portugáliának – Régo véleménye szerint is – ki kell lépnie a „büszkén egyedül” elszigeteltségből, és külpolitikai nyitásának több irányúnak kell lennie, tekintet

²¹ Uo. 36. Bár Ferreira nem volt aktivista, sem különösebben politikus alkat, minden rendszert kritikusan szemlélt. Nemrégiben kiadott naplójának címe is beszédes: *Folyószámla (Conta-Corrente)* [1969–1981]. Ezek tanúsága szerint érdeklődéssel olvasott kora világrendszereit összevető, elemző írásokat. Hívószóként kezelte Dubček és Nagy Imre nevét, idézőjelekkel érzékeltetve azt, tudja, hogy nem árulók, bármit is tartson felőlük hazájuk hivatalossága, amivel kapcsolatban óvatosságra int.

²² Régo 1961-ben kidolgozta a köztársaság demokratizálásának programját, amiért börtönbe került. 1965-ben és 1969-ben mint lisszaboni ellenzéki jelölt indult a választásokon. Újságíróként a Reuters brit hírügynökség tudósítója és fontos lapok munkatársa volt (*Jornal do Comércio, Diário de Lisboa, Seara Nova*). Raul Régo: *Abertura não é abdicação* [A nyitás nem lemondás]. In: José Silva PINTO (coord.): I. m. 43–44., 70.

²³ Uo. 76.

²⁴ Uo. 49–51.

²⁵ A neorealista, dokumentarista portugál prózaíró kötete magyarul: José Maria Ferreira de CASTRO: *Honkeresők*. Ford.: KORDÁS Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1958 [1928]. Az esztétikaiak mellett ideológiai okai is voltak annak, hogy az 1950-es évek végén magyarra fordították, hiszen a portugál neorealizmus vállaltan marxista ihletésű irodalmi irányzat volt, amely tudatosan követte a szovjet szocialista realizmus zsdanovi és plehanovi alapvetéseit.

nélkül a politikai berendezkedésre vagy ideológiákra, mert ezek különbözőségét nem kell kibékíthetetlen ellentétnek tekinteni. A nyitásnak főként kulturális oldalát, egymás kölcsönös megismerésének hasznát hangsúlyozza válaszaiban, és leszögezi: „azt kérdezik tőlem, hogy nyitottnak kell-e lennünk Kelet felé. Én az vagyok. És ha Keleten élnék mint lengyel vagy ukrán születésű, a nyugati nyitás pártján lennék.”²⁶

A kötet harmadik interjúalánya Manuel Vinhas (1920–1977) ipari nagyvállalkozó, sör- és üdítőital-gyáros, mecénás, aki életmódjával, üzleti hálózatával mintegy megtestesítette Portugália birodalmi önképét: plurikontinentális jellegét, hiszen Ibéria, Afrika és Brazília között ingázva építette fel érdekeltségeit. Rendhagyó figura volt a salazari idők vállalkozói között. Nemcsak azért, mert rezidenciája, a Zambujal birtok a világpolgárság szellemét sugározta a bezárkózó diktatúrában mint a nemzetközi társasági élet központja, filmforgatások színhelye, hanem azért is, mert Vinhas, aki eleinte közel állt Salazarhoz, 1961 és 1969 között a PIDE²⁷ által szorosán megfigyelt személy lett. Mivel ideje jelentős részét Angolában töltötte, jól látta a gyarmati berendezkedés válságát, és véleményét egy brosúrában közzé is tette,²⁸ ezzel kivívta a hatalom gyanakvását. Az 1974-es forradalom után mint nagybirtokos és milliomos nem érezte biztonságban magát Portugáliában, ezért végleg áttelepült Brazíliába. 1973 májusában a nyitás politikáját elemző kérdésekre az atlanti háromszög koordináta-rendszeréhez kötődő, sajátos gondolköréhez igazodva válaszolt. Nem hagyta szó nélkül Kína afrikai expanzionista törekvéseit²⁹ és a spanyol konkurenciát Latin-Amerikában.³⁰ A Keletre nyitással kapcsolatban pedig leszögezte, az eszmék feltartóztathatatlanok, egyes országok

²⁶ Raul REGO: I. m. 75.

²⁷ 1945-től 1969-ig a diktatúra politikai rendőrsége Portugáliában: Polícia Internacional e de Defesa do Estado (PIDE).

²⁸ Manuel VINHAS: *Para um diálogo sobre Angola* [Az Angoláról folyó párbeszédhez]. A szerző kiadásában. Oficinas Gráficas de Albano Tomás dos Anjos. Lisboa. 1962.

²⁹ Manuel VINHAS: Devemos ser por todas as aberturas [Minden nyitást pártolnunk kell]. In: José Silva PINTO (coord.): I. m. 91.

³⁰ Uo. 85–86.

csak ideig-óráig szigetelhetők el. A hidegháború a történelemben csupán egy epizód. Nincs olyan komoly érv, ami miatt a nyitást ellenezni kellene.³¹

Manuel Gomes Barradas de Oliveira (1912–1984) újságíró, a salazarizmus egyik fő propagandistája szintén a megkérdoztetek között volt.³² Érdemes tudni róla, hogy korábban ő vezette a Nemzeti Szövetség³³ hivatalos napilapját, a *Diário da Manhã*. Részt vett a központi hírügyökség, az ANI (*Agência de Notícias e de Informação*) 1947-es létrehozásában, majd dolgozott az állami rádióban, és az egyik első állandó tévékommentátor volt. A forradalom után salazarista szemszögből írta meg a portugál diktatúra megbuktatása és a dekolonizáció kritikáját.³⁴ Ahogy azt tőle várni lehet, 1973-as véleménye teljes mértékben illeszkedett a külügyminiszter programjához. A direkt megbélyegző terminológiát, ami korábban jellemző volt a portugál hivatalos propagandára (kommunista blokk, szatellit országok, csatlós országok) már elhagyta, helyette a semleges formulákat (a Kelet országai, *países do Leste*) vagy az államok hivatalos elnevezését használta. Belső viszonyairól azonban fenntartotta negatív véleményét: „Attól tartok, hogy egyes keleti országokban azok az értelmiségiek, akik a nyíltan vagy burkoltabban képviselt hivatalos állásponttal nem kötnek kompromisszumot, könnyen valamelyik pszichiátriai osztály ápoltsjai között találhatják magukat.”³⁵ Ennek ellenére egyetértett azzal, hogy ideje feladni a korábbi elzárkózást a keleti országokkal szemben, hiszen a körülmények megváltoztak, a kultúra szabadon áramlik, és a nyugati világ piacokat és olcsó munkaerőt akar.

³¹ Uo. 82–83., 95.

³² Barradas de OLIVEIRA: Não há um cerco a romper; há uma ladeira aberta a subir [Nincs áttörni való kerítés; szabad az út felfelé]. In: José Silva PINTO (coord.): I. m. 97–119.

³³ Az União Nacional 1930-tól a salazarizmust támogatók, széles bázisú tömegszervezeteként működött, gyakorlatilag az Új Állam egyetlen legális pártja volt. A szervezet 1970-ben, V. kongresszusán – bár ez tényleges átalakulást nem jelentett – a Népi Nemzeti Akció (Acção Nacional Popular) nevet vette fel.

³⁴ Barradas de OLIVEIRA: *Quando os cravos murcham* [Amikor a szegfűk hervadnak] I–II. I. *A Democracia que nos impuseram* [Demokrácia, amit ránk kényszerítettek], II. *A vergonhosa descolonização* [A szégyenteljes dekolonizáció]. Fernando Pereira Ed., Lisboa, 1974.

³⁵ Barradas de OLIVEIRA: Não há um cerco a romper. I. m. 110.

Visszatérő gondolat válaszaiban, hogy az érdekek, főként a portugál kereskedelmi érdek, és nem az ideológia irányítja már a reálpolitikát. Válaszaiban statisztikai adatokkal alátámasztva mutat rá arra, hogy a közép- és kelet-európai országokkal az 1970-es évek elején az árucseré-forgalom jóval elmarad a kívánatostól.³⁶ A kereskedelem élénkítésében jelentős potenciált lát a régebbiek (Jugoszlávia, Bulgária, Csehszlovákia és Kelet-Németország) mellett új partnerek bevonásával. A kapcsolatok elmélyítését pedig politikai célokra is felhasználhatónak tartja: rávenni ezt az országcsoportot, hogy ismerje el, Portugália más, mint a 19. század gyarmatosítói, tengerentúli területei ezért elválaszthatatlanok az anyaországtól.³⁷

A közép- és kelet-európai régióról kétségtelenül az utolsó megszólaló, Francisco Granadeiro (1930) tudott a legtöbbet. Hiszen a világ hatvanhárom országában fordult meg korábban mint kereskedő,³⁸ köztük szocialista államokban is, az úgynevezett vas- és a bambuszfüggönyön³⁹ túl. Az üzleti és kulturális kapcsolatok építésében ő sem látta akadálynak a két rendszer közötti ideológiai összeférhetetlenséget.⁴⁰ A problematikus dolgokat egyszerűen adottságnak vette, például amikor azt a kérdést kapta, miért ne hívhatna meg Portugália ismert ellenzékieket az elzárt országokból, Francisco Granadeiro azt felelte: „Az a benyomásom, hogy ez a kérdés a keleti körülmények nem elég alapos ismeretéből adódik. [...] szigorú ellenőrzési rendszer működik az ottani állampolgárok kiutazásával kapcsolatban”, ideológiai és devizagazdálkodási szempontok szerint, és csak

³⁶ Uo. 105.

³⁷ Uo. 119.

³⁸ 1973-ban a Grândola székhelyű parafa-feldolgozó vállalat, az Estabelecimentos I. Granadeiro, S.A.R.L. képviselője. FRANCISCO GRANADEIRO: Ser ou não ser por uma abertura a Portugal... [Legyen vagy ne legyen nyitás Portugália felé...]. In: José Silva PINTO (coord.): I. m. 121.

³⁹ A portugálok ezt a kifejezést használják az európai vasfüggönyhöz hasonló, Ázsiát kettéosztó határra, amely némileg lágyabb és áthatolhatóbb, szimbolikus elválasztó vonalat jelöl.

⁴⁰ FRANCISCO GRANADEIRO: I. m. 128. Magyarországot, a Szovjetuniót, Lengyelországot és Romániát mint a kávéexport új célországait konkrétan meg is nevezi. 130.

igen ritkán tesz lehetővé tisztán magáncélú utazásokat⁴¹ – ismétli a nyugati közvéleményben élő sztereotípiát.

A portugál fenntartások, ha voltak is, az 1970-es évek elején már nem a két vilárendszer ideológiai vagy a gazdasági struktúrárt érintő szembenállásból adódtak, legfeljebb külpolitikai természetűek voltak, például a Szovjetunió vagy Kína afrikai befolyásának növekedése miatt, de ezt sem tekintették rendszerspecifikusnak, hiszen francia vagy észak-amerikai részről is érzékelték.⁴² Az utolsó hozzászóló is határozottan a nyitás pártján állt, és követendőnek tekintette a spanyol példát, amennyiben a szomszéd ország korábban öt régióknbeli országgal írt alá megállapodást.⁴³ (A spanyol és a brazil magatartás kérdése mint a portugál külpolitika számára fontos igazodási pont egyébként végigvonul a kötetben.)

Tények a portugál termékek potenciális, vasfüggöny mögötti importőreiről

A *Legyen vagy ne legyen nyitás keletre?* kérdését feszegető könyv a KGST-országok és az ottani piaci lehetőségek rövid bemutatását is tartalmazza függelékében.⁴⁴ Az adatok a *Fundexport: boletim semanal de informação do Fundo de Fomento de Exportação* című lisszaboni kormányzati értesítőből származnak. Még a *salazarista* gazdasági minisztérium keretében, 1949 szeptemberében törvényerejű rendelettel hozták létre az export támogatására a *Fundo de Fomento de Exportação* –

⁴¹ Uo.

⁴² Uo. 125., 134.

⁴³ Uo. 137. Például a magyar–spanyol kapcsolatok is jóval korábban formalizálódtak: „A külkereskedelmi forgalom beindításának első szervezeti keretét az 1958-ban megkötött bankközi megállapodás adta. Ennek alapján bonyolódott le a külkereskedelmi forgalom 1970-ig. Az 1968-tól bekövetkezett gyorsabb fejlődés tette szükségessé a hosszú lejáratú államközi árucserre-forgalmi megállapodás megkötését. Erre 1970-ben került sor, és 1975-ig ennek alapján bonyolódik le az árucserreforgalom.” W. I.: Magyar gazdasági napok Spanyolországban. *Figyelő*, 1972. november 1. 93. Spanyolország az 1970-es évek elején partnereivel, a magyarok mellett Bulgáriával, Csehszlovákiával, Jugoszláviával és Lengyelországgal tovább élénkítette kapcsolatait.

⁴⁴ José Silva PINTO (coord.): I. m. 139–184.

Fundexport elnevezésű, főként promócióval foglalkozó alapot.⁴⁵ Ennek elsődleges célja a portugál gazdaság eredményeinek, termékeinek (például a portói bornak, a szardíniaikonzerveknek, az olívaolajnak, a friss gyümölcsöknek) külföldi megismertetése és népszerűsítése, a nemzetközi vásárokon való részvétel⁴⁶ támogatása és a turizmus fejlesztése volt. A *Fundexport* kiadványát az alap heti értesítőjeként 1960-ban indították el, azzal a céllal, hogy folyamatosan monitorozza a külföldi fogyasztási szokásokat és a piaci lehetőségeket. Az értesítő 1972-es adatait vették át a kötetben közölt, néhány oldalas írásokhoz, melyek az egyes szocialista országokról szólnak. Terjedelmük változó. Bulgáriának hét és fél oldalt szenteltek, mint annak a hagyományos kereskedelmi partnernek, amely a továbbiakra nézve is a legígéretesebb. Csehszlovákiát és a Szovjetuniót egyaránt öt és fél oldalon, az NDK-t és Romániát négy-négy és fél oldalon, míg Lengyelországot és a legjobban ismert partnert, Jugoszláviát két-két és fél oldalon mutatták be.

Magyarország majdnem hat oldalt kapott a kötetben. Hazánk Portugáliával fennálló gazdasági kapcsolatai az 1971-es adatok szerint némi parafaimportra korlátozódtak, amit a magyar fél kis tételben különböző gépek, berendezések exportjával ellentételezett 19 593 ezer escudo értékben.⁴⁷ Ezzel a régió országai között a középmezőnyben voltunk. „A két ország közötti pénzügyi elszámolások 1956 óta klíringben (forint–escudo) történtek.” Csak 1974-ben, a szegfűs forradalom után váltottak konvertibilis devizaelszámolásra.⁴⁸

⁴⁵ Decreto-Lei n.º 37:538, de 2 de setembro de 1949. *Diário do Governo*, 1a. Série de 2 de Setembro de 1949.

⁴⁶ Portugál vállalatok egyéni kiállítóként már 1964-ben megjelentek a budapesti BNV-n. FOLLINUS János: A nemzetközi vásárok családjában. *Figyelő*, 1964. 20. 1.

⁴⁷ Barradas de OLIVEIRA: Não há um cerco a romper. I. m. 105. A két ország valutáját közel egy az egyben lehetett váltani, 100 PTE = 96,59 HUF 1973-1974-ben.

⁴⁸ Magyar–portugál bankközi megállapodás. *Világgazdaság*, 1974. június 11. 3.

A magyar piaci lehetőségeket ismertető melléklet⁴⁹ felhívja a figyelmet arra, hogy 1968 óta a jugoszláviai mellett nálunk a legnyitottabbak a gazdasági viszonyok a szocialista országok között. A tervgazdálkodással⁵⁰ már nem kontrollálnak központilag minden olyan aprólékosan, mint korábban, bár megmaradt az ár-szabályozás, a szigorú hitelpolitika és az importkorlátozás – írja a portugál ismertető. Az állami tulajdon túlsúlya továbbra is jellemző a vállalkozások terén, és az export-import cégek tevékenysége előzetes külkereskedelmi minisztériumi engedélyhez kötött, de így is több mint száz ilyen vállalat működik Magyarországon. A kiadvány ezért rámutatott, hogy a portugál cégeknek ezekkel kell kapcsolatba lépniük, valamint érdemes felkeresniük a Magyar Kereskedelmi Kamarát is. Az ismertető ugyanakkor azt is hangsúlyozza, a gazdasági liberalizációt nem kísérte valódi politikai átalakulás. „Különösen ügyelnek arra, hogy ne tegyenek semmi olyat, ami arra készítené a Szovjetuniót, hogy beavatkozzon a magyar ügyekbe.”⁵¹

A mellékletként közölt ismertetők a potenciális portugál exportőröket konkrét gyakorlati tanácsokkal is ellátták, akár a magyarországi, akár a térség más államaiban érvényes szabályozókkal kapcsolatban. Tájékoztattak például arról, hogy nálunk az üzleti vállalkozások finanszírozását a Magyar Nemzeti Bank és a Magyar Külkereskedelmi Bank végzi, és a kiviteli cikkek jellege miatt különösen fontos volt tudatni azt is a portugál érdeklődőkkel, hogy a magyarok az 1968-as növényvédelmi és az állategészségügyi rendeletek betartását szigorúan ellenőrzik a határátlépésnél.⁵² A valutával kapcsolatban pedig azt jelzi a leírás, hogy míg a hivatalos forintárfolyam 28,18 Ft = 1£, a turis-

⁴⁹ O mercado da Hungria [A magyarországi piac]. In: José Silva PINTO (coord.): I. m. 155–160.

⁵⁰ Maga a gazdasági tervezés nem volt idegen a portugál gazdaságirányítástól sem, az *Estado Novo* is alkalmazta: „1953-ban hirdették meg az első, 1959-ben a második hatéves fejlesztési tervet. 1965 és 1967 között egy közbeiktatott hároméves tervvel számoltak, s 1968-ban került sor a harmadik hatéves fejlesztési terv beindítására.” SZILÁGYI István: I. m. 132.

⁵¹ O mercado da Hungria. I. m. 158.

⁵² 1968. évi 32. törvényerejű rendelet a növényvédelemről. Egyszerűsítve hivatkozza O mercado da Hungria. I. m. 158–159.

taárfolyam 72 Ft = 1£. Az előbbit csak a statisztikákban alkalmazták, minden átváltásnál viszont az utóbbi a tényleges szorzó. Szó esett a hármas magyar vámtarifarendszerről is, amelyben Portugália a legkedvezőtlenebb (Kereskedelmi Vámtarifa III.) kategóriába tartozott (ahogy például az USA is).⁵³

Az 1974. április 25-i forradalom után

A lisszaboni forradalmat (amely lényegében vértelenül, egyetlen nap alatt zajlott le), majd az újra demokratizálódás első szakaszát a Fegyveres Erők Mozgalma (MFA) irányította. A szervezőerőt jelentő fiatal tiszteknek, azaz a *kapitányok mozgalma*-nak legalapvetőbb célkitűzéseit a „három D” jelmondat foglalta össze: Demokratizálás, Dekolonizáció és Gazdaságfejlesztés (*Desenvolvimento*). Lisszabonban előbb egy katonai tanács (a Nemzet Megmentésének Tanácsa⁵⁴) vette át és gyakorolta a hatalmat, majd hat ideiglenes kormány és két ideiglenes köztársasági elnök váltotta egymást 1976 júliusáig (ekkor alakult meg az első alkotmányos kormány). Álvaro Cunhal⁵⁵ (1913–2005), az illegálisból frissen kilépett kommunista párt (PKP) főtitkára több ideiglenes kormányban is tárca nélküli miniszter lett. Ez fokozta a portugál vezetés nyitottságát a szocialista országok felé. 1975. április 25-én, a szegfűs forradalom első évfordulóján tartották Portugáliában 1925 óta az első szabad választásokat az alkotmányozó nemzetgyűlés összetételének meghatározására. Győztese a Mário Soares vezette szocialista párt lett, a többpárti, polgári demokrácia programjával. A forradalom utá-

⁵³ 1966. évi 2. törvényerejű rendeletre a vámjog szabályozásáról; 9/1966 (II.5.) a vám- és pénzügyorségról, valamint a vámjog szabályozásáról szóló 1966. évi 2. törvényerejű rendelet végrehajtásáról szóló kormányrendelet; valamint A pénzügyminiszter és a külkereskedelmi miniszter 4/1967. (XII. 23.) PM–KKM számú együttes rendelete a vámjog részletes szabályainak megállapításáról és a vámeljárás szabályozásáról. Egyszerűsítve hivatkozva O mercado da Hungria. I. m. 160.

⁵⁴ Személyi összetételét, programját közli SZILÁGYI István: I. m. 159–162.

⁵⁵ Az 1960-tól 1974-ig előbb moszkvai, majd párizsi emigrációban élő politikus 1970. június második felében hazánkba látogatott egy portugál kommunista pártdelegációval, az MSZMP meghívására. *Népszabadság*, 1970. július 1.

ni politikai életben ugyanakkor a jobb és bal oldali szélsőséges és mérsékelt elképzelések közül számos alternatíva felmerült, a hadsereg erős emberei maguk is különböző, egymásnak feszülő irányzatokat képviseltek. A politikai útkeresés jellemzően baloldali képviselői és a hozzájuk szorosabban vagy lazábban kapcsolódó szellemi emberek bepillantottak a vasfüggöny mögé is, észrevehetően a követendő, jó példákat keresve, latolgatva egy baloldali alternatíva megvalósíthatóságát. Ennek során született e tanulmány másik forrása, az Urbano Tavares Rodrigues (1923–2013) portugál író magyarországi látogatásáról szóló 1975-ös úti beszámoló,⁵⁶ ami a szerző rövidebb írásait tartalmazó kötetében jelent meg, és annak úgy egyharmadát teszi ki.

Formalizált rokonszenv

A szegfűs forradalom után Portugália fokozott érdeklődéssel fordult a szocialista országok, így Magyarország felé is (például a kultúra területén filmhét, tévéműsor keretében).⁵⁷ Portugál parasztküldöttség és katolikus papok delegációja jött az országba, és hamarosan megindultak a kölcsönös hivatalos látogatások is. 1974 októberében Nagy János (1928) külügyminiszter-helyettes utazott Portugáliába, 1975 februárjában „portugál békeharcosok öttagú küldöttsége”⁵⁸ érkezett hozzánk, áprilisában Marjai

⁵⁶ A kötet, amelyben a magyarországi beszámoló szerepel, először 1975-ben jelent meg: Urbano Tavares RODRIGUES: *Vinte e um dias de luta* [Huszonegy nap küzdelem]. Seara Nova, Lisboa, 1975. Itt azonban az újabb kiadást hivatkozzuk: Uő: *21 dias de luta* [21 nap küzdelem]. Minotauro, Lisboa, 2019. A második, ránk vonatkozó fejezet címe Hungria: a alegria disciplinada numa sociedade nova [Magyarország: egy új társadalom fegyelmezett vidámsága]. 39–70.

⁵⁷ Magyar filmhét Portugáliában. *Zalai Hírlap*, 1974. december 6. A *Szelemem, Elektra* (1974, r.: Jancsó Miklós) forgatásról a portugál állami tévében műsor készült, alkotói Magyarországra utaztak, és a film felvételének helyszínén kérdezték a rendezőt: *Miklós Jancsó*.

Forrás: <https://arquivos.rtp.pt/conteudos/miklos-jancso/> (Letöltve: 2023. 03. 03.)

⁵⁸ Portugál békeharcosok a nép és a hadsereg egysége erősítésének fontosságáról, Sajtótájékoztató az Országos Béketanácsnál. *Népszabadság*, 1975. február 8.

József (1923-2014) külügyminisztériumi államtitkár látogatott oda. 1975 januárjában Udvardi Sándor (1919–?) külkereskedelmi miniszterhelyettes Lisszabonban aláírta a két ország öt évre szóló gazdasági megállapodását a legnagyobb kedvezmény elve alapján, és májusban légügyi egyezményt is kötöttek.⁵⁹ 1977-ben tudományos és technikai együttműködésről állapodott meg a két ország,⁶⁰ és még ugyanebben az évben megindult a portugál nyelv és irodalom egyetemi szintű oktatása az ELTE-n.⁶¹

Az 1960-as években a külkereskedelmi kérdésekben magyar vonatkozásban még a hamburgi portugál főkonzulátus volt az illetékes.⁶² A kereskedelmi kirendeltségek kölcsönös felállításával, valamint a diplomáciai kapcsolatok rendezése után azonban az ügyintézés gördülékenyebb lett. Fontos momentum volt, hogy 1974 novemberében Budapesten átnyújtotta megbízáselevét az első portugál nagykövet, Fernando Delfim Maria Lopes Vieira, aki azután 1981 szeptemberéig képviselte hazáját Magyarországon.⁶³ Tevékeny részt vállalt az államközi kapcsolatok egyfajta csúcspontját jelentő magas szintű látogatások előkészítésében és lebonyolításában. Így Ernesto Melo Antunes (1933–1999) portugál külügyminiszter 1976-os és a köztársasági

⁵⁹ Az 1970-es évek közepén megélenkülő kapcsolatokról a portugál külügyminiszter budapesti látogatásának apropóján született összefoglaló cikk, minden bizonnyal Major László (1944–2008) tollából: M. L.: Vendégünk: Portugália külügyminisztere – Melo Antunes életrajza; Fejlődő kapcsolatok. *Magyar Nemzet*, 1976. január 11. Valamint lásd Magyar–portugál gazdasági megállapodást írtak alá Lisszabonban. *Népszabadság*, 1975. január 25.

⁶⁰ Az egyezményt Budapesten írták alá francia nyelven. Magyar részről 26/1978. (V.11.) MT rendelet; a portugál fordítás szövegét Lisszabonban a no. 110/77-es dekrétum rögzítette: Acordo de Cooperação Científica e Técnica entre o Governo da República Portuguesa e o Governo da República Popular da Hungria. Forrás (Letöltve: 2023. 04. 03.): <https://gddc.ministeriopublico.pt/sites/default/files/documentos/instrumentos/dec110-1977.pdf>

⁶¹ PÁL Ferenc (szerk.): *Actas do Congresso Internacional organizado por motivo dos vinte anos do Português no ensino superior* [A portugál nyelv felsőfokú oktatásának huszadik évfordulóján rendezett nemzetközi tanácskozás közleményei]. ELTE Portugál Tanszék, Budapest, 1999.

⁶² Külkereskedelmi technika. *Külkereskedelem*, 1966/2. 57.

⁶³ A portugál diplomáciai portál adatai szerint. Forrás: <https://portaldiplomatico.mne.gov.pt/relacoesbilaterais/paises-geral/titulares/hungria-titulares> (Letöltve: 2023. 03. 03.)

elnök, António Ramalho Eanes (1935) 1979-es magyarországi útja alkalmával is, valamint a portugál házelnök vezette parlamenti delegáció 1978-as látogatása során.⁶⁴ (Budapest ugyanakkor alkalmas helyszín volt arra is, hogy a Lisszabont nagyon foglalkoztató dekolonizációs kérdésben, Makaó ügyében egyeztessen a kínai diplomatákkal.⁶⁵)

Portugál újságíró-delegáció Magyarországon 1975 telén

A lisszaboni politikusok szovjet blokkban tett látogatásait megelőzte az intellektuelek érdeklődése. A szocialista országok és a baloldali alternatíva itt megvalósuló modelljei felé forduló fokozott portugál figyelmet jelezte egy újságíró-delegáció érkezése Magyarországra.⁶⁶ Ennek legismertebb tagja az akkor már nemzetközi hírnévű író, Urbano Tavares Rodrigues volt. Különböző lapokat képviselő kollégáival utazott hozzánk, akikkel régi ismeretség és a diktatúraellenes aktivizmus kötötte össze: Helena Neves (1945) – *Avante!* (a PKP lapja),⁶⁷ Figueiredo Filipe (1935–2013) – *República* és *Alavanca*, Pedro Alvim (1935–1997) – *Diário*

⁶⁴ A magyar sajtó – az országos és a helyi lapok is – ezeket a látogatásokat figyelemmel kísérte, például címlaphír a portugál külügyminiszter látogatásáról: *Népszabadság*, 1976. január 14. Címlaphír a portugál köztársasági elnök látogatásáról: *Dunántúli Napló*, 1979. március 24. Címlaphír a parlamenti delegációról: *Magyar Hírlap*, 1978. október 1.

⁶⁵ Moisés Silva FERNANDES: Contextualização das negociações de Paris sobre a normalização das relações luso-chinesas, 1974/1979 [A portugál–kínai kapcsolatok rendezése ügyében folytatott párizsi tárgyalások összefüggései]. *Revista Negócios Estrangeiros*, N.º 16 Especial, fevereiro 2010. 23–122.

⁶⁶ A küldöttség hivatalosan a Magyar Újságírók Országos Szövetsége (MÚOSZ) meghívására érkezett.

⁶⁷ A magyar sajtó így említi: „Tucatjával fogták le a »renitens ellenzékieket«. Mind férfi volt, egy kivételt, Helena Neves fiatal újságírónőt leszámítva. Talán az ő letartóztatása váltotta ki a legnagyobb visszhangot a határokon belül és kívül. A kényelmetlen publicitás hatására Caetanóék szabadon bocsátották a letartóztatottakat. Neves – alkalomszerűen – irt tovább egyes bátrabb hangú lisszaboni lapokba. Újságíró kollégái ismerték határozottságát, politikai múltját, de talán ők is meglepődtek, amikor a kommunista *Avante!* első legális számának megjelenésekor Helena Neves már a szerzők között szerepelt. Az illegális PKP régi tagja, a legális kommunista lap szerkesztője.” MAJOR László: Luzitán amazonok, Ines szomorújátékától – Helena börtönéig. *Világ Ifjúsága*, 1975/12. 14.

de Lisboa, magát Urbano Tavares Rodriguest az *O Século* delegálta.⁶⁸

A forrásunkként szolgáló tárcák szerzője pályáját⁶⁹ Franciaországban kezdte, 1949 és 1955 között a párizsi Sorbonne-on és más egyetemeken tanított portugál nyelvet. A hazatérése utáni évtizedekben prominens portugál értelmiségi vált belőle, aki 1969 és 1973 között különösen aktív ellenzéki szerepet vállalt a *marcelizmussal* szemben. Nemcsak mint író és műfordítót, de mint termékeny publicistát is ismerték.⁷⁰ Egy ellenzéki akciócsoport tagjaként többször – 1961-ben, 1963-ban és 1968-ban – elfogta a politikai rendőrség. Letartóztatásának híre 1964-ben bejárta a világsajtót, szabadon bocsátása nemzetközi nyomásra történt. Helyzetéről még az érdeklődő magyar olvasó is tudomást szerezhetett a szocialista országok központilag szerkesztett periodikájából⁷¹ éppen úgy, mint az emigráns magyar⁷² sajtóból. Urbano Tavares Rodrigues kommunista (de antisztálinista) meggyőződéséhez híven tagja, sőt egyik szellemi irányítója volt már az illegális PKP-nek is, majd az 1975-ös alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon ennek a pártnak a színeiben indult. Bár független gondolkodásmódja konfliktusokat szült a politikai szervezeten belül, sosem szakított vele és barátjával, Álvaro Cunhallal. Urbano Tavares Rodrigues 1974 és 1993 között a lisszaboni egyetem irodalomprofesszora lett (korábban nem kapott katedrát). 1980-ban pedig a portugál írószövetség elnökévé választották. Már magyarországi látogatása előtt is voltak személyes kapcsolatai a szocialista világban, hiszen még a diktatúra idején, a portugál tiltó rendelkezések ellenére ellátogatott

⁶⁸ Urbano Tavares RODRIGUES: *21 dias de luta*. I. m. 43.

⁶⁹ Az életrajzi adatok, pályakép Eduardo P. RAPOSO: *Urbano: o Eterno Sedutor* [Urbano: a mindig elbűvölő]. Colibri, Lisboa, 2015.

⁷⁰ Írt regényt, novellát, drámát, esszét, kritikát. Már az 1960-as években felbukkant a magyar sajtóban *Író és film a mai Portugáliában* című esszéjével. *Filmkultúra*, 1963/18. 169–172. Jóval később jelent meg *Lisszabon* című esszéje Mihancsik Zsófia fordításában. *Magyar Lettre Internationale*, 2005/57. 15.

⁷¹ H. BRAITHBOURD–A. SZURKOV: Az írók termékeny kapcsolatai. *Béke és Szocializmus*, 1964/2. 154. Később egy interjúban maga is beszámolt: Urbano Tavares RODRIGUES: Az író felelőssége. *Béke és Szocializmus*, 1983/3. 120–125.

⁷² Letartóztatások Portugáliában. *Irodalmi Újság* (Párizs), 1964. január 15. 4.

Csehszlovákiába és Kubába, és később is kapcsolatot tartott román irodalmárokkal vagy éppen magyar újságírókkal.⁷³

Feszített program

A portugál újságíró-delegáció 1975 januárjában különbusszal érkezett Bécsből Budapestre. Tavares Rodrigues útinaplóba illő tárcáiból úgy tűnik, az itt-tartózkodásban kevés volt a spontaneitás. A vendéglátók feszített, irányított programot szerveztek Budapesten, Győrben és Szegeden, ahol mezőgazdasági és ipari üzemekbe (Ikarusz, lábatlani papírgyár, Szegedi Ruhagyár) és oktatási és kulturális intézményekbe (Budapesten a közgazdasági egyetemre, valamint a szegedi egyetemre és a szabadtéri játékok színhelyére) kalauzolták a látogatókat. Emellett megbeszéléseket folytattak velük az MSZMP pártközpontjában, a Hazafias Népfront és a szakszervezetek hivatalaiban. A portugál delegációt Vas János (a SZOT titkára), Berend T. Iván (a közgazdasági egyetem rektora), Molnár Béla és Landerer Róbert (a Hazafias Népfront képviselőjében), Szegeden Rácz Lajos (a MÚOSZ elnökségi tagja), Papp Gyula (tanácselnök), Szabó Sándor (a Szegedi Ruhagyár igazgatója), Bereng József (a Szegedi Ruhagyár párttitkára) és Nagy János (külügyminiszter-helyettes) fogadta, aki nem sokkal korábban maga is járt Portugáliában. Találkoztak az újságíró-szövetség tagjaival is, köztük akadt, aki beszélt portugálul. A magyar kollégák elsősorban az 1974-es forradalomról és a dekolonizáció folyamatáról érdeklődtek tőlük.⁷⁴

A programból Tavares Rodrigues a legfontosabbnak és talán a legőszintébbnek a magyar gazdasági reform egyik előkészítőjével, Berend T. Ivánnal folytatott beszélgetést tartotta. A portugál író szerint a két intellektuel rögtön megtalálta a közös hangot, talán

⁷³ Magyar újságíró kollégáját ő kalauzolta 1974-ben Lisszabonban. MAKAI György: Lisszaboni napló. *Ország-Világ*, 1974. július 3. 8. Néhány hónappal a portugál újságíró-delegáció Budapestre érkezése előtt Makai tanulmányúton járt az ibériai országban, és *Lisszaboni napló* címmel hatrészes cikksorozatot közölt az *Ország-Világ* 1974/27–32. számaiban.

⁷⁴ Urbano Tavares RODRIGUES: *21 dias de luta*. I. m. 48.

éppen ez a nagyrabecsülés volt a kevés valóban önálló meglátás egyike, amit a szerző magyarországi tapasztalatai nyomán megfogalmazott.⁷⁵ Lelkesítették ugyan a szélesebb körben zajló találkozók is, a „három-négy órás szabad eszmecsere” a szegedi egyetem tanáraival és diákjaival, akik először találkoztak portugálokkal,⁷⁶ vagy a látszólag spontán kép arról, hogyan szórakoznak esténként a budapestiek, fagyaltozva, táncolva, vodkát vagy tokajit iszogatva.⁷⁷ Azonban ezek a helyzetek – ahogy az a majdnem ötvenéves szövegből is érezhető – kirakatszerűnek hatnak. Azzal kapcsolatban, hogy az emberek hogyan élnek Magyarországon, valóban boldogok-e – ahogy Urbano Tavares Rodrigues feltételezi leginkább a funkcionáriusoktól hallottak nyomán – a megvalósult közösségi társadalomban, mely ugyanakkor tiszteli az egyént,⁷⁸ nos, erről valójában kevés fogalmat alkothatott.

Figyeli az arccokat, de a magyarokról kialakult nyugati sztereotípiáktól nehezen szakad el. „[A] világos szemekben bujkáló ázsiai mosoly – írja – (nincs határozott magyar típus, bár a határon átlépve igenis tapasztalható egyfajta sajátos, szervilizmustól mentes kedvesség, érdeklődés a külföldi iránt, a magyarok kifejezett vágya, hogy megismertessék hazájukat, amire büszkék.)”⁷⁹ A szegedi ruhagyári munkásnőkről feljegyzi, hogy „általában szépek és vidámak, kacéran öltöznek – miniszoknyák, élénk színűek –, tekintetük keleties vagy germán típusú; vannak köztük cigányok, az ő viselkedésük tartózkodóbb”.⁸⁰

Urbano Tavares Rodrigues, a lelkes megfigyelő, aki hinni akar

A lisszaboni újságíró vendégekre záporoznak az adatok, és Tavares Rodrigues igyekszik a lehető legpontosabban lejegyez-

⁷⁵ Uo. 54–56.

⁷⁶ Uo. 66.

⁷⁷ Uo. 68.

⁷⁸ „Budapeste: a alegria de viver, a organização coletiva de vida que respeita a individualidade de cada um” Uo. 47.

⁷⁹ Uo. 41–42.

⁸⁰ Uo. 67.

ni mindent. Neveket, helyszíneket, tisztségeket. A nemzetközileg forgó nevekkal (Lukács, Kádár) nincs is komoly probléma, csak a furcsa, ismeretlen hangzásúaknál fordul elő elírás.⁸¹ Talán egyetlen igazán szembetűnő és a magyar olvasó számára mulatságos tévedése – miközben a kádári konszolidáció hivatalos álláspontjával teljesen egybevágó történelmi áttekintést ad 1919-ről, a magyarországi munkásmozgalmi tradícióról, a Horthy-rendszerről, az 1948–1956 közötti időszak „súlyos hibáiról” –, hogy Rákosi és Rákóczi nevét összekeveri.⁸²

Urbano Tavares Rodrigues útirajzaiban jó hoteleket és éttermeket, elegáns sugárutakat említ, és feltűnnek bennük a kötelező turisztikai nevezetességek is.⁸³ Az új lakótelepeket „a szocializmus legendás, modern és kényelmes építészeti” megoldásainak nevezi.⁸⁴ Lelkesedése kritikái észrevételt nem enged meg.

A puha diktatúra szelíden terelgeti portugál vendégeit 1975-ben, és ezek az amúgy is pozitív várakozásokkal érkezett vendégek nemcsak a részletekben, de a nagyobb összefüggésekben is leginkább azt látják a vasfüggöny mögött, amit a kádári konszolidáció kifelé mutatni akar.⁸⁵ Tavares Rodrigues hagyja magát terelni, nem tesz fel kényes kérdéseket. Jó szándékú kötete híven közvetíti a portugál olvasók felé a sikereket, méghozzá – világlátott intellektuel módjára – viszonylag színesen (mindenesetre a késő *marcelizmusban* született, fent idézett szövegeknél árnyaltabban), mégis egyetlen perspektívából festve le a magyar viszonyokat. Egyenesen magyar csodáról (*o milagre húngaro*) beszél, aminek a legszegényebb nyugat-európai országból érkezett

⁸¹ Vás [Vas] János (Uo. 43.), Bereno [Berend] T. Iván (Uo. 55.), Petőfi [Petőfi] (Uo. 59.).

⁸² „Kádár János – írja – börtönben volt Rákóczi [sic!] személyi diktatúrája idején.” Uo. 43.

⁸³ A budai Várhegy a palotával, a Halászbástya, a Szabadság-szobor, a „romantikus” Margitsziget és az Árpád híd (Uo. 41.); az Engels tér, a Vörösmarty tér „barokk kőcsipkéi”, a „Milánóra emlékeztető” Párizsi udvar, a Lenin-szobor, a Király fürdő, „tetején a török félholddal” (Uo. 55.); az alföldi táj, a Tisza, a szegedi Fehér-tó (Uo. 65.).

⁸⁴ A József Attila lakótelep, Angyalföld, Zugló és Óbuda épületei. Uo. 47.

⁸⁵ Ez leginkább a szakszervezetek jog- és érdekvédelmi szerepének és a Hazafias Népfront jelentőségének túlértékelésében, illetve a KGST működésének idealizálásában mutatkozik meg. Uo. 43–44., 61–62., 69.

utazó számára a legfontosabb ismérvei: a viszonylag magas élet-színvonal, a teljes foglalkoztatottság, az ingyenes egészségügy és oktatás, valamint „a megbecsülés, a függetlenség és a derűs élet lehetősége”⁸⁶ az emberek számára. A magyar rendszerben a mindenki számára adott társadalmi egyenlőség megvalósulását látja,⁸⁷ valamint az értékválasztás szabadságát a tudományos és kulturális élet virágzásában.⁸⁸ Cenzúramentes és színvonalas tévé- és rádióműsorról ír,⁸⁹ bár erről önálló fogalmat aligha alkotott néhány nap alatt, nyelvtudás nélkül, így ebben az esetben is inkább csak beszélgetőpartnerei elmondására hagyatkozott. Ahogy annak a teljesítménynek, a konkrét programoknak a megítélésében is, amelyekkel a vendéglátó 1945 óta agrárországból közepesen fejlett ipari országgá vált, és amelyekkel a nyugati életszínvonalat kívánta megközelíteni,⁹⁰ például az iparfejlesztéssel és az agrárreformmal (a háztáji gazdálkodás lehetővé tételével,⁹¹ a tanyavilág modernizálásával⁹²), az újjáépítési és lakásépítési programmal,⁹³ illetve az olyan szociális vívmányokkal, mint a sok bölcsődei férőhely vagy a hároméves gyermekgondozási segély és szabadság.⁹⁴

Urbano Tavares Rodrigues mint elkötelezett eurokommunista csak helyeselni tudja azt a külpolitikai nyitást, amire vendéglátói maguk is büszkék: Magyarország a marxizmus-leninizmus feladása nélkül igyekszik hidat képezni Kelet és Nyugat között – írja –, a békés egymás mellett élés jegyében.⁹⁵ Ennek egyik legfontosabb hozadékát számára az ipar és a mezőgazdaság exporteredményei jelentik, melyek mind a KGST-országokkal, mind a nyugati partnerekkel jelentősen és folyamatosan javulnak.⁹⁶ Ez

⁸⁶ „[...] a possibilidade de viver com dignidade, independência e alegria.” Uo. 43.

⁸⁷ Uo. 58.

⁸⁸ Uo. 47.

⁸⁹ Uo. 48., 69.

⁹⁰ Uo. 50.

⁹¹ Uo. 56.

⁹² Uo. 53.

⁹³ Uo. 57.

⁹⁴ Uo. 57–58.

⁹⁵ Uo. 69–70.

⁹⁶ Uo. 55–56., 67.

a siker pedig impresszív a portugál megfigyelők számára, akiknél az 1970-es évtizedben szintén napirenden voltak a hasonló diverzifikációs törekvések.

A *21 dias de luta* című kötetet olvasva úgy tűnhet, a portugál író magyar vendéglátói gyanútlan szócsöveként tért haza. Tavares Rodriguesnek azonban megvoltak a saját belpolitikai céljai. 1975 márciusban – kiélezett közhangulatban⁹⁷ – kezdődött a választási kampány, amelynek előkészítésében az értékes, követendő magyar modell felmutatása, a vasfüggöny mögött működő, igazságos társadalom megvalósíthatóságának ideája hatásosan növelhette a baloldal kínálta alternatíva vonzerejét. Az újságírók tudósításai éppen akkor jelentek meg a portugál lapokban, mikor a koalíciós ideiglenes kormány Lisszabonban nagyszabású gazdasági reformprogramot jelentett be a választások előtt néhány nappal. A kormány az ország igen súlyos gazdasági helyzetét az állami szektor jelentős kiterjesztésével kívánta megoldani.⁹⁸ A miniszterelnök pedig határozottan kijelentette: „Az intézkedések félreérthetetlenül megmutatják, milyen irányban akarjuk fejleszteni forradalmunkat. [...] Meg akarjuk erősíteni a demokráciát és – átmeneti időszak után – a szocializmus útjára akarunk lépni. Ez hosszú távú célunk, ez a végső célunk.”⁹⁹

A kétpólusú világban, mint tudjuk, a lisszaboni politika végül a többpárti demokrácia, a kapitalista gazdaságmodell és az

⁹⁷ A jobboldali, antimarxista Spínola tábornok, a korábbi ideiglenes köztársasági elnök sikertelen visszatérési kísérlete szintén 1975 márciusában volt. SZILÁGYI Ágnes Judit–RACS Marianna Katalin: I. m. 494.

⁹⁸ „[A]zonnali hatállyal államosították az elektromos energiatermelést és -elosztást, a vasúti, hajó- és légi közlekedést, a nagy belföldi kőolajvállalatokat, valamint a vasipart. Az ideiglenes kormány 500 hektárban állapította meg a földbirtokok, illetve 50 hektárban az öntözött földterületek magántulajdonának felső határát. Az ezen felüli birtokrészeket kisajátítják. [...] Intézkedéseket hoztak arról, hogy a nagyfeszültségű villamos energiát előállító és elosztó 14 vállalat után, egy későbbi időpontban állami kézbe veszik az alacsony feszültségű villamos energia termelését is. Hasonlóan járnak el a nagyobb bányavállalatokkal, a nehézgépipari vállalatokkal, a dohány-, a cement-, a cellulóz-, a műtrágya-, a gyógyszer-, a hajó- és a sörgyárakkal, valamint a petrolvegyszeti gyárakkal. (A nagyobb bankokat és biztosítótársaságokat március 14-én vonták állami ellenőrzés alá.)” Portugáliában kiterjesztik az állami szektort. *Világgazdaság*, 1975. április 17. 1.

⁹⁹ Vasco dos Santos Gonçalves (1921–2005) ezredes szavait idézi. Uo.

Európai Közösség mellett kötelezte el magát. A mai portugál olvasó azonban akár egy reptéri könyves standon is megvásárolhatja Urbano Tavares Rodrigues kötetének új kiadását, és furcsa, ötvenesztendős időkapuszulát kap a kezébe, amely most már leginkább arról informál, hogy milyen volt a vasfüggöny mögötti Magyarország idealizált önképe az enyhülés időszakában.

Összegzés

Összegzésként megállapítható, hogy a portugál nyilvánosság horizontjára az 1970-es évek közepén, abban a korszakban, amit határozott történelmi cezúraként vágott ketté a szegfűs forradalom, ha nem is túl nagy súllyal, de a korábbi teljes ignoranciát mindenképpen megtörve felkerült a vasfüggöny mögötti világ, benne Magyarország is, és a régiókkal foglalkozó kötetek kerülhettek az olvasókhhoz. Az értelmiség vitatta a szocialista országokhoz való viszonyulást. A fent elemzett szövegek azonban arról is árulkodnak, hogy szerzőik, akik mindkét időszakban nemcsak saját érdeklődésüktől vezérelve, de a kormánypolitika bizonyos ösztönzésére is írtak, nyilatkoztak erről a témáról, valójában elég szűkös és egysíkú forrásból merítették ismereteiket. Szövegeiken leginkább sajátos, portugál problémák prizmáján át látták, láttatták a közép-kelet-európai térséget, még azután is, hogy az ideológiai szembenállás megszűnésével és az újrademokratizálódás folyamatával az érdeklődés intenzitása alapvetően növekedett meg irányunkban.

M. MADARÁSZ ANITA

Nagy-Britannia közép-kelet-európai politikája a hidegháborúban

Fejezetek a brit–magyar kulturális diplomácia történetéből

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.2>

„A hidegháború egy harc az emberek elméjéért. Ez egy harc annak eldöntéséért, hogy az emberiség tömegei a Szovjetunió vagy a nyugati demokráciák irányában keressék a reményt. Ez a küzdelem azonban nem pusztán két ideológia közötti konfliktus. A hatalom lép be ebbe, és egy harmadik tényező az, amely a hatalom és az elképzelések megfoghatatlan terméke, amelyet úgy hívnak: presztízs.”¹

(Foreign Office-dokumentum, 1951)

A brit közép-kelet-európai propagandapolitika születése

A brit világuralom és globális nagyhatalmi presztízs már a 20. század első felétől hanyatló tendenciát mutatott, megindult a birodalom tartópilléreinek összeomlása. 1945 után, ahogy Philip M. Taylor megfogalmazta, az Egyesült Királyság,² a bevehetetlennek tűnő világbirodalom egyre sebezhetőbbé vált: ez a sebezhetőség vezetett ahhoz, hogy a brit vezetés vonakodva

¹ Philip M. TAYLOR: *British Propaganda in the 20th Century. Selling Democracy*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1999. 227. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781474473088>

² A tanulmányban a „brit” és „angol”, valamint az „Egyesült Királyság” és „Nagy-Britannia”, illetve „Anglia” kifejezéseket egymás szinonimájaként használjuk, s bár az Egyesült Királyságról beszélünk, a forrásokban és a hivatkozott szakirodalomban nem módosítottuk a „Nagy-Britannia” és „Anglia” kifejezéseket.

fogadta el annak szükségességét, hogy belevágjon abba, amit Nagy-Britannia „nemzeti önreklámnak”, mindenki más pedig propagandának nevezett. Három olyan kulturális intézmény, illetve szervezet működött az Egyesült Királyságban, amelyeknek meghatározó szerepük volt a brit gondolkodás és kultúra terjesztésében: a BBC, a British Council és a Cultural Relations Department (Kulturális Kapcsolatok Főosztálya, CRD) a Foreign Office berkein belül. A brit kulturális diplomácia és propaganda az 1930-as években két kezdeményezés eredményeként született meg. Az egyik kezdeményezést a British Council testesítette meg, a másikat a BBC, azzal, hogy adásaival ellensúlyozta más államok törekvéseit a brit pozíciók aláásására Közép- és Kelet-Európában, valamint a Közel-Keleten.³ Ami azonban a legfontosabb, hogy az 1945-től 1951-ig terjedő időszakban a propaganda szerepe a külpolitika kiegészítőjéből a brit hidegháborús stratégia szerves részévé nőtte ki magát. Az Egyesült Királyság és az USA egymást kiegészítő propagandapolitikát dolgozott ki, amelynek célja az volt, hogy az ország nemzeti vívmányainak népszerűsítését különböző védekező és támadó intézkedésekkel egészítse ki. Mindennek eredményeként 1948 januárjában a szigetország élen járt egy olyan politika és szervezeti gépezet kidolgozásában, amely összehangolt, globális választ adott az ellenséges kommunista propagandára. A brit vezetés egy békeidejű, titkos hírszerző propagandaügynökség létrehozását valósította meg, amely szervezet az Information Research Department (IRD) elnevezést kapta.⁴ A ténynek, hogy az Egyesült Királyság a

³ Richard J. ALDRICH: Putting Culture into the Cold War: The Cultural Relations Department (CRD) and British covert information warfare. In: Giles SCOTT-SMITH–Hans KRABBENDAM (eds.): *The Cultural Cold War in Western Europe, 1945–1960*. (Studies in Intelligence). Routledge, London–New York, 2003. 109. DOI: <https://doi.org/10.1080/02684520412331306770> A British Council, a BBC és a CRD tevékenységére e tanulmányban nem térünk ki. Erről lásd M. MADARÁSZ Anita: *Kulturális csatátér. Brit–magyar diplomáciatörténet, 1945–1970*. NEB Hivatala, Budapest, 2023 (megjelenés alatt).

⁴ Andrew DEFTY: *Britain, America and Anti-Communist Propaganda 1945–53: The Information Research Department*. Routledge, New York, 2004. 26. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203495193> Az IRD működéséről lásd továbbá: M. MADARÁSZ Anita: A brit propagandapolitika a hidegháborúban. A kezdetek. In: BÜR Gábor–PÁL István–SZÉKELY Gábor (szerk.): *Az Eiffel-torony árnyékában:*

század eleji egyetlen globális nagyhatalomból regionális európai hatalommá vált, a propaganda pozitívabb és lelkesebb megközelítését kellett volna magával hoznia, nemcsak határokon belül, ahol a hanyatlást kellett megmagyarázni vagy leplezni, hanem külföldön is, ahol a „nemzeti kivetítés” mind a brit érdekek, mind a demokrácia nevében egyre fontosabbá vált az egymással versengő ideológiák világában.⁵ Egy ehhez szükséges propagandagépezet létrehozása előtt azonban a kormánynak le kellett küzdenie a propagandaeszközök alkalmazásával kapcsolatos széleskörűen mutatkozó ellenérzéseket. A brit politikai gondolkodás alapján, jóllehet a propaganda használata a háborús időszakban elfogadható volt, sok brit politikus komoly fenntartásokat fogalmazott meg a kormányzati propaganda békeidőben történő igénybevételével kapcsolatban. A véleményformáló kormányzati szervek fenntartását sokan a totalitárius diktatúrák eszközeinek tekintették.⁶ Feltehető a kérdés, hogy miért fontos a brit presztízsről, a „nemzeti önreklámról”, a propagandáról beszélnünk. Mivel az ország ereje mind katonai, mind gazdasági téren hanyatlóban volt,⁷ az Egyesült Királyság nemzetközi be-

Majoros István 70 éves. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2019. 424–441.; James B. SMITH: *The British Research Department and Cold War Propaganda Publishing.* In: Greg BARNHISEL–Catherine TURNER (eds.): *Pressing the Fight: Print, Propaganda, and the Cold War.* University of Massachusetts Press, Amherst, Boston, 2010. 112–125.

⁵ Philip M. TAYLOR: I. m. 227.

⁶ Andrew DEFTY: *British anti-communist propaganda and cooperation with the United States, 1945–1951.* 31. (doktori disszertáció). Forrás (Letöltve: 2023. 06. 11.) <https://salford-repository.worktribe.com/preview/1498282/08806632.pdf>

⁷ A katonai és gazdasági hanyatlás mellett egyfajta kulturális és szellemi „gödörről” is beszéltek a korszakban, illetve a korszak kutatói. John Boynton Priestley – a Robert Hewison-féle jellemzés alapján az Edmund Wilson által olyannyira hiányolt Edward stílusú írók egyik még aktív képviselője, a szocializmus támogatója –, akinek a háborús rádióadásai a Konzervatív Párt démonológiája szerint nagyban elősegítették a Munkáspárt hatalomra jutását 1945-ben, általános értelemben vett kiábrándulását fejezte ki a *New Statesman* 1949. júliusi számában: „Mi olyan forradalmárok vagyunk, akik nem söpörtek el semmit. Olyan konzervatívok vagyunk, akik hangosan elítélik azokat az adókat és rendelkezéseket, amelyeket elsősorban konzervatív miniszterek találtak ki. Szocialisták vagyunk, akik el vannak foglalva azzal, hogy főnemeseket és éljenző szép hercegnőket teremtsenek. Barátságatlan, álszent emberek vagyunk, akik szenvedélyesen ragaszkodnak a ginhez, a dohányhoz, a szerencsejátékhoz és a baletthez.

folyásának megőrzése érdekében egyre inkább más területekre támaszkodott, így például a propagandapolitikára.⁸ Ennek fényében az Egyesült Királyság számára az 1940-es évek végén induló új propagandapolitika jelentette a legfőbb és legeredményesebb eszközt a szovjet kommunista rendszer gyengítésére, a nyugati gondolkodás, látásmód és politikai magatartás terjesztésére.

Az 1950-es évek brit propagandapolitikája

Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála után megszűnt a teljes elszigeteltség, s ezt az időszakot általában az enyhülés, a békés egymás mellett élés kifejezésekkel szokták illetni. A Sztálin utáni időszak keretbe helyezése azonban korántsem ennyire egyszerű: ahogyan azt Kecskés D. Gusztáv is megfogalmazta, a NATO pontosan rávilágított a lényegre: „A szovjet vezetők számára a nemzetközi politika lényege a hatalomért folytatott harc a kommunista világ és a »kapitalista« világ között. Továbbra is fáradhatatlan erőfeszítéseket tesznek, hogy biztosítsák a kommunista világ túlsúlyát, és meggyengítsék ellenfeleiket.” Illetve „célja továbbra is a NATO és a Nyugat-európai Unió feloszlátása, az európai bázisokon állomásozó észak-atlanti erők visszavonása és annak megakadályozása, hogy Nyugat-Németország hatékonyan részt vegyen a nyugati szövet-

A vasárnapot megtartók nemzete vagyunk, miközben nem is járunk templomba. Keményen dolgozunk, hogy életben maradjunk a háromszori teaszünettel, az ötnapos munkahéttel és a szerdai szabad meccsdélutánokkal. Sok időt töltünk azzal, hogy vitatkozunk az ételekről, de arra nincs időnk, hogy rendesen el is készítsük őket. Négy pennyt költünk a kultúránkra, és évente több millió fontért reklámozzuk. Mi ingyenes szemüveget és műfogakat kapunk, és kórházi ágyak hiányában meghalhatunk egy árokban. Vélhetőleg nekünk vannak a legjobb gyermekeink és a legunalmasabb felnőtteink Európában. Mi egy szocialista monarchia vagyunk, amely valóban a liberalizmus utolsó emlékműve.” Robert HEWISON: *In Anger: British Culture in the Cold War 1945–1960*. Oxford University Press, New York, 1981. 3–4.

⁸ Lowell H. SCHWARTZ: *Political Warfare against the Kremlin. US and British Propaganda Policy at the Beginning of the Cold War*. Palgrave Macmillan, New York, 2009. 19–20.

ségi rendszerben”.⁹ S tulajdonképpen a szovjetek által fémjelzett politika „a NATO értelmezésében valójában arra irányult, hogy elaltassa a Nyugat éberségét”.¹⁰ Takács Róbert más oldalról közelítette meg a kérdést: „a két nagyhatalom – a kölcsönös megsemmisítés lehetőségének árnyékában – eljutott az együttműködési kényszer felismeréséig, s a hidegháborúban szemben álló felek elindultak az enyhülés útján. Ám körvonalazható egy másik, mélyebb ok is: a hruscsovi vezetés felismerte, hogy lépéskényszerbe került, illetve megértette, hogy nem zárkozhat el a világfolyamatoktól.” Ez a fajta „olvadás” a kulturális életben is megmutatkozott.¹¹ Milyen jelentősége volt a hidegháborúban a kulturális diplomáciának? Nincs lehetőségünk arra, hogy nagy ívet adjunk e válasznak, de azt mindenképpen fontos leszögezni, hogy a vasfüggöny két oldalán álló ellentétes politikai és katonai tömböt nem lehet szigorú értelemben szétválasztani egymástól: ez részben a határokon átnyúló együttműködéseknek és a különböző kultúrközi cseréknek köszönhető, különösen a viszonylagos enyhülés időszakában; de annak is, hogy a hatalmi blokkok nem voltak közömbösek egymás kulturális képződményei és tudományos eredményei iránt. „Ezek az elérhető vagy az országba be- vagy onnan kicsempészett irodalom útján, a blokkhatárokon átnyúló média (például Szabad Európa Rádió, kelet- és nyugatnémet televízió) segítségével vagy kevésbé konspiratív, de nagyon is hatásos módon az egyes emberek segítségével terjedtek, akik a Kelet és a Nyugat közötti határokon átkelve vitték haza a tapasztalataikat, a gyakran változó kulturális és szellemi gyakorlatokat.”¹² A kultúra a hidegháború éveiben képes volt arra, hogy hidat képezzen két ellentétes berendezkedésű állam között, de azt is lehetővé tette, hogy kü-

⁹ KECSKÉS D. Gusztáv: A szovjet blokkban zajló desztalinizáció a NATO perspektívájában (1953–1956). *Múltunk*, 2006/2. 227–234. 229–230.

¹⁰ Uo. 230.

¹¹ TAKÁCS Róbert: Szovjet és magyar nyitás a kultúrában Nyugat felé 1953–1964. *Múltunk*, 2015/3. 30–68. 30.

¹² Peter ROMIJN–Giles SCOTT-SMITH–Joes SEGAL (eds.): *Divided Dreamworlds?: The Cultural Cold War in East and West. Studies of the Netherlands Institute for War Documentation*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2012. 2. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789048516704>

lőnböző kulturális, propagandisztikus eszközök és intézmények segítségével feltérképezze, és ha kell, befolyásolja az ellenséges ország gondolkodását. A hidegháborús kulturális kapcsolati háló¹³ számos területen szolgálta, kiegészítette, sőt olykor felülírta a politikai manőverezéseket. Olyan lehetőségeket teremtett a Nyugat számára, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak a szovjet blokk feltérképezéséhez és a minél eredményesebb beszivárgás megvalósításához; természetesen mindez fordítva is igaz volt, hiszen a Kelet számára is beszivárgási pontot jelentettek. Takács Róbert fogalmazta meg találóan, hogy a „hidegháborús keretben az érintkezések kulcsfogalma a fellazítás, hiszen a hazai zárt rendszeren kívüli valósággal történő minden személyes vagy kulturális érintkezés egyszerre kínálta a másik társadalmi berendezkedés gyengítésének esélyét, miközben a saját ideológiai-politikai rendszer integritását veszélyeztette”.¹⁴

Hogyan nézett ki Nagy-Britannia oldaláról ez az úgynevezett „olvadás”? Milyen intézkedéseket hoztak? 1956-ban a brit propagandapolitika általános irányvonalát a Foreign Office egy június 12-én megszületett memorandum formájában fektette le az Information Research Department számára. A memorandum szerint „a XX. kongresszuson [a Szovjetunió Kommunista Pártja, SZKP – kieg. M. M. A.] meghirdetett változások a szovjet nagy stratégiában, illetve Ófelsége kormányának az oroszokkal közelebbi kapcsolatot szorgalmazó politikája néhány változtatást tesz szükségessé az IRD tevékenységének hangsúlyjaiban”.¹⁵ A Foreign Office irányításával az IRD a propaganda-erőfeszítéseit öt területre összpontosította. Schwartz szerint az első és legfontosabb „szektor” – a memorandumnak megfelelően – a szovjet blokk és a Nyugat közötti gazdasági verseny volt, különösen az „el nem kötelezett területeken és a harmadik világban”. Ez tükrözte a Foreign Office azon álláspontját, miszerint a „szívekért

¹³ Erről bővebben lásd Hans KRABBENDAM–Giles SCOTT-SMITH: Introduction: Boundaries to Freedom. In: Hans KRABBENDAM–Giles SCOTT-SMITH (eds.): *The Cultural Cold War in Western Europe 1945–1960*. Routledge, London–New York, 2003. 1–11. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203485811>

¹⁴ TAKÁCS RÓBERT: Nyitottság és zártság dilemmái – kulturális érintkezések a külfölddel és a Nyugattal. *Századok*, 2014. (148) 6. 1491–1515. 1493–1494.

¹⁵ Lowell H. SCHWARTZ: I. m. 188–189.

és az elmékért” folyó hidegháborús verseny Európából a harmadik világ felé tolódik el.¹⁶ Két másik fontos területnek tekinthetők a brit gyarmatok felforgatására irányuló szovjet törekvések, valamint a szovjet „gyarmatosítás” a balti államokban és a szovjet blokk országaiban. A negyedik célterület a szabad világ kommunista pártjai és úgynevezett frontszervezetei mögött rejlő „szovjet kéz” leleplezése, az ötödik pedig – amelyre a brit külügyminisztérium az IRD tevékenységének fő hangsúlyát kívánta helyezni – a Hruscsov nyugati nyitási politikája ellenére is létező vasfüggöny volt, amely megakadályozta a szovjetek és a világ közötti szabad kapcsolatokat. A Foreign Office utasította az IRD-t, hogy mérsékelten kezelje azokat a területeket, amelyek a Szovjetunió belüli reformok miatt kevésbé voltak időszerűek és fontosak.¹⁷ A brit külpolitikai és propagandatevékenység a Szovjetunió irányában igazán az 1950-es évek közepén és végén bontakozott ki. A hruscsovi időszak alatt a brit politikusok a nemzetközi feszültség csökkentésére koncentráltak, miközben megpróbálták a nyugati szövetség egységét és erejét fenntartani szűkös lehetőségeik és csökkenő politikai súlyuk ellenére is. Volt idő, amikor Anthony Eden miniszterelnök többekkel egyetemben úgy vélte, hogy a kelet–nyugati kapcsolatok új korszaka a nemzetközi feszültség szintjének jelentős csökkenését eredményezheti. Máskor viszont, a hruscsovi időszakban szélsőséges válság alakult ki, a Kelet és a Nyugat közötti háború kirobbanásának reális veszélyével. Ezekben a periódusokban a brit politika kifejezetten ellenségesen viselkedett a Szovjetunióval: a politikusok a szovjet agresszió elleni határozott és egységes nyugati fellépés szükségességét hangsúlyozták. Mindezek alapján látható, hogy az 1950-es évek közepi és végi brit propagandapolitika a hidegháború változó természetét tükrözte vissza.¹⁸ Összességében az egymást követő brit kormányok erőfeszítései ellenére a hideghá-

¹⁶ Uo. 189.

¹⁷ Ezek főképpen a Szovjetunió belüli kényszermunka – amelyet a szovjet vezetés már mérsékelni kezdett –, valamint a szovjet blokk fegyverzetei voltak. Uo. 189.

¹⁸ Uo. 188. Az 1950-es évek második felének propagandapolitikájára e tanulmány keretei között nem térünk ki.

ború első két évtizedében az enyhülés szembe tünően elmaradt. Az Egyesült Királyság úgy próbálta fenntartani a diplomáciai kapcsolatot a kommunista világgal, hogy közben támogatta az Egyesült Államok által vezetett „elszigetelési” politikát. Mindezek alapján érthető, hogy a britek gyakran békítő szerepben tűntek fel a tárgyalások során, ez a szerep azonban az egymást követő kelet-nyugati válságok idején hozzájárult a szövetségesekkel felmerült kisebb-nagyobb vitákhoz is.¹⁹

A brit–magyar kapcsolatok koordináta-rendszere

Az Egyesült Királyság és Magyarország diplomáciai kapcsolatai²⁰ az 1950-es évek első felében mélypontra zuhantak. Ennek magyarázata részben a nemzetközi hidegháborús feszültségben, részben Magyarország belpolitikai átalakulásában keresendő. A brit állampolgárok, üzletemberek sorozatos kiutasítása, illetve vád alá helyezése (lásd Standard-per), a brit tulajdonok államosítása,²¹ a British Council budapesti irodájának kikényszerített bezárása tovább mélyítette az amúgy is fennálló szakadékot a két ország között. 1953 folyamán – annak ellenére, hogy a kapcsolatok az „enyhülés”²² mellett is változó képet mutattak – úgy tűnt, megindulhatnak azok a tárgyalások, amelyek arra voltak hivatottak, hogy pozitív irányba billentsék a fennálló állapotot.

¹⁹ Ez nem csak a brit–amerikai kapcsolatok jellemzője volt a hidegháború kezdeti éveitől kezdve – a berlini válság idején, 1958–1961 között Macmillan közvetítési kísérlete Hruscsovval megvetést és ellenségességet váltott ki Charles de Gaulle-ból és Konrad Adenauerből is. Geraint HUGHES: *Harold Wilson's Cold War. The Labour Government and East-West Politics, 1964–1970*. Studies in History. The Royal Historical Society, The Boydell Press, Woodbridge–New York, 2015. 31.

²⁰ A két ország 1953 és 1956 közötti általános diplomáciai kapcsolatáról lásd HEGEDŰS Gyula: *Magyar–angol kapcsolatok, 1944–1956*. ELTE BTK, Budapest, 2011. 218–222. (doktori disszertáció). Forrás (Letöltve: 2023. 01. 15.): <http://doktori.btk.elte.hu/hist/hegedusgyula/diss.pdf>

²¹ Erről bővebben lásd HEGEDŰS Gyula: A brit tulajdon államosítása Magyarországon, 1945–1950. *Múltunk*, 2007/4. 282–306.

²² Az 1950-es években fellépő nemzetközi enyhülésről bővebben lásd BÉKÉS Csaba: Hidegháború-enyhülés új megközelítésben. *Külggyi Szemle*, 2014 (13) 4. 3–18.

Ugyanakkor látni kell azt is, hogy ez egy hosszú folyamat kezdet volt csupán, s mindkét fél – ambivalens módon – meglehetősen távolságtartással kezelte a közeledést. S 1956-ban, habár a nagypolitika szintjén érdemi reakciót, közvetlen támogatást nem sikerült megvalósítani a nyugati hatalmak részéről,²³ léteztek olyan csatornák, amelyek naprakész információval szolgáltak a magyar forradalomról, és aktív résztvevőivé váltak az eseményeknek. A rádiók hazai és nemzetközi viszonylatban is tudósítottak a történésekről a zavaros és viharos kezdetektől egészen a végzetes és kétségbeejtő befejezésig. A Rádió Budapest, a Rádió Moszkva, a BBC, az Amerika Hangja és a Szabad Európa Rádió²⁴ nemcsak jelentettek a „felkelésről”, hanem annak integráns részesei voltak a kezdetektől fogva. Az újságírói törekvések diplomáciai és politikai funkciókkal vegyültek egy olyan egyedülálló keverékben, amelyben egy modern kapcsolat vált felismerhetővé a média és azok között a nemzetközi események között, amelyekről jelentettek. A magyarországi forradalom ha-

²³ A világpolitikai realitásról és az 1956-os forradalommal kapcsolatos illúziókról bővebben lásd BÉKES Csaba: A magyar forradalom és az ENSZ az újabb levéltári kutatások tükrében. In: BÉKES Csaba–KECSKÉS D. Gusztáv (szerk.): *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963*. Magyar ENSZ Társaság, Budapest, 2006. 7–26. A francia álláspontról lásd KECSKÉS D. Gusztáv: A francia politikai pártok állásfoglalásai az 1956-os magyar forradalom kapcsán. *Aetas*, 2006 (21) 1. 5–18. „A politikai, társadalmi, sőt kulturális és vallási csoportosulások nagy része gondosan ügyelt rá, hogy nyilvánosan is állást foglaljon a témáról. Emiatt a magyar ügy a látszat ellenére is inkább belső, mint nemzetközi politikai kérdés volt Franciaország számára. Annál is inkább, mivel Magyarország kívül esett Párizs megszokott ható- és érdekkörén. A hivatalos külpolitika az algériai háborút, a szuezi válságot és az európai integráció megalapozását tekintette fontos ügynek. [...] 1956. december végére a közvélemény érdeklődése érezhetően csökkent a magyar tragédia iránt. A francia politikai erők sem igyekeztek az ügyet a továbbiakban is napirenden tartani. A különlegesen heves reagálás ellenére a magyar válság franciaországi visszhangja végül nem idézett elő alapvető és tartós változást sem a közvéleményben, sem az ország politikai életében.” Uo. 17.

²⁴ Erről lásd BORBÁNDI Gyula: *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996. 153–215.; illetve SIMÁNDI Irén: *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán 1951–1956*. Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. A „Gallicus” álnéven író Győri (Mikes) Imre (a SZER meghatározó alakja) összefoglalta a forradalom nemzetközi megítélését, s eszerint „Londonban úgy ítélik meg, hogy a nemzet nagysága előtt csak leborulni lehet”. Uo. 251.

marosan uralta a rádióadásokat, s egy ideig szinte az összes nyelven jelentettek a legújabb fejleményekről, és értékelték az eseményeket.²⁵ Tehát, míg a brit politikai vezetés kezét megkötötte a politikai játszmák világa, valamint az ország bipoláris világrendben betöltött szerepe, addig a BBC-nek a magyarok iránt érzett lojalitása és szimpátiája jobban kifejezésre juthatott, függetlenül attól, hogy elviekben a feladat abban merült volna ki, hogy a forradalom minden pillanatáról tájékoztassák a hazai és a nemzetközi közvéleményt.

1956 eseményeit követően a nyugati országokkal – már az ezt megelőző évek bel- és külpolitikai eseményeinek köszönhetően meglehetősen összefércelt módon – meglévő kapcsolati háló szerkezetében kisebb-nagyobb szakadások keletkeztek, a viszony határozottan megromlott. Ezen sürgősen változtatni kellett, ha Magyarország nem kívánt újra az 1949–1950-es állapotokhoz visszatérni. A fennálló helyzetben azonban jogosan tehető fel a kérdés: milyen lehetőségei voltak a magyar külpolitikának? Az első és legfontosabb „pofon” a magyar diplomácia és természetesen alapvetően a magyar politikai élet számára az volt, hogy az 1956-os forradalmat követő években a nyugati országok hivatalosan nem voltak hajlandóak elismerni az újonnan létrejött Kádár János vezette kormányt.²⁶ A politikai döntést azonban

²⁵ Erről lásd bővebben M. MADARÁSZ Anita: *Kulturális csatater.* I. m.

²⁶ A Kádár-kormányzat külpolitikai lehetőségei meglehetősen szűkösek voltak 1957 első felében: a Varsói Szerződés tagjaira, Kínára, valamint Jugoszláviára korlátozódtak. FÜLÖP Mihály–SÍPOS Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században.* Aula Kiadó, Budapest, 1998. 430. Latin-Amerikában hasonló reakciók fogalmazódtak meg a magyar kormánnyal kapcsolatban. Braziliában például Carlos Pena Boto tette fel a következő kérdést: „Milyen jog alapján kényszerítik rá Braziliát arra, hogy sietve felvegye a kapcsolatot a magyar kormánnyal [...] annak ellenére, hogy az orosz csapatok jogsértő módon hatoltak be magyar területre.” Szilágyi Ágnes tanulmányában olvasható: a szovjetellenes szerzők súlyos hibának tartották a brazil kormány részéről azt, hogy az ország rövid idő elteltével gazdasági és diplomáciai kapcsolatot létesített többek között Magyarországgal. Erről lásd SZILÁGYI Ágnes Judit: *Magyarország és a független külpolitikai törekvéseket övező vita Braziliában az 1950-es és 1960-as évek fordulóján.* In: ANDERLE Ádám (szerk.): *Metszéspontok. Tanulmányok a portugál és a brazil történelemről.* SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola Modernkori Programja, Szeged, 2009. 176–177. Carlos Pena Boto (1892–1973) radikális antikommunista katonatiszt és politikus. SZILÁGYI Ágnes Judit: *Az*

felülírta a gyakorlatiasság és a logika. Mint Macher Anikó írja, ellentmondásos módon számos ország nem zárta be a képviselőjét Budapesten, mert egyrészt követni akarták a magyarországi eseményeket, másrészt a teljes elzárkózás hosszabb távon súlyosabb következményeket vont volna maga után.²⁷ Az 1957. május 14-én napvilágot látott, *Irányelvek a Külügyminisztérium és a külképviseletek munkájához 1957. május–december hónapokra* címmel jelölt iratanyag többek között a magyar külpolitika irányelveit fogalmazta meg: „A XX. kongresszus előtt – és különösen 1953 előtt – külpolitikánkban sok merevség és szektás hiba volt. 1953-tól kezdve, ha lassan is, lépéseket tettünk a hibák felszámolására, a XX. kongresszus után pedig komolyan hozzáláttunk a hibák kiküszöböléséhez. Ennek köszönhattük, hogy a múlt év első felében kapcsolataink a baráti szocialista országokkal intenzívebbé váltak (példa: utazáskönnyítések), és jó úton haladtunk a kapitalista országokkal fennálló kapcsolataink normalizálódásához.”²⁸ Tegyük fel a kérdést, miért volt ennyire fontos a Nyugattal való kapcsolattartás? A Nyugathoz való közeledést, illetve a Nyugattól való távolságtartást egy nagyon komplex halmazként kell elképzelni. A Kádár-kormány nyugati relációjának fokozatos fejlesztési szándéka mögött mindenekelőtt a gazdasági szükségszerűség dominált, e reláció stratégiai fontosságúvá emelkedett. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy „a politikai stabilitás fenntartását és az életszínvonal²⁹ folyamatos növekedését célzó kádári koncepció

1956-os magyar és a braziliai antikommunista propaganda az 1950–60-as évek fordulóján. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, Tomus XXII, Fasc. 2, 2018. 132.

²⁷ ANIKÓ MACHER: Hungarian Cultural Diplomacy, 1957–1963. Echoes of Western Cultural Activity in a Communist Country. In: JESSICA C. E. GIENOW-HECHT–MARK C. DONFRIED (eds.): *Searching for a Cultural Diplomacy.* New York–Oxford, Berghahn, 2013. 82.

²⁸ SÁRINGER János–SOÓS Viktor Attila (főszerk.): *Iratok a Külügyminisztérium történetéhez, 1951–1984.* II. kötet. 1963–1972. Az iratokat válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a lábjegyzeteket készítette M. MADARÁSZ Anita. Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, Budapest, 2020. Irányelvek a Külügyminisztérium és a külképviseletek munkájához, 1957. május 14. 105–106.

²⁹ A kultúra és az életszínvonal emelkedése közötti relációra mutat rá Kalmár Melinda: „az SZKP XX. és XXII. kongresszusát követően néhány országban valóban felülvizsgálták némiképp a kulturális ideológiát, és részben átértékelték a nyugati modern művészetről szóló állásfoglalásokat. A részleges

érvényre juttatását [...] csak működőképes és a folyamatos növekedést biztosító gazdaság tette lehetővé”.³⁰

1959-től, miután a kádári vezetés megszilárdította részleges – a szovjet direktívákat nem kikerülő és elutasító – külpolitikai „autonómiáját”, és sikert ért el a desztalinizációs folyamatban is, a rendszer a magyar közvélemény megnyerése érdekében egyre toleránsabbá vált a nyugati kultúra és propaganda nyílt megnyilvánulásaival szemben. Egy részletes jelentést tettek közzé 1959 februárjában, amely alapján a Politikai Bizottság egy nemzetközi kulturális kapcsolatokról szóló vitát folytatott le: a „Nyugat-barát” pártvezetők egyetértettek abban, hogy a kultúrának kiemelkedő szerepet kell betöltenie Magyarország NATO-országok irányában kialakított külpolitikájában.³¹ 1962-ben Magyarország számára az egyik legfontosabb történésnek mindenképp az tekinthető, hogy az ENSZ XVII. közgyűlésének december 20-án elfogadott 1857/XVII/sz. határozata a „magyarkérdésnek” az ENSZ-közgyűlés napirendjéről való levételét eredményezte.³² A lehetőségek kapuja ezáltal ki-

revízió beengedte a régió kulturális életébe a modernizmust, ami újabb lökést adott a merev irodalmi struktúrák átrendeződésének. A kulturális szigornak ez a mérséklődése Magyarországon különösen jól illeszkedett az általános kádári életszínvonal-politikához. A közgazdasági szemléletre hangolódó politikai környezet kezdetől támogatta a fogyasztás növekedését, és ennek keretében engedélyezték a tömegkultúra egyes termékeinek megjelenését is a könyvkiadásban, a mozikban, a rádióban és a szélesedő körben hozzáférhető televízióban.” KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 138.

³⁰ BÉKÉS Csaba: Bevezető. A magyar külpolitika fő vonásai, 1945–1990. In: HORVÁTH Sándor–KECSKÉS D. Gusztáv–MITROVITS Miklós (szerk.): *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Történettudományi Intézet, Budapest, 2021. 11–52. 30.

³¹ MACHER Anikó: I. m. 85., 88. A NATO és a szovjet tömb országai közötti kulturális kapcsolatokról bővebben lásd Marianne ROSTGAARD: *NATO's working committee on cultural relations with the Eastern Bloc – experience gained that came into use in the CSCE-process?* Aalborg Universitet, Denmark, 2011. http://vbn.aau.dk/files/58794440/natos_working_committee_on_cultural_relations_with_the_eastern_bloc.pdf (Letöltve: 2019. 03. 22.); Christian NUENLIST: Into the 1960s: NATO's Role in East-West Relations, 1958–63. In: Andreas WENGER–Christian NUENLIST–Anna LOCHER (eds.): *Transforming NATO in the Cold War. Challenges Beyond Deterrence in the 1960s*. London–New York, Routledge, 2007. 67–88.

³² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) XIX-J-1-j 1967. 12. d. 00330/3-1967. melléklete. 1967. május 25. A Magyar

nyílt, s egy sor új, a nemzetközi életben sikernek elkönnyvelhető esemény vette kezdetét a magyar külpolitikai életben. 1964-ben a NATO-országokkal való kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése már programként jelentkezett a kádári politikában, mivel bizonyos árucikkek csak ezen országok révén juthattak el Magyarországra. A gazdasági nyitás azt a reményt is magában foglalta, hogy akár még a nyugati–magyar politikai reláció is normalizálódhat.³³ Ahogy Kalmár Melinda megfogalmazta, az ideológiai összehasonlítás egyfajta kettősséget is megjelenített: „jövőképe mintafüggő, Nyugat-követő maradt, ugyanakkor változatlanul hangoztatta a szovjetrendszer relatív előnyeit is: mindenekelőtt az olcsó kultúrát és az alanyi jogú társadalombiztosítást. A térség ideológiai etalonjai így állandó argumentációs présben voltak: egyik oldalról szorították a Nyugat-követő kényszerek, a másíkról a szociális-jóléti önkép fenntartására irányuló törekvések.”³⁴

A 1960-as évek intenzív kulturális időszaka

Tanulmányunkban a brit–magyar diplomácia kevésbé ismert eseményei és dokumentumai alapján bepillantást nyerhetünk abba, hogy az Egyesült Királyság vezetői, bizonyos időszakokban eltérő – hol pozitív, hol negatív – kimenetelű történések következtében milyen módon, milyen torzított vagy teljesen reális szemüvegen keresztül tekintettek a Kádár-rendszerre, milyen politikai magatartást tanúsítottak Magyarországgal szemben, és ezzel együtt milyen valós vagy vélt propagandaeszközökhöz nyúltak a nyugati, antikommunista célok megvalósítása érdekében.

Az 1960-as évek elejétől a brit–magyar kapcsolatok folyamatosan javuló tendenciát mutattak mind politikai, mind gazdasági, mind kulturális téren. A fejlődő kétoldalú relációra, Magyarország megítélésére kiváló példa a két ország között egyre nagyobb dinamikával kibontakozó kulturális kapcsolati háló.

Népköztársaság nemzetközi viszonyainak alakulása 1957-től napjainkig néhány adat tükrében. 1.

³³ MITROVITS Miklós: Kádár „nyugati nyitásai”. *Rubicon*, 2022/5. 69–81. 72.

³⁴ KALMÁR Melinda: I. m. 121.

Az 1956 és 1960 közötti években³⁵ az Egyesült Királyság Magyarországgal való kulturális kapcsolatai hivatalos megállapodás hiányában alkalmasszerűen alakultak. Főleg impresszáriós vonalon létrejött üzleti megegyezés alapján bonyolódtak le a fontosabb kulturális programok. Ezenfelül a British Council³⁶ időközönként különböző jellegű ösztöndíjakat ajánlott fel magyar személyeknek, amely lehetőségeket részben engedélyezték is a magyar hatóságok. A budapesti brit követség mindezekon túlmenően igyekezett aktív kulturális tevékenységet végezni Budapesten³⁷ – a reciprocitás jegyében hasonló módon járt el a londoni magyar követség is. A vizsgált időszakban a kapcsolatok elmélyítésén, a forma hivatalosabbá tételén kellett dolgozniuk a két ország illetékes képviselőinek. Ezt azonban nem úgy kell elképzelni, hogy a brit–magyar fél egyszer csak úgy döntött, szeretné elmélyíteni a kulturális kapcsolatokat: tágabb kontextusba kell helyezni az eseményeket, és ennél fogva röviden ki kell térni az 1950-es évek végén meginduló brit–szovjet kulturális tárgyalásokra és a tető alá hozott megállapodásokra. 1959. februárban–márciusban Harold Macmillan miniszterelnök Moszkvába látogatott. Miért kerülhetett erre sor? Magyarics Tamás szerint „a brit stratégiai elképzelés szerint a NATO megfelelő elrettentő erővel rendelkezik egy esetleges szovjet agresszió ellen, így a szovjet blokk országaiban a kommunista pártok ideológiai és politikai uralmát a velük folytatott párbeszéd, illetve a »puha területeken«, így a kereskedelemben és a kultúrában kialakított kap-

³⁵ Erről továbbá lásd Anita M. MADARÁSZ: *British–Hungarian Cultural Diplomacy, 1953–1956*. In: Réka KISS–Zsolt HORVÁTH (eds.): *NEB Yearbook 2016–2017*. Magyarország: Committee of National Remembrance, Budapest, 2018. 149–165.

³⁶ Erről lásd M. MADARÁSZ Anita: *A British Council helyzete Magyarországon, 1955–1956*. In: ANDREIDES Gábor–M. MADARÁSZ Anita–Soós Viktor Attila (szerk.): *Diplomácia – hírszerzés – állambiztonság*. NEB, Budapest, 2018. 375–393.; Anita M. MADARÁSZ: *The „operation” of the British Council in Hungary, 1957–1963*. *Öt Kontinens*. ELTE BTK, Budapest, 2019. 73–84.

³⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 3.2.5. O-8-103/1. – British Council, „Night Club”. III. köt. Feljegyzés. Tárty: Kulturális kapcsolataink alakulása Angliával. Budapest, 1962. február 8. 4.

csolatok áthatják legsikeresebben alá”.³⁸ Az első, mérföldkőnek számító brit–szovjet kulturális egyezményt 1959. március 29-én Moszkvában írta alá Christopher Mayhew brit munkáspárti politikus és Georgij Konsztantyinovics Zsukov,³⁹ a VOKS elnöke. A megállapodás megszületésének pillanatában Zsukov diplomatikus iróniával megjegyezte: „Az amerikai kollégáinkkal három hónapig dolgoztunk az egyezmény létrehozásáig, a nyugatnemekkel két és fél hónapig, a franciákkal két hétig. Önökkel három nap alatt sikerült megállapodnunk.”⁴⁰ A két fél 1959. december 1-jén Londonban ismételten kulturális egyezményt írt alá.⁴¹ Meg kell azonban vizsgálni az egyezmény megszületésének a hátterét is: magyar jelentés szerint a brit tárgyalópartner megpróbált minden tőle telhetőt megtenni annak érdekében, hogy a tárgyalások meghiúsuljanak. Szilágyi úgy fogalmazott, hogy Zsukov „már-már ott is akarta hagyni a megbeszélést, és kijelentette: Anglia lesz a kulturális megállapodások területén az egyetlen fehér folt, hiszen a Szovjetunió az Egyesült Államokkal kötött egyezmény⁴² után hamarosan csaknem valamennyi számottevő nyugati országgal egyezményre fog lépni. Az erélyes fellépés hatott.”⁴³ Az eredmény pedig magáért beszélt: az egyezmény égisze alatt 1959-ben és 1960-ban megduplázódott a kulturális cserék

³⁸ MAGYARICS Tamás: A magyar–brit kapcsolatok, 1945–1990. In: HORVÁTH Sándor–KECSKÉS D. Gusztáv–MITROVITS Miklós (szerk.): I. m. 441–464. 451.

³⁹ Georgij Konsztantyinovics Zsukov (1896–1974) szovjet katona, politikus. 1919-ben belépett a kommunista pártba. 1943-tól a Szovjetunió marsallja, a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke, honvédelmi miniszter 1955 és 1957 között. Az SZKP KB tagja 1953-tól 1957-ig.

⁴⁰ MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 42. doboz. 141. tétel. 00474. Tárgy: A szovjet–angol kulturális egyezmény szövegének felterjesztése és néhány javaslat. London, 1960. január 5. 1.

⁴¹ Uo.

⁴² Az USA és a Szovjetunió 1958. január 27-én kötötte meg egymással a kulturális egyezményt, amely a köztudatban Lacy–Zaroubin-megállapodásként terjedt el. <https://librariesandcoldwarculturalexchange.wordpress.com/text-of-lacy-zaroubin-agreement-january-27-1958> (Letöltve: 2016. 05. 31.)

⁴³ MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 42. doboz. 141. tétel. 001775. Tárgy: Beszélgetés a baráti követségek kultúrattasáival. London, 1960. január 22. 2.

száma.⁴⁴ A brit–szovjet egyezmény aláírása minden kétséget kizáróan meghatározó momentumként jelentkezett a brit–magyar kulturális diplomácia továbbfejlesztésének terén is.⁴⁵

A Magyarország és Nagy-Britannia között elmélyülő reláció egyik legjelentősebb eseménye „kétségkívül a két kormány nevében aláírt megállapodás volt (1962. március), amelyet egy kísérleti jellegű, rövid időre (1961. október – 1962. március) szóló egyezmény előzött meg. Azóta újabb megállapodás aláírására került sor 1963 márciusában”.⁴⁶ A két ország között fennálló, már-már jónak mondható relációt, a Magyarországról alkotott negatív képben érzékelhető változást egy 1963. augusztus 22-én W. S. L. Baker⁴⁷ által Nyíri Pálnak⁴⁸ írt hivatalos levél is megerősíti: „Ez alkalommal⁴⁹ voltál olyan kedves, és azt mondtad, hogy reméled, hogy amikor elhagyjuk Magyarországot, a barátaidként fogunk távozni, mire én azt válaszoltam, hogy szerintem már most is barátoknak tekinthetsz minket. Azt hiszem, hogy az angol diákok érzéseinek adok hangot, amikor azt mondom, hogy a meleg barátságok, amelyek köztünk és a magyar emberek között alakultak ki, akikkel találkoztunk, és a sok kedvesség, amelyet kaptunk tőlük, a korábbiánál is szorosabb barátságot hagytak bennünk a magyar néppel.”⁵⁰ Ez a pozitív attitűd fordítva is igaz volt. Petri Gábor,⁵¹ a Szegedi

⁴⁴ David CAUTE: *The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War*. Oxford University Press, Oxford, 2003. 30.

⁴⁵ MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 42. doboz. 141. tétel. 00474. Tárgy: A szovjet–angol kulturális egyezmény szövegének felterjesztése és néhány javaslat. 1.

⁴⁶ MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 43. doboz. 141. tétel. 005289. Tárgy: Angol–magyar kulturális kapcsolatok. A brit–magyar hivatalos kulturális kapcsolatok alakulása. Vázlat. 1.

⁴⁷ W. S. L. Baker a FO Kelet-európai Osztályának munkatársa volt. Személyéről nem rendelkezünk bővebb információval.

⁴⁸ Nyíri Pál a Kulturális Kapcsolatok Intézetének főosztályvezetője volt.

⁴⁹ Brit diákok Debrecenbe látogattak egy nyári iskola keretében. TNA BW 36/18. Hungary: Anglo–Hungarian Cultural Exchange Programme 1963–1964. HUN/680/1. Letter to P. A. Nyíri from W. S. L. Baker. 22 August 1963.

⁵⁰ The National Archives of UK (továbbiakban TNA) BW 36/18. Hungary: Anglo–Hungarian Cultural Exchange Programme 1963–1964. HUN/680/1. Letter to P. A. Nyíri from W. S. L. Baker. 22 August 1963.

⁵¹ Petri Gábor (1914–1985) orvos, sebész, politikus, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. 1951 és 1984 között vezette a Szegedi Orvostudományi

Orvostudományi Egyetem tanára az 1962. október 8–26. közötti tanulmányútról készített beszámolót, amelyben megfogalmazta: „Általában határozott érdeklődés mutatkozik Magyarország iránt. A magyar tudományt megbecsülik, sokakat ismernek munkájukból, és számon is tartják őket. [...] Az egész út folyamán nem találgoztam provokatív kérdéssel, és politikai problémákat egyáltalában nem vetettek fel, hacsak saját ügyeiket nem, ami a Közös Piacba való belépés gondjait illeti.”⁵² 1962 őszén Újházi Lászlóné, Stephanidesz Károlyné, András László és Korponai Béla⁵³ állították össze közös jelentésüket a British Council nyári nyelvtanfolyamán való részvételükről. Beszámolójuk jól példázza, milyen meglepően fogadták a szovjet blokk országainak nyitási politikáját, s milyen mély – nyilvánvalóan a politika által is gerjesztett – sztereotípiák és elképzelések uralkodtak a nyugati világban a vasfüggönyön túli életéről. „Érdeklődést tanúsítottak irántunk hallgatótársaink is, és nagy tájékozatlanságot árultak el. Hogy lehet, hogy minket kiengedtek, csodálkoztak sokan, és ámulatuk még nagyobb lett, amikor közöltük, hogy a két állam közti egyezmény alapján küldtek minket, és vannak olyanok is, akik magánúton jöttek. »Maguk itt vannak, és ez nekem elég« – mondta egy nyugatnémet diák. [...] Egy libanoni tanár megkérdezte, hogy igaz-e, hogy nálunk a gyerekeket ötéves korukban elszakítják szüleiktől, és intézetbe viszik, hogy ateistává neveljék őket. Egy kanadai francia papnak meg kellett magyarázni, hogy mit jelent az a szó, hogy fasizmus. Éjszakába nyúló beszélgetések során sikerült a holland szobatársnak sok rólunk szóló téves elképzelését eloszlatni és szimpátiát kelteni irántunk.”⁵⁴

Egyetem sebészeti anatómiai és műtéttani intézetét, 1958-tól 1980-ig a sebészeti klinikáját is.

⁵² MNL OL XIX-J-1-e Úti jelentések. 15. doboz. Kulturális Kapcsolatok Intézete (1951–1964). 2/19/123-1/1962. Dr. Petri Gábor, az I. sz. Sebészeti Klinika igazgatója, Szeged. 1962. november 4. Beszámoló a kéthetes angliai tanulmányútról. 4.

⁵³ A felsorolásban szereplő személyekről nincsenek bővebb információink.

⁵⁴ MNL OL XIX-J-1-e Úti jelentések. 15. doboz. Kulturális Kapcsolatok Intézete (1951–1964). 2/19/140-1/1962. Budapest, 1962. szeptember 28. Jelentés a Londoni Egyetem nyári tanfolyamán való részvételről. 6.

Az előbbi forrásokhoz jól illeszkedik, hogy a nyugati országok kelet-európai szakértőinek 1964 januárjában megrendezett brüsszeli konferenciáján a kelet-európai országokba való ideológiai behatolás módszereit vizsgálták.⁵⁵ Egy április 2-i feljegyzés szerint politikai vonatkozásban megváltozott a Foreign Office irányvonala a szovjet blokkhoz tartozó országok szempontjából. „A korábbi blokkpolitikával szemben a differenciált politikai vonal bevezetésére törekszenek. A szocialista országok viszonylatában a magyar politikai élet fejlődését pozitívan értékelik.”⁵⁶

Ezt alátámasztandó, egy 1964. január 15-i Sir Ivor Pink⁵⁷ nagykövet által küldött telegram a reláció formájának „hivatalosabbá tételét” taglalta, miszerint a magyar külügyminisztérium nem hivatalosan azt javasolta, hogy „a márciusban esedékes kulturális tárgyalásoknak inkább egy megállapodás aláírásával kellene végződnieük, mint a tavalyi »programcserével«. Azt állítják, hogy ez a névváltoztatás szimbolizálná az angol–magyar kapcsolatokban az utóbbi időben bekövetkezett jelentős javulást. [...] Feltételezem, hogy a magyar kormány is remél némi propaganda előnyt egy megállapodás megkötéséből”.⁵⁸ A brit fél ezt nem támogatta, mondván: „Célunk, hogy a kulturális forgalom szabadabbá és rugalmasabbá váljon, és attól tartunk, hogy egy formális megállapodás éppen ellenkező hatást érhet el.” A két oldal illetékesei azonban abban egyetértettek, hogy immáron ne évente fogalmazzanak meg és írjanak alá programso-

⁵⁵ MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 43. doboz. 141. tétel. 00566/7. Tárgy: Újabb brit törekvések kulturális kapcsolataink kiszélesítésére. Jelentés. Tájékoztatás a baráti országoknak a brit ifjúsági cserelátogatásokat intéző egyesületekkel való viszonyáról és egy újabb angol kezdeményezésről. London, 1964. április 9. 2.

⁵⁶ MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 14. doboz. 27. tétel. 005129. Tárgy: Az Országgyűlés külpolitikai vitája. Feljegyzés. Tárgy: Üti jelentés. Budapest, 1964. április 2. 4.

⁵⁷ Sir Ivor Thomas Montagu Pink (1910–1966) brit diplomata. A két ország diplomáciai kapcsolatainak nagykövetségi szintre történő emelését követően ő töltötte be először az Egyesült Királyság magyarországi nagykövetségi posztját 1963 és 1965 között.

⁵⁸ TNA BW 36/18. Hungary: Anglo–Hungarian Cultural Exchange Programme 1963–1964. Confidential. From Budapest to Foreign Office. Sir I. Pink. No. 13. January 15, 1964. 1.

rozatot és -cserét, hanem nagyobb időintervallumban, kétévente fektessék le az együttműködés szabályait.⁵⁹ A hidegháborúban alkalmazott propaganda kapcsán brit oldalról talán nem véletlenül fogalmazta meg H. J. Ash⁶⁰ sem, hogy „minden lehetőséget ki kell használnunk, hogy érdekeltté tegyük embereinket abban, hogy Kelet-Európába menjenek”.⁶¹ A fentebbi sorok, mondhatni, akár egy idilli képet is festhetnének Magyarországra és az Egyesült Királyságra (kulturális) kapcsolatáról, de ez közel sem volt így. Az 1960-as évek második felében egyre több negatív hangvételű külügyi jelentés született, egyre nagyobb feszültség bontakozott ki a két ország relációjában, s a britek propagandapolitikájára, korabeli szóhasználatával élve, az „ideológiai fellazításra” a magyar vezetés egyre határozottabban veszélyforrásként tekintett.

A brit propagandapolitika magyar vonatkozásban

„Az angol hidegháborús támadások a más országokban tapasztalt hasonló megnyilvánulásokhoz mérten is kiemelkedően durva hangúak. Az angol hatóságok és hírközlő szervek minősíthetetlen eljárását súlyosbítja az a körülmény, hogy mind az angol külügyminisztérium, mind a rádió és televízió vezetőségét szeptember folyamán több ízben figyelmeztettük a késülő támadások veszélyeire.”⁶²

Egy 1965. augusztus 31-i, Komócsin Zoltánnak⁶³ címzett magyar feljegyzés az Egyesült Királyság külpolitikájával kapcsolatban a következő megállapítást tette: „lényegében folytatása a

⁵⁹ TNA BW 36/20. Hungary: Anglo–Hungarian Cultural Exchange Programme 1964–1966. HUN/680/1. Anglo–Hungarian Cultural Talks, March 1964. Notes for Mr. Pilcher’s Opening Remarks. 1–2.

⁶⁰ Személyét egyelőre nem tudtuk beazonosítani.

⁶¹ TNA BW 36/20. Hungary: Anglo–Hungarian Cultural Exchange Programme 1964–1966. CR 1213/4. Letter to A. G. W. Turton from H. J. Ash. January 14, 1965.

⁶² MNL OL XIX-J-1-r 16. doboz. 169/PJ/1966. Szigorúan titkos. Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságához. Tárgy: az angol külügyi államminiszter látogatásának elhalasztása. Budapest, 1966. október 25. 1.

⁶³ Komócsin Zoltán (1923–1974) magyar kommunista politikus, országgyűlési képviselő. 1965 és 1974 között az MSZMP KB külügyi titkára.

konzervatív kormány külpolitikájának, sőt az amerikai agreszív külpolitikai lépések elvtelen kiszolgálásában messzebbre is megy annál. Wilson választási ígéreteiben annak idején külpolitikai téren több pozitívan értékelhető pont szerepelt, például kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztése, a két tábor közötti békés egymás mellett élés szükségességének hangoztatása. [...] Ezzel szemben [...] a nemzetközi élet fejleményei olyan helyzetet teremtettek, amelyben Wilson színvállásra kényszerült, s választási ígéreteit feladta.”⁶⁴

1964 őszén az Egyesült Királyságban komoly belpolitikai változás történt: tizenhárom év elteltével ismét munkáspárti kormány került hatalomra.⁶⁵ Geraint Hughes szerint visszamenőleg nézve a Wilson-kormány első hónapjaiban könnyű volt megfedkezni egyrészt arról, hogy a hidegháború még mindig zajlik,⁶⁶ bár

⁶⁴ MNL OL XIX-J-1-r 13. doboz. 189/PJ/1965. Magyar–angol külügyminiszteri találkozó. (Péter elvtárs útja Londonba). 288/PJ/1965. Szigorúan titkos. Feljegyzés Komócsin Zoltán elvtársnak. Tárgy: Nagy-Britannia jelenlegi bel- és külpolitikai helyzete. Budapest, 1965. augusztus 31. 3.

⁶⁵ A mindössze négymandátumos többség ellenére az új kormány kezdetben népszerű volt, és sikeresen közvetítette a technológiai és társadalmi fejlődés felkarolásának képét. Az 1966. márciusi választásokon a munkáspárti többség jelentősen megnőtt. A konzervatív kormány öröksége azonban súlyos gazdasági nehézségeket hagyott a Munkáspártra. Gazdasági válságok sorozata következett, amelyek gyors változásokat kényszerítettek ki a bel-, a kül- és a védelempolitikában. Az a döntés született, hogy a Szuettől keletre eső területeken szinte minden katonai kötelezettségtől elállnak, és az európai gazdasági közösségi (EGK) tagság megszerzésére összpontosítanak. James Harold Wilson (1916–1995) brit politikus, kétszer volt az Egyesült Királyság miniszterelnöke, 1964 októberétől 1970 júniusáig, majd 1974 márciusától 1976 ápriliséig. A Munkáspárt vezetője 1963 és 1976 között, 1945-től 1983-ig parlamenti képviselő. Róla és politikájáról bővebben lásd HAVAS Péter: *Attlee-től Brownig. A brit Munkáspárt kormányzási tapasztalatairól (1945–2008)*. Politikátörténeti Füzetek. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009; PÁL István: *Harold Wilson, a pragmatista munkáspárti reformer*. ELTE BTK, Budapest, 2008. 187–220. (doktori disszertáció). <http://doktori.btk.elte.hu/hist/palistan/diss.pdf> (Letöltve: 2019. 05. 12.); PÁL István: A részmunkaidős ellenzéki képviselő. Harold Wilson politikai pályafutása 1951–1959. In: MAJOROS István–ANTAL Gábor–HÁDA Béla–HEVŐ Péter–MADARÁSZ Anita (szerk.): *Hindu istenek, sziámi tigrisek. Balogh András 70 éves*. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2014. 443–458.; JANE TOOMEY: *Harold Wilson's EEC Application: Inside the Foreign Office 1964–7*. University College Dublin Press, Dublin, 2007.

⁶⁶ Közben a Szovjetunióban leváltották Hruscsovot (1964. október 14.), és helyére Leonid Iljics Brezsnyevet nevezték ki. Kína pedig végrehajtotta első

alacsonyabb hőfokon, mint az 1960-as évek elején, másrészt arról, hogy a Szovjetunió és a szovjet blokk országai, valamint Kína még mindig komoly fejtörést okoz a brit kül- és védelmi politika számára. Wilson a brit–szovjet „együttműködéssel” kapcsolatban a saját meglátásaival lépett hivatalba, a Szovjetunióval való kapcsolatok előzetes tapasztalataira alapozva (mint miniszter és mint ellenzéki képviselő) lelkes volt a tekintetben, hogy javítsa a kereskedelmi és kulturális kapcsolatokat a szovjet blokkbeli országokkal.⁶⁷

A Wilson-kormány ugyanakkor az egész hivatali ideje alatt a kelet–nyugati kapcsolatokat három tényező mentén alakította. Az első az volt, hogy a Munkáspárt a hidegháborúhoz köthető kül- és védelmi politikai kérdésekről a saját belső konfliktusait vívta, amelyek eredetileg a tizenhárom évig tartó időszak során jelentkező, a párt jobb- és balszárnya közötti vitákból eredeztethetők. Második tényezőként azok a politikai precedensek jelentkeztek, amelyeket a korábbi kormányok hoztak létre, valamint a Foreign Office-nak, a Védelmi Minisztériumnak és a whitehallbeli más főosztályoknak a szovjet blokkon belüli belső fejlesztésekkel kapcsolatos megfontolásai és ezeknek a kelet–nyugati kapcsolatok egészére gyakorolt hatásai. A harmadik a nemzetközi politika szélesebb trendjeihez kapcsolódott, különösen a szuperhatalmak kapcsolataihoz, a kommunista világon belüli fejlesztésekhez és a belső nyugati kooperáció dinamikájához (különösen vonatkozik ez az USA és Nyugat-Európa közötti kapcsolatokra).⁶⁸

Tegyük fel a kérdést, miként is viszonyult az Egyesült Királyság Magyarországhoz. Még 1964. szeptember 9-én Pink látogatást tett Házi Vencel⁶⁹ főosztályvezetőnél. A beszélgetés

nukleáris robbantását. EGEDY Gergely: *Nagy-Britannia története, 1945–1987*. HVG Rt., Budapest, 1991. 82.; FELKAY András: Magyarország és a Szovjetunió kapcsolata a Kádár-rendszer évei alatt 1956–1988. In: ROMSICS Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995. 215–227. 221.

⁶⁷ Geraint HUGHES: I. m. 35–36.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Házi Vencel (1925–2007) a katonai hírszerzés tisztje (1949), 1950 és 1953 között diplomata a londoni magyar követségben. A Külügyminisztériumban az

során a brit nagykövet aziránt érdeklődött, hogy miképpen ítéli meg a magyarok a kulturális kapcsolatokat. Házi ekkor két érzékeny esetnek adott hangot. „Időről időre tapasztalunk még olyan magatartást angol szervek részéről, amelyek azt bizonyítják, hogy esetleg nem tartanak lépést az idővel, az eseményekkel velünk kapcsolatban.”⁷⁰ Mire utalt itt a forrás? Házi megfogalmazása szerint: „igen nagyon meglepett bennünket az angol televízió július 17-i adásában a *Frontier* című film vetítése. Ezt a filmet tudomásom szerint egy évvel ezelőtt Vass Róbert⁷¹ magyar emigráns készítette az 1956-os ellenforradalom felidézésére, és a magyar–osztrák határ menti eseményekről szóló részével velünk szembeni ellenséges propagandát jelent. E film tv-programban való szerepeltetését londoni nagykövetségünk személyesen szóvá tette Wilson⁷² úrnak a Foreign Office-ban, aki ígéretet tett arra, hogy intézkedni fog, hogy levegyék a műsorról. Választ nagykövetségünk azóta sem kapott.”⁷³ Már ez az 1964-es eset is előrevetítette azt, miszerint „londoni nagykövetségünk és a hírügynökségek jelentéseiből ismeretes az, hogy az angliai hírközlő szervek, főleg

V. Területi Osztály vezetője 1964-től 1968-ig, majd külügyminiszter-helyettes 1968 és 1970 között. A londoni nagykövetség vezetője 1970-től 1976-ig. Róla bővebben lásd BARÁTH Magdolna–GECSENYI Lajos (szerk.): *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990*. A bevezető tanulmányt írta: BARÁTH Magdolna. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2015. 186.; illetve BÁBA Iván–SÁRINGER János (főszerk.): *Diplomáciai lexikon. A nemzetközi kapcsolatok kézikönyve*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 2018. 483. Ungváry Krisztián a tanulmányában („*Anglia a második legnagyobb ellensége Magyarországnak*”) ismerteti a londoni követség 1951-es évhez köthető állományát. Ebben szerepel, hogy Házi Vencel mint attasé „Luteránus” néven jelentett – titkosszolgálati beosztása: kereskedelmi hírszerzés. UNGVÁRY Krisztián: „*Anglia a második legnagyobb ellensége Magyarországnak*”. A londoni magyar hírszerző rezidentúra működése sajtó jelentései tükrében 1951 és 1965 között. *Századok*, 2013 (147) 6. 1518.

⁷⁰ MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 43. doboz. 141. tétel. 003000/7. Tárgy: EIC-szel kapcsolatos problémák. Kvéker szemináriumok. 276/1964. Tárgy: Pink angol nagykövet látogatása. Budapest, 1964. szeptember 11. 2–3.

⁷¹ Személyét egyelőre nem tudtuk beazonosítani.

⁷² Személyét egyelőre nem tudtuk beazonosítani.

⁷³ MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 43. doboz. 141. tétel. 003000/7. Tárgy: EIC-szel kapcsolatos problémák. Kvéker szemináriumok. 276/1964. Tárgy: Pink angol nagykövet látogatása. Budapest, 1964. szeptember 11. 2–3.

a televízió és a rádió rendkívül gyalázkodó tónusban foglalkoznak Magyarországgal az ellenforradalom évfordulója kapcsán.⁷⁴

A két oldal közötti nézeteltérések a magas szintű látogatások körében is éreztették hatásukat. Egy 1965. május 31-i feljegyzés szerint „1965 elején az angolok nagy aktivitást fejtettek ki a szocialista országok felé”. Magyarország vonatkozásában a brit fél kérte, tegyék lehetővé Anthony Crosland⁷⁵ brit oktatás- és tudományügyi miniszter látogatását.⁷⁶ Erre sort is kerítettek az év júniusában. Ezt követően emelték a tétet: egy Péter János⁷⁷ által aláírt dokumentum egy 1965. május 8-i tévéinterjút említett, amelyben a külügyminiszter arra célzott, hogy „a jelenlegi feszült nemzetközi helyzetben megfontolandó, hogy eleget tegyünk-e az USA egyik európai szövetségese meghívásának”. Mire utalt itt? Az Egyesült Királyság külügyminisztere, Michael Stewart még korábban, 1964. december 8-án Londonba hívta Péter János külügyminisztert, amely meghívást a magyar fél december 30-án el is fogadott.⁷⁸ Az irat szerint a tévéinterjú elhangzása után brit részről „először sértődöttséget lehetett tapasztalni, majd május 23-án velünk való előzetes konzultálás nélkül megjelen-

⁷⁴ MNL OL XIX-J-1-r 16. doboz. 169/PJ/1966. Szigorúan titkos. Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságához. Tárgy: az angol külügyi államminiszter látogatásának elhalasztása. Budapest, 1966. október 25. 1.

⁷⁵ Charles Anthony Raven Crosland (1918–1977) brit munkáspárti politikus és író. *A szocializmus jövője* (1956) című nagy hatású könyvében a marxista felfogással és a Munkáspárt hagyományos doktrínájával szemben érvelt, amely szerint a szocializmus működéséhez elengedhetetlen az állami tulajdon kiterjesztése: ehelyett a szegénység felszámolása és a közszolgáltatások javítása mellett foglalt állást. 1965 és 1967 között oktatási és tudományos miniszter volt.

⁷⁶ Anthony Crosland 1965. június 11-én látogatott Magyarországra. MNL OL XIX-J-1-r 13. doboz. 1965. 201/PJ/1965-300/PJ/1965. Magyar–angol kapcsolatok. Budapest, 1965. augusztus 22. 1.

⁷⁷ Péter János (1910–1999) a párizsi békekonferencián, 1945–1946-ban a magyar delegáció tagja. 1949. november és 1956. október között a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke. 1956 decemberétől a Kulturális Kapcsolatok Intézetének kormány megbízottja, 1957-től annak elnöke. A külügyminiszter első helyettese 1958 és 1961, külügyminiszter 1961 és 1973 között. Róla bővebben lásd *Diplomáciai lexikon*, 2018, 668–669.

⁷⁸ MNL OL XIX-J-1-r 13. doboz. 189/PJ/1965. Magyar–angol külügyminiszteri találkozó. (Péter elvtárs útja Londonba). Feljegyzés. Tárgy: A londoni külügyminiszteri látogatás. 2.

tették a londoni látogatás hírét. Bár az itteni angol nagykövet⁷⁹ ezért hivatalosan bocsánatot kért, mégis május 26-án az angol külügyminisztérium a hírt megerősítette. Május 28-án pedig Londonban átadták a csatolt programtervezetet s közölték, hogy Wilson miniszterelnök mindjárt Londonba érkezésem napján fogad.” Péter János úgy fogalmazott, hogy a britek „a látogatással a szocialista országok felé való kapcsolatuk folyamatosságát akarják demonstrálni”.⁸⁰

Végül Péter János 1965. június 30. és július 3. között a brit kormány meghívásának eleget téve látogatást tett Londonban, és tárgyalásokat folytatott Harold Wilson miniszterelnökkel, illetve Michael Stewart⁸¹ külügyminiszterrel, Walter Padley⁸² és London Chalfont⁸³ külügyi államtitkárokkal, valamint Edward Redhead⁸⁴ kereskedelmi államtitkárral.⁸⁵ A megbeszéléseken tanácsadóként jelen volt Incze Jenő⁸⁶ londoni nagykövet, illet-

⁷⁹ Lásd Sir Ivor Thomas Montagu Pink.

⁸⁰ MNL OL XIX-J-1-r 13. doboz. 189/PJ/1965. Magyar–angol külügyminiszteri találkozó. (Péter elvtárs útja Londonba). Feljegyzés. Tárgy: A londoni külügyminiszteri látogatás. 2.

⁸¹ Robert Michael Maitland Stewart (1906–1990) brit munkáspárti politikus. Harold Wilson első kabinetjében kétszer is külügyminiszter: 1965 és 1966, valamint 1968 és 1970 között.

⁸² Walter Ernest Padley (1916–1984) Ogmore brit munkáspárti parlamenti képviselője volt. A parlamentben 1964 és 1967 között külügyi államtitkár, illetve 1965-től 1966-ig a Munkáspárt elnöke is, valamint 1963 és 1971 között a tengeregentúli bizottság elnöke.

⁸³ Személyét egyelőre nem tudtuk beazonosítani.

⁸⁴ Edward Charles Redhead (1902–1967) brit politikus. Clement Attlee utódja lett Walthamstow West parlamenti képviselőjeként. 1959 és 1964 között ellenzéki frakcióvezető, majd, amikor a munkáspártiak kormányra kerültek, a Kereskedelmi Minisztérium államtitkára lett. 1965 októberében átkerült az Oktatási és Tudományos Minisztériumba, ahonnan 1967 januárjában egészségi állapota miatt nyugdíjba vonult.

⁸⁵ MNL OL XIX-J-1-r 13. doboz. 189/PJ/1965. Magyar–angol külügyminiszteri találkozó. (Péter elvtárs útja Londonba). 00707/19/1965. Szigorúan titkos. Jelentés a londoni tárgyalásokról (1965. június 30. – július 3.). Budapest, 1965. július 6. 2.

⁸⁶ Incze Jenő (1901–1969) a londoni magyar nagykövetség vezetője 1963 és 1969 között. Róla bővebben lásd BARÁTH Magdolna–GECSENYI Lajos: I. m. 189. 1957 és 1963 között külkereskedelmi miniszter, miniszteri tevékenységeiről többek között lásd GECSENYI Lajos: A szembenállástól a kiegyezésig. A magyar–oszt-rák viszony a megbékélés útján (1959–1970). *Külvügyi Szemle*, 2013. nyár. 74., 79.

ve Házi Vencel, a Külügyminisztérium főosztályvezetője is.⁸⁷ Az „őszinte és szívélyes légkörben”⁸⁸ zajlott megbeszéléseken külön foglalkoztak a vietnámi kérdéssel, mellyel kapcsolatban Péter János kiemelte: „a világ közvéleménye előtt az angol kormány az amerikai agresszió feltétel nélküli erkölcsi támogatójaként szerepel, s így közvetítésre alkalmatlan. Az USA kormányára gyakorolt hatással győzhetnék meg a közvéleményt kezdeményezésük őszinteségéről.”⁸⁹ Kitértek az ENSZ válságával kapcsolatos megoldási lehetőségekre, s e vonatkozásban a magyar külügyminiszter rámutatott arra, hogy „tartós béke a világban csak akkor lesz, ha az öt nagyhatalom együttműködik”.⁹⁰ A tárgyalások során foglalkoztak továbbá az európai biztonság kérdésével is. A magyar álláspont e tekintetben a következő volt: „A szocialista tábor országai, mindenekelőtt a Szovjetunió, eddig is nagy figyelmet fordítottak az európai béke és biztonság ügyének, számos tervet, elképzelést dolgoztak ki ezzel kapcsolatban. Hazánk ezekben az akciókban nem tudott részt venni korábbi nemzetközi helyzete következtében. Az MNK nemzetközi tekintélyének megnövekedése, az európai tőkés államokkal való kapcsolatainak aktivizálódása lehetővé és egyben szükségessé is teszi, hogy hazánk megfelelő részt vállaljon a szocialista országoknak az európai béke és biztonság érdekében végzett össz munkájából.”⁹¹ E nemzetközi kérdések vonatkozásában mindkét fél elismerte, hogy „bizonyos különbségek állnak fent közöttük. Mégis nagyra értékelendő, hogy tisztázták az egyetértés és a nézetkülönbségek területeit. Elismerték, hogy mindkét ország közös érdeke olyan alapot keresni, amelyen a nemzetközi együttműködés fejleszthe-

⁸⁷ MNL OL XIX-J-1-r 13. doboz. 189/PJ/1965. Magyar–angol külügyminiszteri találkozó. (Péter elvtárs útja Londonba). Közlemény.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ MNL OL XIX-J-1-r 13. doboz. 189/PJ/1965. Magyar–angol külügyminiszteri találkozó. (Péter elvtárs útja Londonba). 00707/19/1965. Szigorúan titkos. Jelentés a londoni tárgyalásokról (1965. június 30. – július 3.). Budapest, 1965. július 6. 2.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ MNL OL XIX-J-1-j 1965. 2. doboz. Az európai biztonság és az európai együttműködés kérdései. 1965. október 1. 00351/23/SzT.-1965. Az európai biztonság és együttműködés kérdései (második vázlat). 2.

tő és kinyilvánították azt a szándékukat, hogy ennek elősegítése érdekében az érintkezést fent tartják.”⁹²

A kétoldalú kapcsolatokra vonatkozóan mindkét fél megalapította, hogy „kedvezően fejlődnek”, s e relációra tulajdonképpen egyetlen dolog vetett árnyékot: a kulturális beszivárgással, hírszerzéssel meggyanúsított British Council és a hozzá kapcsolódó Kelet-európai Bizottság (East Europe Committee) magyarországi elfogadásával kapcsolatos folyamatos magyar elutasítás.⁹³ Az alapproblémát igen jól megvilágítja egy 1966. május 10-i határozat: „A British Council állandó közvetlen kapcsolatban áll a Foreign Office-szal és hazánk irányában tevékenykedő más hivatalos szervekkel. Az utóbbi években egyre inkább megnyilvánult az a törekvése, hogy újra megnyissák budapesti irodáját. Magyarországra való behatolási törekvései elősegítése céljából különféle szervezeteket – legismertebb az East Europe Committee – hozott létre, és a kulturális kapcsolatokon keresztül fokozni igyekszik Nagy-Britannia hazánk elleni tevékenységét.”⁹⁴ Péter János nem kívánt foglalkozni a témával, s csak annyit közölt, hogy a BC „hidegháborús emlékeket idéz fel”.⁹⁵ Ennek ellenére R. Bruce⁹⁶ 1965. szeptember 29-én az elmúlt idősakra vo-

⁹² MNL OL XIX-J-1-r 13. doboz. 189/PJ/1965. Magyar–angol külügyminiszteri találkozó. (Péter elvtárs útja Londonba). Közlemény.

⁹³ MNL OL XIX-J-1-r 13. doboz. 189/PJ/1965. Magyar–angol külügyminiszteri találkozó. (Péter elvtárs útja Londonba). 00707/19/1965. Szigorúan titkos. Jelentés a londoni tárgyalásokról (1965. június 30. – július 3.). Budapest, 1965. július 6. 4.

⁹⁴ ÁBTL 3.2.5. O-8-103/1. British Council – „Night Club” I. kötet. Tárgy: objektumdosszié megnyitása. Belügyminisztérium III/I-1-B Alosztály, Határozat, 1966. május 10. Budapest. 29.

⁹⁵ MNL OL XIX-J-1-r 13. doboz. 189/PJ/1965. Magyar–angol külügyminiszteri találkozó. (Péter elvtárs útja Londonba). 00707/19/1965. Szigorúan titkos. Jelentés a londoni tárgyalásokról (1965. június 30. – július 3.). Budapest, 1965. július 6. 4.

⁹⁶ 1963-ban egy British Council-tisztviselőt (R. Bruce) kulturális attasévá nevezték ki Budapestre, ő volt az első kulturális attasé. TNA BW 36/27. General policy: including Ford Foundation scholarships; visits of ministers; contacts with Hungarian institutions and individuals; status of British Council in Hungary. CL/HUN/680/1. Notes on Council Work in Hungary. 1969. április 30. 1. Személyéről nincs több információnk.

1965-ben R. Auty váltotta R. Bruce-t a kulturális attaséi poszton. TNA BW 36/27. General policy: including Ford Foundation scholarships; visits of

natkozóan kijelentette: „A barátságos politikai légkör folytatódik. Vietnám ellenére a kapcsolataink Magyarországgal tovább fejlődtek, különösen Anthony Crosland⁹⁷ úr oktatási és tudományos államtitkár ez év júniusi budapesti és Péter János úr magyar külügyminiszter júliusi londoni látogatása óta.⁹⁸ A látogatást követően azonban egy negatív előjelű eseményre is sor került: Rybka Géza III. o. titkárt kiutasították az Egyesült Királyságból, „melyet megtorlásként követett P. J. Fowler III. titkár kiutasítása Magyarországról. Mindezek következményei előre nem láthatóak, hatásuk kapcsolataink alakulására még nem mérhetőek fel, mivel ezek elsősorban a további angol magatartás függvényei.”⁹⁹ 1966 őszén egy magyar jegyzéktervezetben az alábbiakat fogalmazták meg: a „Magyar Népköztársaság kormánya sajnálattal állapítja meg, hogy Nagy-Britannia hírközlő és propagandaszerve a legutóbbi hetek folyamán visszatértek a régi hidegháborús módszerekhez és a mai viszonyok között szinte példátlanul minősülő ellenséges propaganda-hadjáratot folytatnak a Magyar Népköztársaság ellen. Ezek az idejét múlt propagandaakciók nemcsak a két ország kapcsolataira hathatnak kedvezőtlenül, hanem mérgezik az általános nemzetközi légkört is. [...] Ezeknek a káros jelenségeknek a minősítését súlyosbítja az a körülmény, hogy a Magyar Népköztársaság külügyminisztériuma és londoni nagykövetsége az elmúlt hetek folyamán több ízben felhívta az illetékes brit hatóságok figyelmét a készülő támadások előjeleire és a két ország kapcsolatai, valamint az általános politikai légkör érdekében kedvező eljárásukat kérte.”¹⁰⁰

ministers; contacts with Hungarian institutions and individuals; status of British Council in Hungary. CL/HUN/680/1. Notes on Council Work in Hungary. 1969. április 30. 1.

⁹⁷ Charles Anthony Raven Crosland (1918–1977) brit munkáspárti politikus, író. 1965 és 1967 között oktatási és tudományos ügyekért felelős miniszter, majd 1967-től 1969-ig a Kereskedelmi Tanács (Board of Trade) elnöke.

⁹⁸ TNA BW 36/30. Cultural Attaché's annual reports. Confidential. Report of the Cultural Attaché. British Embassy, Budapest, for the period December, 1963, to October 1965. 1965. szeptember 29. 1.

⁹⁹ MNL OL XIX-J-1-r 13. doboz. 1965. 201/PJ/1965-300/PJ/1965. Magyar-angol kapcsolatok. Budapest, 1965. augusztus 22. 1.

¹⁰⁰ MNL OL XIX-J-1-r 16. doboz. 169/PJ/1966. Szigorúan titkos. Jegyzéktervezet. 1966. október 28. 1.

1966-ban javaslat született arra vonatkozóan, hogy az év október 30. és november 2. között George Thomson¹⁰¹ brit külügyi államminiszter látogatást tegyen Magyarországra. A két ország között egyre nagyobb méreteket öltő feszültség légkörében megfogalmazódott, hogy ezt „megfelelő figyelmeztetés és diplomatikus eljárás útján” el kellene halasztani: „Az eljárás módja a következő lenne: Szilágyi elvtárs közölné 27-én a budapesti angol nagykövettel, hogy mivel a minősíthetetlen hidegháborús kampány következtében az államminiszterrel a mostani légkörben nem lehetne konstruktív eszmecsere folytatni a kapcsolatok fejlesztéséről, ezért javasoljuk, hogy a látogatás későbbi, alkalmasabb időre halasztódjék el. [...] A közlés bizonyára rendkívül súlyosan fogja érinteni az illetékes angol vezetőket. A rendezvényekre a meghívókat a budapesti nagykövetség már kiküldte. Valószínű, hogy hosszabb ideig sértődött magatartást fognak tanúsítani, esetleg gazdasági retorziót is alkalmaznak. Ennek ellenére javasolom, az intézkedés megtételét, mert ennek elmaradása esetén november 4-ig tovább fokozódhatnak az angliai támadások és emellett esetleg olyan országokban is fellángolhatnak az ilyen jellegű ellenséges propaganda-megnyilatkozások, amelyekben eddig mérsékeltebb volt az ilyen jellegű tevékenység.”¹⁰² A látogatásra végül is sor került, nem is kellett elhalasztani annak időpontját.

Itt újra megfigyelhető a kettősség: összeütközésbe kerül az ország érdeke, a saját vélemény kimondása és az egyre erősödő és jelen esetben erősebbnek is bizonyuló nyugati kényszer, az együttműködés irányába mutató kényszerlépések halmaza. Tágabb perspektívában, esetünkben a meghívásokra vonatkozó példák tulajdonképpen azért is voltak jelentősek, mert a hidegháború kontextusában, annak működési keretein belül képet

¹⁰¹ George Morgan Thomson (1921–2008) brit munkáspárti politikus és újságíró. A Wilson-kormányban 1964 októberétől 1966 áprilisáig, 1967-ben államminiszter, 1966-tól 1967-ig, majd 1969-től 1970-ig a Lancaster Hercegség kancellárja, 1967-től 1968-ig a Nemzetközösség ügyeiért felelős miniszter, 1968-tól 1969-ig pedig tárca nélküli miniszter volt.

¹⁰² MNL OL XIX-J-1-r 16. doboz. 169/PJ/1966. Szigorúan titkos. Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságához. Tárgy: az angol külügyi államminiszter látogatásának elhalasztása. Budapest, 1966. október 25. 1.

kaptunk arról, hogy a különböző vélt vagy valós „propagandaszerű” megnyilvánulások milyen válaszreakciókat, ellenlépéseket generálnak, és milyen károk tudnak okozni a kétoldalú diplomáciai kapcsolatokban. 1968-ban Házi Vencel fogalmazta meg, hogy „a kapcsolatépítésnek vannak valóban alappillérei [...], alapkérdés a Magyar Népköztársaság súlya, tekintélye, annak politikája, bármely országról beszélünk is kapcsolatépítés tekintetében. [...]”.¹⁰³ És hogy ez mennyire igaznak bizonyult, azt a következő évek nemzetközi eseményei is alátámasztották.

Zárszó

Tanulmányunkban többször érintettük a kádári nyugati nyitás eseményeit. Amennyiben a nyugati diplomácia, a vezető nyugati politikusok értékítélete alapján elemezzük a kádári (kül)politikát, akkor egy igen egyoldalú, torz és bizonyos mértékben hamis képet kapunk róla. Olybá tűnhet, hogy Kádár egyfajta dicsfényben úszva, Kelet és Nyugat várva várt egymásra találásának példamutató vezetőjeként, iránymutatójaként tevékenykedett, és Magyarország e tekintetben mintaország volt. A Nyugat által Kádárra ruházott szerep, valamint a nyugati országok által látni és tudni vélt magyar külpolitikának a szovjet tömbből már-már kikacsintó tevékenysége meglehetősen torzította mind Kádár János, mind Magyarország valós helyzetét. Simon István fogalmazta meg találóan, hogy „Kádár soha nem tévesztette el szem elől, hogy az esetlegesen érvényesíthető részérdekek nem kerülhetnek szembe Moszkva, illetve a keleti tömb érdekeivel. Meggyőződéses kommunista volt, aki természetesen őszintén hitt a »szocializmus küldetésében« és igazságosságában. De hitt – a »cél szentesíti az eszközt« elv jegyében is – a nyílt viták ütköztetésében, és az ebből következő kompromisszumokban”.¹⁰⁴

¹⁰³ MNL OL XIX-J-1-j 1971. 2. doboz. 001460/46/1971. A kapcsolatépítés vitájáról.

¹⁰⁴ SIMON István: Politikuslevelek Kádár Jánosnak. *Archívnet*, 2012 (12) 3. Forrás: https://archivnet.hu/diplomacia/politikuslevelek_kadar_janosnak.html (Letöltés: 2022. 08. 25.)

Hogy a magyar vezetőknek a valóságban milyen motivációi voltak a tekintetben, hogy miért szükségszerű a Nyugattal való – bárminemű, s legfőképp gazdasági – kapcsolat, az már más kérdés. Tulajdonképpen e motivációk voltak azok, amelyekkel Kádár minden egyes külpolitikai lépése magyarázható. S emiatt fontos leszögezni: a Kádár-korszak nyugati nyitása nem azzal a céllal valósult meg, hogy Magyarország nagypolitikai tényező legyen, és nem is egy elképzelt „hídszerep” kialakítása érdekében. A magyar politikai vezetés szeme előtt a magyar társadalom életszínvonalának emelése lebegett. Kádár és a magyar politikai vezetés tagjai egy pillanatra sem akartak különutas politikát folytatni a szovjet blokkon belül, s leginkább nem akartak konfrontációt vállalni a Szovjetunióval. A gazdaságpolitikát, amelyet Kádár kiépített az országban, mindenáron érvényesíteni akarta. Ebben a nyugati nyitás eszköz – hiszen a Nyugat leginkább a hiteleket jelentette az ország számára –, az enyhülés és a két rendszer békés egymás mellett élése pedig stratégia volt. A külpolitika tehát gazdasági célokat, a gazdaságpolitika pedig politikai célokat szolgált: a kádári vezetés belföldi és részben külföldi legitimációját.

Bár jelen írásban a brit–magyar diplomácia hidegháborús történetének egy kisebb aspektusát vizsgáltuk, fontos leszögezni, hogy brit vonatkozásban Magyarország szerepét nem szabad és nem is lehet túlértékelni, a két ország közötti érintkezést a reális helyzetértékelés fényében és ismeretében kell vizsgálni.¹⁰⁵ Feltehető a kérdés, miért foglalkoztunk az IRD történetével, hiszen közvetlenül nem kapcsoltuk össze magyar eseményekkel. Az Egyesült Királyság számára az IRD olyan szervezet volt, amely nélkül nem érthető meg a brit hidegháborús (kulturális) propaganda, valamint úgy általában a brit kelet-közép-európai, illetve kelet-európai politika és gondolkodásmód. Az IRD és a vele együttműködő brit szervezetek (lásd British Council, CRD, EEC stb.) együtt vizsgálandók, hiszen egymás nélkül, egymás

¹⁰⁵ Erről lásd MAGYARICS Tamás: Nagy-Britannia Közép-Európa-politikája 1918-tól napjainkig. *Grotius*.

Forrás: <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=RHIXRV> (Letöltve: 2023. 05. 24.)

támogatása, információval való ellátása és szoros munkakapcsolata nélkül – esetünkben – nem tanulmányozható érdemben az 1945 utáni brit–magyar kulturális diplomácia. A munkánkban bemutatott brit, illetve magyar források mind-mind azt bizonyítják, hogy a szemben álló két ország a kulturális reláció elmélyítésével, a javíthatóságába vetett hittel és gyakorlatiasabban tételével nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy megerősítse érdekeit, befolyásolja a tömegtájékoztatás által alkotott képet, és a hírszerzés számára lehetőséget teremtsen az információáramlás, a politikai, katonai és ideológiai feltérképezés biztosítására. Megállapíthatjuk, hogy a negatív történések ellenére az 1960-as években a brit–magyar tárgyalóasztal körüli hangulat összességében reménykeltő és bizakodó volt: mindkét fél érdekelt volt abban, hogy az 1950-es évek második felében nagy nehezen újraindult kapcsolatokban ne legyen ismét törés. A kiválasztott példák egy furcsa, ám a hidegháború kontextusában egyáltalán nem meglepő képzeletbeli előre-hátra lépegető koreográfiát, mondhatni táncot vetítenek elénk a brit–magyar kapcsolatok relációjában. Mint láthattuk, a politikai atmoszféra folyamatos változása hatással volt a kulturális viszonyrendszerre is, s mint az ellentétes oldalon álló szereplőknek, taktikázni kellett: hol visszalépni, hol előre, hol pedig kitérni az esetleges kellemetlenségek és „támadások” elől.

HORVÁTH B. ZSOLT

Kézi vezérelt nemzetköziesítés

A Magyar Népköztársaság nemzetközi törekvéseinek hatása a magyar felsőoktatásra az Eötvös Loránd Tudományegyetem példáján

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.3>

A Magyar Népköztársaság számára az 1960-as évek világpolitikai eseményei jelentős nemzetközi aktivitást tettek lehetővé. A rendszer kereteinek tiszteletben tartásával a vasfüggöny mindkét oldalán évtizedes aktív szerepvállalás indulhatott meg. Az ország erőforrásait figyelembe véve a külkapcsolati törekvések egyik legfontosabb elemévé a kulturális és oktatási kapcsolatok folyamatos bővítése vált, így a hazai felsőoktatás, mely ugyanabban az időszakban extenzív növekedésen ment keresztül,¹ kiemelt szerephez juthatott. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) az egyik legnagyobb hazai intézményként változatos képzési tervével közel kilencven országból fogadott hallgatókat. A kormányzat által szorgalmazott nemzetköziesítés komoly lehetőséget biztosított az intézménynek tágabb nemzetközi tudományos életben is pozíciók kiépítésére, együttműködések létrehozására, a képzés színesítésére, a minőség folyamatos javítására. Különösen értékesekké váltak a tőkés és a fejlődő országokkal

¹ A KSH-adatok alapján egyetemi és nem egyetemi szintű felsőoktatásban tanuló hallgatók száma 1960-ban 44 585, 1965-ben 93 956, 1970-ben 80 536, 1975-ben 107 555 volt. *Oktatás, művelődés 1950–1990*. Statisztikai Kiadó, Budapest, 1982–1992. A felsőoktatás expanziója a 20. század második felében világszintű jelenség, mely a fejlettebb nyugati országokban jelentkezett legerőteljesebben. A kelet-európai országokban az 1970-es évekig hasonló trend figyelhető meg, amit a következő évtizedekben stagnálás követett, részben gazdasági okokból, részben a munkásosztály kiemelt pozíciójának megőrzésétől motiváltan. John W. MEYER–Evan SCHOFER: *The University in Europe and the World: The Twentieth Century Expansion*. *American Sociological Review*, 2005/6. 898–920.

kiépített kapcsolatok. Ezzel egyidejűleg számos olyan problémával is szembesült a beérkező hallgatók oktatása és támogatása, illetve a rendszer merevsége, a finanszírozás elégtelensége kapcsán, melyekre az államszocializmus évtizedeinek végéig sem volt képes kielégítő megoldást találni. A tanulmány levéltári és korabeli sajtóforrások segítségével törekszik ezeket a folyamatokat bemutatni, intézményi szempontból vizsgálva a lehetőségeket, korlátokat és kihívásokat, ezzel bemutatva a politikai törekvések gyakorlati megvalósulását.

A kedvező geopolitikai háttér kialakulása

A Kádár János vezette Magyar Népköztársaság az 1956-os forradalom szovjet leverését és a megtorlásokat követően a nemzetközi politikában páriahelyzetbe került. Az USA hosszú évekig az ENSZ Közgyűlésének napirendjén tartotta az úgynevezett „magyarkérdést”, ami lehetőséget biztosított a magyar kormány és a szovjet beavatkozás ismételt elítélésére. Az elszigeteltség ekkor sem volt teljes, a gazdasági kapcsolatok és részleges amnesztiarendeletek nyomán a belső viszonyok gyorsan normalizálódtak, az igazi áttörést mégis az hozta el, amikor egy magyar–amerikai titkos megállapodás nyomán 1962 decemberében a magyarkérdés lekerült a Közgyűlés napirendjéről, amit a forradalom miatt bebörtönzöttek 1963-as általános amnesztiája követett.² Ez pedig jóval szélesebb lehetőséget nyújtott a magyar intézményeknek, tudósoknak, művészeknek, szakértőknek kapcsolati rendszerük bővítésére, az európai, világ-, elsősorban az ENSZ-szervezeteken belüli aktív munkára. Mindennek a szovjet érdekszférán belül megágyazott a Sztálin halála utáni hruscsovi politikai és kulturális nyitás, amely egyre jobban kiszélesítette a globalizációs folyamatokat, és amelynek magyarországi

² A folyamatról részletesen lásd BÉKÉS Csaba: *Enyhülés és emancipáció: Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019.

hatásait is csak részben vetették vissza az 1956-os események.³ Ennek következtében jelentősen megnőtt a magyar tudományos elit, azon belül is az ELTE részvétele a nemzetközi szervezetek munkájában. 1971-ben az egyetem 34 oktatója volt valamely nemzetközi szervezet tagja,⁴ 1977-ben már 100,⁵ 1986-ban pedig már 247 ELTE-s oktató képviselte Magyarországot összesen 235 szervezetben,⁶ nemzetközi kapcsolati hálót és lehetőségeket biztosítva ezzel a magyar tudományos élet tagjai számára.

A globális közösségen belüli magyar szerepvállalás erősödéséhez hozzájárultak az 1950-es évektől felgyorsuló dekolonizációs küzdelmek Afrikában és Ázsiában. Az 1960-as évek elhozták az afrikai államok többségének függetlenségét. Csak az „Afrika évének”⁷ nevezett 1960-ban tizenhét új önálló állam jött létre, huszonhétre növelve ezzel a független államok számát a kontinensen, majd a rá következő évben további tizennyolc ország önállósult. Mivel az USA vezette nyugati szövetségi rendszerben a korábbi gyarmattartók jelen voltak, az új államok jelentős része számára a Szovjetunió és a szocialista blokk országai természetes szövetségesnek számítottak, vagy legalábbis baráti viszony kialakításának lehetőségét kínálták.⁸ A kapcsolatok építésében e versenyhátrányt az USA is felismerte. Békés Csaba rámutat,

³ TAKÁCS Róbert: A magyar kultúra nyitottsága az 1970-es években. *Múltunk*, 2016/4. 26–27.

⁴ Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltár, Bölcsészettudományi Kar, Nemzetközi kapcsolatok (ELTE 8. s.)/1971–1972 – Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nemzetközi Kapcsolatainak Helyzete és Problémái, 1971. I. k. 41. g.

⁵ ELTE 8. s/1973 – Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nemzetközi Kapcsolatainak Fejlesztési Problémái. 1977 (továbbiakban: ELTE Nemzetközi kapcsolatainak [...] 1977). I. m. 7.

⁶ Ezek a tagságok főleg egyéniek voltak, kollektív, intézményi tagság ritka. Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltár, Rektori Hivatal, Rektori Hivatal iratai (ELTE 1. c)/1987 – Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nemzetközi Kapcsolatairól szóló jelentés. 1986. I. k. 41.

⁷ A kifejezés már 1960 februárjában elterjedt a közelgő dekolonizációs hullámra reflektálva. Katherine EVERETT –Emily HARDICK–Johnson DAMARIUS: *The Year of Africa*. Forrás: <https://origins.osu.edu/article/year-of-africa-1960-rumba-pan-africanism-Kariba> (Letöltve: 2023. 08. 13.).

⁸ Itt elsősorban azokra az országokra érdemes gondolni, amelyek a két erőközpont között lavírozva igyekeztek kedvező pozíciót elérni, mint az el nem kötelezett országok tagjai.

hogy a magyarkérdés évekig napirenden tartása is valójában az amerikai politika céljait szolgálta: a magyar forradalom leverése Moszkva „valódi” szándékainak bizonyítéka volt.⁹ A szovjet gazdasági és diplomáciai terjeszkedés több esetben sikerrel járt, aminek jelentősége nemcsak abban rejlett, hogy az ENSZ-közgyűlésen a szocialista államok által képviselt ügyek mögé könnyebb lett az országok többségét felsorakoztatni, de abban is, hogy lehetőség nyílt diplomáciai, gazdasági, oktatási, kulturális kapcsolatok kiépítésére. E lehetőség kiaknázására jött létre Magyarországon 1962-ben a TESCO (Nemzetközi Műszaki és Tudományos Együttműködési Iroda), amely a technikai transzferek és a tudásátadás érdekében szervezte magyar szakemberek kiutazását szerte a világban. Ugyan a várt gazdasági haszon kevésbé realizálódott, azonban Lengyel István, a TESCO volt vezérigazgató-helyettese szerint még 1994-ben is olyan kapcsolatrendszerrel rendelkezett Magyarország ezeknek a programoknak köszönhetően, amelyért „bármely fejlett ipari ország hajlandó lenne dollármilliókat áldozni”.¹⁰

A gyarmatosítók elleni küzdelem Afrika mellett Ázsiában is kibontakozott, melynek legismertebb állomása az 1965-től – a francia hatalom elleni 1954-es észak-vietnámi győzelem kivívását követően – ismételten kibontakozó indokínai háború volt. A vietnámi harcok lehetőséget biztosítottak a szocialista országok számára a különböző békekonferenciákon, ENSZ-üléseken, kommunikációs csatornákon az egyre kevésbé védhető amerikai intervenció számonkérésére, ezzel együtt jelentős segílyt és új-jáépítési támogatásokat biztosítottak a Vietnámi Demokratikus Köztársaság, az amerikaiak ellen Dél-Vietnámban harcolók, később pedig a Vietnámi Szocialista Köztársaság számára. Mivel a háború elhúzódásában sem a Szovjetunió, sem az USA nem volt érdekelt, Magyarország számára ez lehetőséget biztosított, bár korlátozottan,¹¹ közvetítői szerep betöltésére is.

⁹ BÉKES Csaba: I. m. 166.

¹⁰ HARGITAI Miklós: Piac lehet a barátságból. *Népszabadság*, 1994. május 13.

¹¹ SZÓKE Zoltán: Magyarország és a Vietnámi Háború, 1962–1975. *Századok*, 2010/1. 47–97.

A szoros kapcsolat Vietnámmal – már csak a távolság miatt is – anyagi értelemben kevés kézzelfogható eredménnyel járt,¹² azonban ez a kapcsolatok jellegéből is adódott, hiszen a szocialista országok meg akarták mutatni, hogy a segítségnyújtás nálunk „valódi” szolidaritásra épül, és nem további „kizsákmányolásra”, mint – állításuk szerint – a nyugati programok esetében. A valós érdekek természetesen itt is megjelentek, azonban alapvetően a fentiek befolyásolták azok intenzitását.¹³

A magyarok afrikai és ázsiai szerepvállalása a felsőoktatás számára is lehetőséget biztosított, hiszen a hallgatói csereprogramok segítségével a gyenge vagy nem létező felsőoktatási hagyományokkal rendelkező országok szakembereinek és vezetőinek képzése jelentős részben a szocialista országokban, így részben Magyarországon mehetett végbe. Másfelől a magyar oktatóknak, kutatóknak lehetősége nyílt a partnerországok megismerésére és az újjáépítésben való részvételre.

A hidegháborús küzdelmek egy új szakaszát hozta el tehát az 1953 után a nagyhatalmak között szembenállásuk ellenére is meginduló kooperáció, valamint az afrikai és ázsiai „hadszínter” megerősödése, amelyben a fegyveres szerepvállalás mellett a gazdasági kapcsolatok – leginkább támogatások formájában – és az elit, valamint a közvélemény megnyerését célzó oktatási és kulturális kapcsolatok váltak hangsúlyossá. Ez utóbbira alkalmazta Christopher Lasch a „kulturális hidegháború” kifejezést.¹⁴

A hazai felsőoktatás és az ELTE szerepe

A magyar felsőoktatás, a tudományos világ és az államapparátus más-más célokkal, de egyaránt érdekelté vált a

¹² A legfőbb behozatali termékek sorában megjelennek az ingek, illetve egyes nyersanyagok, többek között a kaucsuk, a kávé, a fahéj, a tea, a juta, a márvány, a gránit.

¹³ Ennek gyakorlati megvalósulásához az NDK és az NSZK példáján lásd Brigitte H. SCHULZ: *Development Policy in the Cold war Eras: The Two Germanities and Sub-Saharan Africa, 1960–1985*. LIT, Münster, 1995.

¹⁴ Christopher LASH: *The Agony of the American Left*. Alfred A. Knopf, New York, 1969.

nemzetköziesítés¹⁵ fejlesztésében. Az országok közötti kapcsolatban a meggyőzésre, a jó hírnév kialakítására, a csábításra épülő eszközöket Joseph Nye Jr. „soft power” néven foglalta össze.¹⁶ A fogalom ugyan modern, de ennek tudatos alkalmazása az államok külpolitikájának mindig is részét képezte. Az oktatási szektor pedig még olyan helyeken is komoly sikereket képes elérni, ahol az ideológiai különbségek vagy épp az eltérő kultúrkörnyezetből adódó értelmezési nehézségek miatt a kulturális termékek többsége¹⁷ vagy a divatos árucikkek csak nehezkésen találtak utat. Az edukáció legtöbb témaköre az egyetemesen elismert és fejleszteni kívánt ügyekre koncentrál, ezért az ezekre épülő tudástranszfer a nemzetközi kapcsolatok alacsony fokán is támogatható törekvés. Ezen ügyek mentén alacsony kockázattal épülhettek együttműködések, így válhatott az országhatáron átnyúló megállapodások elmaradhatatlan részévé az oktatási kapcsolatok fejlesztése. Míg a kockázat alacsony, az elérhető haszon annál jelentősebb, hiszen az oktatási kapcsolatokon keresztül a leendő vagy jelenlegi tudományos, kulturális, politikai és gazdasági elitben kötődés alakulhat ki az oktatás egykori helyszínén, amely kedvező esetben a kapcsolatok kölcsönös fejlesztését segíti. Főleg a teljes idejű képzéses tanulmányok esetében, amikor az évek során, lassan, számos személyes ismeretség nyomán évtizedekre szóló kapcsolati hálók formálódhatnak. Bár alapvetően alacsony rizikóról beszélünk, de annak

¹⁵ Nemzetköziesítésen a korszakban a nemzetközi hallgatók fogadását és a nemzetközi kapcsolatok, mobilitások fejlesztését értem. A számukra nyújtott előkészítő után elvárt volt a magyar nyelv használata mind a tanulmányokban, mind a hétköznapi életben. A mai magyar felsőoktatásban a kifejezés jelentés-tartalma már kibővült, miután alapvető elemévé vált az oktatás, az információk és a szolgáltatások világnyelveken, de legalább angolul elérhetővé tétele, az interkulturális kompetenciák beépítése a szolgáltatások minden szintjén.

¹⁶ Joseph S. NYE JR.: *Soft Power: The Means To Success In World Politics*. PublicAffairs, New York, 2005.

¹⁷ Kivételt képeznek ez alól az olyan univerzálisabbnak tartott kulturális termékek, mint a komolyzene, melyek komoly ismertségre tettek szert, amit jól illusztrál a tanulmányban az ELTE Bartók Béla Egyetemi Énekkar sikere, vagy olyan egyedi esetek, mint a magyar irodalmi alkotások elterjedése Vietnámban. Lásd TRAN Dinh Kiem: Hátizsákjukban Petőfi-kötet lapult. A magyar irodalom Vietnámban. *Ezredvég*, 1995/9. 81–82.

veszélye – legalábbis a politikai szándékok szintjén – jelentősen emelkedhet a világrendszerek közötti mobilitás során, amikor a tevékenység hosszú távú titkos céljává az uralkodó rezsimek megdöntése válik a hidegháborús környezetben.¹⁸ Bár ezek a hátsó szándékok valóban jelen voltak, végül a pozitív viszonyrendszerek kialakulása bizonyult döntőnek. Az országhoz való kötődés építésében Magyarország ráadásul kedvező helyzetben is volt, hiszen a kádári konszolidáció eredményei – a szocialista blokkon belüli viszonylag magas életszínvonal és személyes szabadság – kapcsán közkedvelt célállomássá vált a vasfüggöny mindkét oldaláról, így a résztvevők hazatérve Magyarország jó hírét tudták terjeszteni, miközben ittlétük alatt mi is számos információval gazdagodtunk a kibocsátó országokról.¹⁹

A magyar tudományos élet rá volt, és rá is van szorulva a nemzetközi kapcsolatok fejlesztésére, a folyamatos kutatóutakra, nemzetközi konferenciákra, melyekre a hidegháborús viszonyok ellenére fennálló együttműködési lehetőségek biztosították az alapot. Az internacionális érintkezési lehetőségek hozzáférést engedtek a gazdaság fejlesztéséhez nélkülözhetetlen ismeretekhez, technológiákhoz és eljárásokhoz, továbbá hozzájárultak a magyar oktatás színvonalának emeléséhez az egyetemes tudáson, módszertani technikákon, legújabb eredmények megismerésén keresztül szerte a világból. A vasfüggöny mentén egymástól hermetikusan elzárkózó rendszerek esetén mindez lehetetlen lett

¹⁸ Lásd Frances Stonor SAUNDERS: *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*. The New Press, New York–London, 2013; Christopher LASH: I. m.

¹⁹ Erre a kontextusra játszik rá a korabeli vicc is:

Brezsnyev, Kádár és Nixon repülőgépen utaznak. A gép lezuhan a kannibálok földjén, de ők életben maradnak. Elindulnak hát a sűrűben, mignem elfogják őket a kannibálok.

- Te ki vagy? – kérdi Brezsnyevet a főnök.

- Én vagyok a Szovjet Kommunista Párt első titkára.

- Vigyétek! – kiált a törzsfőnök. – Jó lesz pörköltnek.

- És te ki vagy? – kérdik Nixont.

- Én vagyok az USA elnöke.

- Vigyétek! – jön a válasz. – Jó lesz gulyásnak!

- És te? – kérdezik Kádárt. – Én vagyok Magyarország vezetője.

- Nahát, ez fantasztikus! – ugrik fel a törzsfőnök – A fiam ott tanul az egyik egyetemen. Meghívlak vacsorára. Mit kérsz? Pörköltet vagy gulyást?

volna. A kapcsolatok rendszerszintű elemzésekor Péteri György „nejlonfüggőnyként” írta le a valós állapotot, vagyis olyanként, amelyben érvényesülnek ugyan különböző korlátozások, de azok nem képeznek áthatolhatatlan akadályt, rajta keresztül emberek, tudás, kultúra, sőt áruk és szolgáltatások is át-átáramlottak.²⁰ Ez a korlátozott, de a mindennapokban igenis jelen lévő Nyugat és Kelet közötti kapcsolat Magyarországot is jellemezte, a Kádár-rendszerben a szocialista blokkon kívüli utazás egyre inkább valósággá vált.²¹ Egy másfajta, valós „vasfüggőnyt” a magyar tudományos élet köré nem a kapcsolatok hiánya, sokkal inkább a saját nyelvünk emelt, és részben emeli ma is. Közepes lakosságú, egyedi nyelvű országgént a magyar tudományos eredmények nagy része anyanyelven íródik, így azok a világ többi részé számára láthatatlanok maradnak, tehát az ország nyelvileg elszigetelt.²² A külföldi személyes jelenlét és a nemzetközi publikációs lehetőségek Magyarország esetében ezért is kiemelt jelentőséggel bírtak, hiszen a hazai tudást közvetítették. A külföldi utazásokon részt vevő oktatóknak adatott meg a lehetőség, hogy a nemzetközi tudományos hálózat részévé váljanak, eredményeiket idegen nyelven, külföldi publikációs fórumokon közölhessék, ezáltal a tudástranszfert kétirányúvá teyék, a hazai tudományos eredményeket világszinten ismertessék, akár alkalmazzák. A magyarországi eredmények terjedése, a nemzetközi projektekben való részvétel visszacsatoló erővel is bírt, a gazdasági és az

²⁰ A „nejlon” a hidegháborús feszültségek növekedésével, illetve csökkenésével lett egyre „szilárdabb” vagy „puhább”, viszont bizonyos áttetszőség végig fenn állt. György PÉTERI: Nylon Curtain – Transnational And Transsystemic Tendencies In The Cultural Life Of State-Socialist Russia And East-Central Europe. *Slavonica*, 2004/2. 113–123.
DOI: <https://doi.org/10.1179/sla.2004.10.2.113>

²¹ Lásd BENCsik Péter: A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok. *Betekintő*, 2011/1. Forrás: https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_1_bencsik.pdf (Letöltve: 2023. 08. 14.) SOMLAI Katalin: Ösztöndíjjal Nyugatra a hatvanas években. Az Országos Ösztöndíj Tanács felállítása. In: TISCHLER János (szerk.): *Évkönyv XVI. Kádárizmus: mélyfúrások*. Budapest, 1956-os Intézet, 2009. 273–314.

²² Péteri György gondolata a 2019 tavaszán az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Modernkori Magyarország Doktori Program meghívására tartott beszélgetésen.

akadémiai világ percepcióját is formálta a szocialista országokban folyó kutatások minőségéről, a tudósok felkészültségéről, rátermettségéről, ezzel is betekintést engedve a „vasfüggönyön túli” világba.

A sokrétű érdeklődéssel és szereppel természetesen a felsőoktatási intézmények is tisztában voltak, ahogy ez az ELTE-beszámoló következő gondolatából is kitűnik: „Mindenki, aki az Egyetem részéről nemzetközi kapcsolatokban tevékenységet fejt ki, az országot is képviseli, és minden, amit így tesz az Egyetem társadalmi-politikai funkciójának is része.”²³

Az ELTE szerepe

A hazai felsőoktatás köteles volt az ország nemzetközi törekvéseit támogatni, de egyúttal érdekelt is volt ebben. Az 1950-es évek hullámszáma után az 1960-as évekre a hallgatói létszámok jelentősen megemelkedtek. Az évtized közepéig extenzív, második felében intenzív növekedés figyelhető meg. A KSH statisztikái alapján országosan 1960–1965 között a hallgatói létszámok közel 45 000-ről 94 000-re nőttek, ezen belül az egyetemi képzésen részt vettek száma is meredeken emelkedett, kevesebb mint 33 000-ről, 52 000-re.²⁴ Ebből a jelentős létszámból pedig az ELTE hasította ki az egyik legnagyobb szeletet közel 9000 hallgatóval, melyből több mint 5000 fő nappali tagozaton tanult.²⁵ A nagy hallgatói létszám mellett a változatos képzési portfóliója is alkalmassá tette az egyetemet, hogy a Kádár-korszak egészében fontos eleme maradjon a nemzetközi kapcsolatok építésének.

Az ELTE a hallgatói expanziót az 1957-re kialakult – s gyakorlatilag a rendszerváltásig változatlan – egyetemi struktúrával fogadta.²⁶ Az intézményt három kar alkotta egymáshoz közeli loká-

²³ ELTE Nemzetközi kapcsolatainak [...] 1977. I. m. 12.

²⁴ *Oktatás, művelődés 1950–1990*. I. m.

²⁵ Uo.

²⁶ 1953-ban a BTK feloszlott Történelemtudományi Karra és Nyelv-irodalomtudományi Karra. Az egység 1957-ben állt helyre. SINKOVICS

ciókon. A Piarista közben a Bölcsészettudományi Kar, a Múzeum körúton a Természettudományi kar, az Egyetem téren pedig az Állam- és Jogtudományi Kar helyezkedett el. Ha a három karból álló intézmény felépítése nem is, de a tanterv és a tanulmányi rend folyamatosan alakult az igényeknek megfelelően.²⁷

A hatvanas években tehát, ahogy az a teljes felsőoktatásban, az ELTE hallgatói és oktatói létszáma is megemelkedett, ezzel együtt a külföldi hallgatók létszáma is korábban nem látott szintre növekedett. A magyar külpolitika sorra kötötte a szocialista országok mellett a fejlődő országok képviselőivel a diplomáciai, gazdasági és kulturális szerződéseket, amelyek szinte kivétel nélkül tartalmaztak – legtöbbször hallgatói mobilitásra vonatkozó – oktatási elemet. Az 1970-es évek közepén már országosan 2-3000 külföldi tanult a magyar felsőoktatási intézményekben. Az ELTE-re érkező 200–400 hallgató aránya az 1970-es években meghaladta az ott tanulók 5%-át, sőt az 1975/1976-os tanévben a 7%-ot is elérte. Vagyis az országban tanuló összes külföldi 10-15%-a az ELTE-re iratkozott be.²⁸ A létszámadatokat kicsit tovább elemezve megállapítható, hogy a hallgatói tömeg lényegében a bölcsész- és a természettudományi karok között oszlott meg, és közel kilencven országból érkeztek az egyetemre. Az európai szocialista blokk országai mellett a távolabbi szocialista országok²⁹ és a fejlődő világ hallgatói is nagy számban voltak jelen. Különösen érdekes a vietnámi hallgatók helyzete, akik a hatvanas évek végétől a hetvenes évek végéig a legnagyobb nemzetközi hallgatói közösséget képviselték hazánkban,³⁰ így az ELTE-n be-

István–BALOGH Sándor–HORVÁTH Pál–ERDEY-GRÜZ Tibor: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–70. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1972. I. k. 414–420.*

²⁷ Például 1967 januárjától a képzési idő negyről öt évre nőtt.

²⁸ Ők csak a teljes képzésen részt vett hallgatók. A rövidebb tanulmányutakon, KISZ-programokon részt vevők ebben a számban nincsenek benne. Az ELTE oktatási statisztikái 1963/64–1984/85. Eötvös Loránd Tudományegyetem.

²⁹ Értsd: Kuba, Mongólia, Vietnám.

³⁰ Több mint háromezer vietnámi hallgató tanult ebben az időszakban hazánkban, egyes években a nyolcszáz főt is megközelítette a számuk. DÉRİ Miklósné: Külföldi hallgatók Magyarországon. *Felsőoktatási Szemle*, 1972/11. 694.

lül is.³¹ Körükben, bár csekély számmal, megjelentek a statisztikákban dél-vietnámiként azonosított hallgatók már 1969-ben, mivel a többi szocialista állammal együtt Magyarország is elismerte az 1968-as Tet-offenzíva³² után a Vietnámi Köztársaságból kiszakadó területeken létrejött ideiglenes kormányt,³³ így a támogatások részeként hallgatókat is fogadtunk e térségből.

Főként az 1970-es évektől, bár alacsony számmal, folyamatosan jelen voltak nyugati országokból érkezők is. E csoporton belül az első években kifejezetten izgalmas az USA-ból érkezett hallgatók helyzete, akik körében többségében magyar csengésű nevekkel találkozunk. Vélhetően 1956-ban vagy korábban kivándorlók gyermekei, akik számára a tartózkodási jogalapot az 1961-es „Emigrált magyarok gyermekeire hozott minisztertanácsi határozat” teremtette meg.³⁴ Ez a kádári emigrációs politikában beállt változást jelezte már, amely komoly mérőföldkövének tekinthető az 1970-ben, a Magyarok Világszövetsége szervezeti keretében rendezett I. Anyanyelvi Konferencia, amely életre hívta a sárospataki nyári kollégiumot, a balatoni és a Duna menti nyelvművelő táborokat, ahol magyar származású fiatalok fejleszthették nyelvtudásukat, ismerkedhettek a magyar kultúrával.³⁵

A nyugati országokból érkező hallgatók megjelenése olykor meglepő hétköznapi következményekkel járt. N. Zsuzsa, egy

³¹ 1967–1973 között a vietnámi hallgatók száma volt a legmagasabb, de az egész Kádár-korszakban is a legnagyobb létszámú csoportok egyikét alkották. Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltár, Az ELTE oktatási statisztikái 1963/64–1984/85. Eötvös Loránd Tudományegyetem.

³² 1968-ban az észak-vietnámi és északbarát csapatok meglepetésszerű támadást hajtottak végre a nagyobb dél-vietnámi városok ellen.

³³ A Dél-Vietnámi Köztársaság Ideiglenes Forradalmi Kormányzata, amely 1969-től Észak- és Dél-Vietnám 1976-os egyesítéséig létezett. Nagykövetsége is nyílt Budapesten a Népstadion (mai Stefánia) út 111.-ben.

³⁴ Fogadási jogcím az Emigrált magyarok gyermekeire hozott MT határozat /MT 2148/1956./IX.1./ volt, ez alapján 1961-ben az USA-ból két fő, Franciaországból és az Egyesült Királyságból egy-egy fő tanult Magyarországon. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-A-83-b 2-00266/a/VIII/OT/1961 – Előterjesztés szakemberek külföldi képzésének és továbbképzésének, valamint külföldiek Magyarországon történő képzésének irányelvei és rendszere tárgyában. 4. számú melléklet 2. oldal.

³⁵ RANDÉ Jenő: Magyarok külföldön: A Magyarok Világszövetsége. *Külpolitika*, 1987/5. 123.

Amerikából érkezett hallgató 1973-ban már ösztöndíjban és kollégiumi lakhatásban is részesült! A helyzet szokatlanságának ékes bizonyítéka, amikor a hallgató a negyedik évében ruha- és tanszersegélyt szeretett volna igénybe venni, arra hivatkozva, hogy ezt nem tiltja a jogszabály. Az Oktatási Minisztérium rövid válaszát a boríték őrizte meg: „Nem Kaphat”. „Miért??” „O. M. válasza: Csak!” [kétszer aláhúzva].³⁶

Az egyre jelentősebb külföldi hallgatói létszámmal az ELTE esetében a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya, illetve a Nemzetközi Kapcsolatok Bizottsága foglalkozott. A tudományos és nemzetközi munka koordinálására az 1970-es évek végétől az ELTE karain belül dékánhelyettesi pozíciók is létrejöttek.³⁷ A nyelv szakokat leszámítva a képzés magyar nyelven zajlott, ezért a hallgatók tanulmányaik megkezdése előtt egyéves nyelvi felkészítőt vettek részt, leggyakrabban a Nemzetközi Előkészítő Intézet szervezésében.³⁸ A szaknyelv oktatása, illetve az egyetemi nyelvoktatás az ELTE-nek, azon belül is a BTK-n a Magyar Nyelvi Lektorátusnak is jelentős szerepet biztosított, mely az 1970-es évekre már harminchét magyarországi felsőoktatási intézménynek nyújtott nyelvtanítási – elsősorban szaknyelvoktatási – szolgáltatásokat.³⁹

Az ösztöndíjas külföldiek többségét kollégiumokban szállásolták el, ami azonban az elérhető helyek szűkössége és a kulturá-

³⁶ ELTE 8.t/1975 – 1978. 1100 – Külföldi hallgatókkal kapcsolatos levelezés 1977. január 1-től 1979. december 31-ig.

³⁷ ELTE Nemzetközi kapcsolatainak [...] 1977. I. m. 51. A beszámolóban megfogalmazott javaslatot megelőzte, hogy 1975-től a TTK létrehozta a külügyi kapcsolatokért felelős dékánhelyettesi pozíciót, melyet Brájer László töltött be. A rá következő években a BTK, majd az ÁJK is követte a gyakorlatot. A Természettudományi Kar és a külföldi egyetemek. *Egyetemi Lapok*, 1977. október 29.

³⁸ Elődje a Pakh Den Aj Kollégium volt az 1950-es években, amely koreaiakat fogadott, számukra szállást és nyelvtanulási lehetőséget biztosított. A Külföldi Ösztöndíjasok Egyetemi Előkészítő Intézete 1962-ben a Művelődési Minisztérium közvetlen felügyelete alatt indította a magyar nyelv oktatását, később az ELTE Nemzetközi Előkészítő Kollégiuma nevet kapta 1967-es önállósodásáig, amikor Nemzetközi Előkészítő Intézet lett. NYÍRI Tamásné: A NEI – Kodolányi János Intézet vázlatos története. *Intézeti Szemle*, 1996/1. 5– 12.

³⁹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Tanácsának ülései (HU ELTEL) 8.a.67. – Jegyzőkönyv az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1973. október 25-én tartott tanácsülésről. I. k. 34.

lis különbségek miatt folyamatos konfliktusok forrásává vált.⁴⁰ A helyzet tarthatatlanságát mutatja, hogy az 1966-os bázisévhez képest 4,6%-ról 38,4%-ra nőtt a bölcsész kollégisták körében a külföldiek aránya, ami miatt nyolc arra jogosult elsőéves magyar hallgató számára november végéig sem tudott lakhatást biztosítani az egyetem.⁴¹ Ugyan 1952-től a fővárosi diákszállók, a Bolyai utcai, a Rákóczi úti, a Ráday utcai diákszállók és a Ménesi úti két diákoththon az ELTE kezelésébe kerültek, ezeken belül folyamatos helyhiánnyal küzdött a külföldiek kötelező elszállásolása miatt az intézmény. A helyzeten némileg javított az 1969-ben átadott Budaörsi úti kollégium, a probléma azonban végig megmaradt.

Megélénkülő mobilitás

A külföldről érkező hallgatók csak a mobilitás egyik típusát jelentették, legalább ekkora jelentősége volt az egyetemi hallgatói és főként az oktatói állomány hosszabb-rövidebb utazásainak. Ezen a téren a mobilitás megélénkülésében komoly szerepet játszott az 1960-as évektől különféle nemzetközi szervezetekben vállalt magyar képviselet. Az egyetemi oktatók számára az UNESCO, az UNDP,⁴² a NAÜ,⁴³ valamint más tudományos testületek és magánalapítványok⁴⁴ folyamatos konferencia- és ösztöndíj-lehetőségeket biztosítottak, amelyek keretében az utazás konkrét célja lehetett külföldi oktatói tevékenység vagy ép-

⁴⁰ „Voltak olyan problémák is, hogy a belső rendet egyesek nem akarták magukra nézve elfogadni de tudomásul kellett venniük, hogy e nélkül nincs kollégiumi élet.” HU-ELTEL-8.a – Az ELTE Bölcsészettudományi Karának ülései. A külföldi hallgatók helyzete karunkon. 1973. október 18.

⁴¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltár, Bölcsészettudományi Kar, Külföldi hallgatók ügyei (ELTE 8. t.)/ 1100/1977 – Galántai József dékánhelyettes levele az Oktatási Minisztériumba. 1977. november 18.

⁴² ENSZ Fejlesztési Programja – United Nations Development Programme.

⁴³ Nemzetközi Atomenergiai Ügynökség – International Atomic Energy Agency.

⁴⁴ Az Egyesült Államokba az 1964 és 1969 között a Ford Alapítvány biztosított hosszabb, akár éves ösztöndíj-lehetőséget. Ingeborg STENSRUD: *Europe not taken for granted: The Ford Foundations's exchange programs in Eastern Europe in the 1950s and '60s*. NTSU 2018. 124–142.

pen szakértői munka. Magyar oldalról pedig a TESCO, illetve a Kulturális Kapcsolatok Intézete által kiírt ösztöndíjak biztosítottak lehetőséget tudományos és gazdasági vállalkozásokban részt venni a világ számos pontján. A mobilitási lehetőségek megsokszorozódása azonban számos esetben nem ezeknek a programoknak a keretében, hanem meghíváson alapuló, egyénileg szervezett, jellemzően az államközi kapcsolatokon kívül eső, külföldi pályázattal megtámogatott, magánszervezésű utazás formájában valósult meg,⁴⁵ melyek elsősorban a kapitalista országokba irányultak. A nyugati utazások, főleg a megnövekedett számú magánszervezésűek nagyobb kontrollra készítették az államot, ezért 1968-ban megalakult az Országos Ösztöndíj Tanács, amely minden nyugati országba irányuló mobilitás – időtartamra tekintet nélkül – engedélyezését végezte.⁴⁶

Az ELTE oktatói és hallgatói – akárcsak más magyar tudományos intézmények dolgozói és diákjai – már az 1960-as évektől a vasfüggöny mindkét oldalára utazhattak.⁴⁷ Nyugati országokba főleg konferenciákra, míg a szocialista országokban elsősorban hosszabb kutató, oktató vagy tanulmányi utakon vettek részt, ritkábban a fejlődő országokba is eljutottak.⁴⁸ A kapcsolatok bővülése hozzásegítette az ELTE-t és a többi hazai egyetemet, hogy különféle folyóirat- és könyvcseres-megállapodások révén frissítse állományát, hozzájusson a legújabb szakirodalomhoz, kulturális alkotásokhoz.⁴⁹ A kölcsönös utak mind gyakrabban eredményeztek intézményközi egyezményeket. Az ELTE 1963. november 29-én kötött megállapodást a belga Liège-i Egyetemmel. Az esemény

⁴⁵ SOMLAI Katalin: I. m. 308.

⁴⁶ Uo. 309.

⁴⁷ Például 1977-ben az egyetemről 1603 fő utazott külföldre. 1127 szocialista, 476 tőkés országba. ELTE 8.s/1973 – Jelentés az ELTE 1977. évi nemzetközi kapcsolatairól. I. k. 4

⁴⁸ ELTE Nemzetközi kapcsolatainak [...] 1977. I. m. 13–14.

⁴⁹ Ezek a könyvcsererekciók az egyetemektől függetlenül is működtek. A CIA által is támogatott Congress for Cultural Freedom például kiterjedt kapcsolati hálózatot épített ki, és konferenciameghívások mellett folyamatosan küldött főleg irodalmi könyv- és folyóiratcsomagokat a keleti blokkbeli országok értelmiségének. Roselyne CHENU: *En lutte contre les dictatures – Le Congrès pour la liberté de la culture* [A diktatúrák elleni küzdelem: A Kongresszus a Kulturális Szabadságért]. DU Felin, Paris, 2018.

különlegességét az adta, hogy a második világháború óta ez volt az első intézményesített kapcsolat nyugati egyetemmel. Ezt követően már sorra születtek a keretszerződések, az 1970-es évekre az intézmény több mint húsz – köztük hat nyugati – felsőfokú intézménnyel állt kapcsolatban.⁵⁰

Az egyetem kultúrdiplomáciai szerepét jól szemlélteti az ELTE Bartók Béla Egyetemi Énekkar 1972-es fellépése az Egyesült Államokban.⁵¹ Az 1948-ban alapított kórus kezdetben jogász hallgatókból állt, 1954 után viszont már minden karról voltak tagjai, élén Baross Gábor⁵² karnagy állt. A kórus nem volt ismeretlen Nyugaton, hiszen rendszeres részvevője volt az európai rendezvényeknek a vasfüggöny mindkét oldalán.⁵³ A tengerentúli fellépés a kórus történetében mégis kiemelkedő jelentőségű, és a rendszerváltásig nem ismétlődött meg.⁵⁴ Az utazás apropóját az 1972. április 6. és május 2. között megrendezett III. Egyetemi Kórus Világfesztivál⁵⁵ adta, amelyen a New York-i Lincoln Center

⁵⁰ A párizsi Sorbonne, Liège, Bécs, Padova, Stockholm, Helsinki egyetemei. ELTE 8. t. – ELTE Nemzetközi kapcsolatainak [...] 1977. I. m. I. melléklet.

⁵¹ 1972 jelentős év volt a Kelet–Nyugat közti kapcsolat enyhülésében, hiszen ebben az évben látogatott el Nixon amerikai elnök első ízben Pekingbe, Moszkvába és Varsóba, William P. Rogers külügyminiszter pedig elutazott Jugoszláviába, Romániába és Magyarországra is. Lásd BORHI László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában: Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2015. I. k. 307–313.

⁵² Baross Gábor (1929–2009): Liszt Ferenc-díjas érdemes és kiváló művész, az ELTE Bartók Béla Énekkar és az Egyetemi Koncertzenekar művészeti vezetője.

⁵³ Például 1967-ben Svájcban, 1968-ban Nagy-Britanniában járt. LINDNER András: *Vendég Warwickból. Egyetemi Lapok*, 1977. február 7.

⁵⁴ 1997-ben és 2005-ben volt ismét az USA-ban, 2005-ben Kanadában. Forrás: <http://www.zene.elte.hu/enekkar> (Letöltve: 2023. 08. 13.)

⁵⁵ A fesztivál kimondott célja volt a világ minden részéről meghívni a legkiválóbb diákkórusokat. Az 1965-ös első fesztiválon a szocialista országok közül még csak Jugoszlávia vett részt, a másodikra 1968-ban Csehszlovákiából is elhívták a Pozsonyi Egyetem kórusát, míg a harmadikon vettek első ízben magyarok is részt. Az 1974-es negyedik fesztiválon a debreceni Kodály Kórus is bemutatkozhatott. Lásd R. James BJORGE: International University Choral Festival Held at Lincoln Center. *The Choral Journal*, 1966. november–december 18.; Choral Festival Gers a Rousing Start. *The New York Times*, 1972. április 25.; R. James BJORGE: The Lincoln Center International Choral Festival's Conductors' Seminar. *The Choral Journal*, 1974. március 21.

for Performing Arts meghívására vettek részt.⁵⁶ A rendezvényen az amerikai kórusok mellett tizenöt ország egyetemi énekkara képviseltette magát,⁵⁷ közülük három a szocialista blokkból érkezett. Hazánk mellett a csehszlovák brnói Zeneakadémia és a lengyel Szczecini Egyetem kapott meghívást.⁵⁸ A kórusok kiválasztása James Bjorge,⁵⁹ a Center igazgatójának feladata volt. Bjorge Magyarországra is eljött, és meghallgatta a Bartók Kórust.⁶⁰ A meghívás fontosságát jelzi, hogy a Művelődési Minisztérium feloldotta saját, 1964 óta életben lévő rendelkezését, miszerint egyetemek és főiskolák öntevékeny együttléseinek külföldi utazásához nem ad támogatást, és a költségek kétharmad részét fedezte, míg a fennmaradó egyharmadot az egyetem tette hozzá saját költségvetéséből.⁶¹ Az útra végül egy negyvenkét tagú delegáció indult el, amely huszonnyolc napot töltött az Egyesült Államokban.⁶² A szervezés komplexitását jól tükrözi, hogy Baross Gábor beszámolója alapján abban részt vett a Kulturális Kapcsolatok Intézete, a Szarka Károly⁶³ vezette New York-i ENSZ-misszió, valamint a washingtoni magyar nagykövet, dr. Szabó Károly⁶⁴ is.⁶⁵ Az út során a próbákra helyi középiskolákban került sor, ahol a diákok is meghallgathatták a magyar kóristákat. A magyar sajtóbeszámolók alapján a

⁵⁶ Az USA-tól a Debreceni Fesztivál: Beszélgetés Baross Gábor karnagygal. *Egyetemi Lapok*, 1972. május 29. [továbbiakban Az USA-tól a Debreceni [...] 1972.]

⁵⁷ The third Lincoln Center International Choral Festival [sound recording]. Forrás: <https://searchworks.stanford.edu/view/312106> (Letöltve: 2023. 08. 13.)

⁵⁸ LINDNER András: Kórusfesztivál Amerikában. *Muzsika*, 1972/15. 32.

⁵⁹ James R. Bjorge (1925–2004): a Lincoln Center nemzetközi kórusfesztiválok igazgatója, iskoláit a US Naval Academyn és a Yale Law Schoolon végezte.

⁶⁰ Az USA-tól a Debreceni [...] 1972. I. m.

⁶¹ HU-ELTEL 1.a. 50 – 54. – Jelentés az egyetem 1972/73. tanévi munkájáról. 1973. 03. 29. I. k. 17.

⁶² SZALÓCZY Pál: Szubjektív riport az Államokból. *Egyetemi Lapok*, 1972. május 18.

⁶³ Szarka Károly (1923–2005): diplomata, külügyminiszter-helyettes. 1953–1956 között washingtoni követ, 1965–1968 és 1974–1983 között külügyminiszter-helyettes, 1970–1974 között New York-i ENSZ nagykövet. 1986-ig tartó karrierje során volt nagykövet Egyiptomban, Jemenben, Szudánban, Líbiában, Japánban, a Fülöp-szigeteken, Ausztráliában és Új-Zélandon.

⁶⁴ Szabó Károly (1928–1995): diplomata, a londoni nagykövetség vezetője, 1971–1975 között washingtoni magyar nagykövet.

⁶⁵ Az USA-tól a Debreceni [...] 1972. I. m.

körút kiemelkedő állomása volt, amikor a kórust vendégül látták a Fehér Házban is, ahol a First Lady, Pat Nixon köszöntötte a világszférán résztvevőit.⁶⁶ Magyar szemszögből természetesen jóval nagyobb hírértéke volt az útnak, mint amerikai részről, ezzel együtt a zene mint nyelvi korlátok felett álló érték közvetítő médium bepillantást engedett a nyugati műértő közönségnek, és a próbákon keresztül az amerikai ifjúságnak a kelet-európai országok kulturális értékeibe.⁶⁷ Az előadások így közvetve hozzájárultak a szocialista országok legitimációjához, bizonyítva, hogy művészeti szempontból képesek komoly színvonalat képviselni.

A mobilitási kapcsolatok az 1970-es évek második felére teljesedtek ki igazán. Egy 1977-es jelentés alapján az ELTE oktatói öt év alatt átlagosan négyszer utaztak, azaz közel évente lehetőségük volt hosszabb-rövidebb külföldi utakon, cserekapcsolatokban részt venni.⁶⁸ 1979-ben például az egyetem 1108 oktatójából 863, míg 5033 hallgatójából 755 utazott.⁶⁹ Az ilyen fokú mobilitás jelentős nemzetközi beágyazottságot jelentett az intézmény számára, ugyanakkor a rendszer egyes problémái is megjelentek, hiszen az oktatók és a hallgatók sokszor saját pénzükkel egészítették ki az egyetemi támogatást.⁷⁰

Az ELTE hangsúlyos szerepe az ország nemzetközi törekvéseiben

Az ELTE az egyik vezető, széles nyelvoktatási palettával rendelkező egyetemenként fontos szerepet kapott az ország külkapcsolatainak,

⁶⁶ A Bartók-énekkar a Fehér Házban. *Magyar Hírlap*, 1972. április 23.

⁶⁷ Nem ez volt az amerikai közönség első találkozási pontja a magyar komolyzenével. Az 1960–1970-es évek folyamán a Kodály-módszer világszerte elterjedt, és nagy népszerűségnek örvendett a zenepedagógia terén. Lásd László SZABOLCS: Promoting the Kodály Method during the Cold War: Hungarian Cultural Diplomacy and the Transnational Network of Music Educators in the 1960s and 1970s. *Múltunk*, Special issue, 2019. 107–140.

⁶⁸ ELTE Nemzetközi kapcsolatainak [...] 1977. I. m. 5.

⁶⁹ Az oktatók közül 444 szocialista, 419 nem szocialista országba, a hallgatók közül 547 szocialista, 208 nem szocialista országba utazott. ELTE 8.s/1980. – Jelentés az Eötvös Loránd Tudományegyetem 1979. évi Nemzetközi Kapcsolatairól 1980. I. k. 76.

⁷⁰ ELTE 1. c/A 1987 – ELTE nemzetközi kapcsolatok 1986. I. k. 38–39.

nemzetközi pozíciójának fejlesztésében is, még ha sokszor csak indirekt módon is. Ezt a szerepet a külföldi hallgatók fogadásán, a kulturális kapcsolatok építésén túl a képzési portfólió alakításával is betöltötte. Ennek ékes példája 1963-ban a fekete-afrikai nyelvek beemelése a Séli Filológiai és Arab Tanszék munkájába. A 1960-as évek afrikai dekolonizációs hulláma a szovjet blokk, így hazánk számára is új perspektívák megjelenését hozta, a figyelem az afrikai kontinensre irányult, a kulturális kapcsolatok megélnékültek. Az érdeklődés változását az egyetem tanszéki struktúrája is követte, ami nem volt előzmény nélküli. Az 1942-ben Czeglédy Károly⁷¹ vezetésével alakult sémi tanszék profiljából az évtized végére kikerült a régi sémi filológia, így az asszír vagy a babiloni nyelv, ezzel együtt viszont az 1950-es években komoly kapcsolatot épített ki az észak-afrikai és közel-keleti arab országokkal,⁷² a tanszék oktatói pedig az arab nyelvű szövegek fordításában és tolmácsolásában kaptak szerepet. Szervezeti és méretgazdaságossági okokból a tanszék kibővült a kaukázusi nyelvek oktatásával,⁷³ és szintén ez a profil szélesítését eredményező regionális szemlélet vezetett ahhoz, hogy a fekete-afrikai nyelvek és kultúrák oktatása is ezen a tanszéken indult meg. Az ELTE 1962-től Afrika-történeti előadások sorozatát kínálta, amelyeket 1963-tól afrikanisztikai előadások követtek. A sémi tanszéken – egy pár éves átmeneti időszakban – ezek mellé zárkózott fel a fekete-afrikai nyelvek oktatása, ami részben az egyetemen tanuló külföldi diákok segítségével valósult meg. A szuahéli nyelvet a bantu filológiával foglalkozó Dezső László⁷⁴ és egy Budapesten tanuló kenyai orvostanhallgató,

⁷¹ Czeglédy Károly (1914–1996): orientalista, történész, nyelvész, az ELTE tanszékvezető egyetemi tanára. Kiemelkedőek sztyeppetörténeti, turkológiai, a honfoglalás előtti magyarság történetéhez kapcsolódó kutatásai.

⁷² Egyiptom, Irak, Kuvait, Tunisz. Egyiptomba és Irakba már a hallgatóknak is lehetőségük nyílt ösztöndíjjal kiutazni.

⁷³ 1959-ben az örmény, 1961-ben a grúz nyelv oktatása indult meg. SINKOVICS István–BALOGH Sándor–HORVÁTH Pál–ERDEY-GRÚZ Tibor: I. m. 566.

⁷⁴ Ő maga nem tudott szuahéli nyelven, de nyelvészként valóban foglalkozott bantu filológiával, ezzel egészítette ki Kedenyi nyelvőrát. Dezső László (1927–2016): nyelvész, az ELTE oktatója, az MTA kutatója, a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanszékvezető professzora, majd a Padovai Egyetem rendes tanára. A modern magyar nyelvtipológiai kutatások megalapozója.

Edgar Kadenyi⁷⁵ tanította, míg a joruba nyelvet szintén egy egykori külföldi diák, Charles Oke oktatta.⁷⁶ A fél évtizedes kapcsolatot követően egyes afrikai nyelvek, így a szuahéli, az Általános és alkalmazott nyelvészet tanszéken működő Afrikanisztikai Oktatási Programhoz került, ahol az 1970-es évek közepére a tanszék tudományos főmunkatársa, Füssi Nagy Géza vezetésével a nyelvoktatás mellett rendszeresek lettek az afrikanista előadások.⁷⁷ A sémi tanszéken Ormos István⁷⁸ révén megjelent viszont egy újabb sémi nyelv, az Etiópiában beszélt ge'ez. A nyelvoktatási portfólió bővülése mögött elsősorban az állami diplomáciai törekvések támogatása, vagyis a kiépülő államközi kapcsolatokat támogató tevékenység húzódott meg, azonban az egyetemi világban ezek az összefüggések nem függetlenek a világjelenségektől sem. A mozgalom, amely egzotikusnak tartott nyelvek filológiai vizsgálatát helyezte előtérbe, az Egyesült Államokban, az indián nyelvek kapcsán került előtérbe, és mint ilyen, az 1960-as évek elejéig gyanúsnak tartották Magyarországon. Az enyhülés előrehaladtával ugyanakkor az említett nyelvekkel foglalkozó általános nyelvészeti mozgalom hazánkban is meg tudott jelenni. Iványi Tamás⁷⁹ visszaemlékezései alapján ennek volt köszönhető, hogy Dezső László a bantu filológia tanulmányozása felé fordulhatott. A program, amely első fellángolásra csak néhány évet élt,⁸⁰ és csak Füssi Nagy Géza munkássága

⁷⁵ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története [...] -ben pontatlanul nigériai szerepel. SINKOVICS István–BALOGH Sándor–HORVÁTH Pál–ERDEY-GRÚZ Tibor: I. m. 566.

⁷⁶ A joruba nyugat-afrikai etnikai csoport, amely Nigéria, Benin és Togo területén él. Charles Oke nigériai diák volt. Uo. 566.

⁷⁷ Füssi Nagy Géza (1946–2008): nyelvész és műfordító, az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének (2005-től Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének) tudományos főmunkatársa, afrikanista, egyik szervezője és lebonyolítója az 1987–1988-ban megvalósult Magyar Tudományos Afrika Expedíció munkálatainak. Lásd: <http://alknyelv.elte.hu/fussinagy.htm> (Letöltve: 2023. 08. 13.)

⁷⁸ Ormos István (1950): arabista és sémi filológus, az ELTE professor emeritusa. Kutatásai érintik az arab hangtant, az arab-iszlám orvostörténet problémáit, a korai magyar történelem arab forrásait, Etiópia nyelveinek tárgykörét, a magyar orientálistika történetét.

⁷⁹ Iványi Tamás (1944): orientalista, az ELTE professor emeritusa.

⁸⁰ A tényleges nyelvoktatást végző Edgard Kadenyi tanulmányai végeztével elhagyta Magyarországot.

révén rendszeresedett, tehát nem kormányzati szándékra, inkább korábbi tiltások megszűnése után jelent meg. Ebből azonban nem következik, hogy a program ne hasznosult volna külkapcsolati szinten is. A programban diákként részt vevő Iványi Kálmán elmondása szerint a hallgatókat bevonták a Magyar Béketanács keretein belül rövid ideig működő Afrika-csoport munkájába, valamint az 1964-es Béke Világtanács elnöksége budapesti ülészakának rendezésébe is. A nyelvészeti irány mellett a történelemtudományok területén is megjelent a kontinens iránti érdeklődés, és Salgó László⁸¹ vezetésével 1980-ban az Új- és Legújabbkori Egyetemes Történelem Tanszéken alakult Afro-Ázsiai Tanszéki Szakcsoport.⁸² A BTK filológiai törekvésein túl a TTK-n is létrejött egy Afrika Kutatási Program, mely az MTA-val együttműködve konferenciasorozatot indított, amelyet *Nemzetközi afrikanisztikai konferencia* címmel rendeztek meg 1982 és 1984 után 1989-ben is. Bár a Szovjetunió felbomlásával Magyarország nemzetközi kapcsolatai is elhalványultak az afrikai kontinenssel, a nyelv és a kultúra oktatása tovább élt az 1992-ben alakult Afrikanisztikai Oktatási Program keretein belül, melyet a már említett Füssi-Nagy Géza mellett Benkes Mihály⁸³ irányított, valamint tovább élt az Afro-Ázsiai Tanszéki Szakcsoport is.

Korlátok

Az ELTE és a többi magyar egyetem nemzetközi kapcsolatainak dinamikus bővítése és a programokban rejlő lehetőségek kiaknázása útjában számos korlátozó tényező állt, amelyek közül kiemelkedik az állami bürokrácia, a nyelvi nehézségek évtizedes

⁸¹ Salgó László (1921–1993): újságíró, történész. A Magyar Rádió Külpolitikai Osztályának vezetője, majd főmunkatársa. Az ELTE BTK Új- és Legújabbkori Egyetemes Történelmi Tanszékének egyetemi tanára. Fő kutatási területe az egykori gyarmati országok története.

⁸² BORSODI Csaba–TÜSKÉS Anna: I. m. 232.

⁸³ Benkes Mihály (1944): történész, nyugalmazott egyetemi docens, kutatási területe az Európán kívüli jelenkori politikai történet (Fekete-Afrika, Délkelet-Ázsia); nemzetközi kapcsolatok elmélete és politikai története.

megoldatlansága, az állandó forráshiány és a szisztematikus tervezés hiánya.

A bürokratikus problémák legfőbb forrása maga a fenntartó volt, ezenbelül is a külföldi kapcsolatokért és csereprogramokért is felelős Művelődési Minisztérium, 1974–1980 között az Oktatási Minisztérium, részét képező Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya. Ezt a feladatot és a hivatalos eljárási rendet Ilku Pál⁸⁴ művelődési miniszter 1964-ben miniszteri utasításban rögzítette.⁸⁵ A utasítás értelmében külföldi cégekkel, intézményekkel, szervezetekkel, hivatalos személyekkel a Főosztály tart kapcsolatot. Ez a hatáskör a minisztériumi irányítás alá eső intézményekre, így az egyetemekre is érvényes volt, ezért szinte minden nemzetközi ügyben⁸⁶ az illetékes osztály/főosztály engedélyét kellett kikérniük, akik felsőbb jóváhagyásra bevonták a Nemzetközi Kapcsolatok Főosztályát. A nyugati utazások kontrollálására pedig engedélyezési jogkörre az Országos Ösztöndíj Tanács volt jogosult. Az egyes kiutazások devizasükségletét szintén igényelni és engedélyeztetni kellett.⁸⁷ Az ELTE folyamatosan kérte beszámolóiban, hogy nagyobb autonómiát kaphasson, főként szocialista országok körében, amelyek a rendszer szempontjából jóval kisebb kockázatot jelentettek, dönthessen a ki- és beutazásokról, kapcsolatok építéséről saját hatáskörben.⁸⁸ Az évek alatt látszott egyfajta törekvés az ügyintézés egyszerűsítésére, így 1974-ben egyetemi hatáskörbe kerültek egyes kiutazások és konferencia-részvételek,⁸⁹ ám érdemi előretörés nem történt, amit bizonyít, hogy 1987-ben a Nemzetközi Kapcsolatok Bizottsága az egyszeri beutazások kapcsán szinte szó szerint megismételte évtizedes kérését az adminisztráció csökkentésére, az ügyintézés gyorsítá-

⁸⁴ Ilku Pál (1912–1973): magyar kommunista politikus, vezérőrnagy. Magyarország művelődésügyi minisztere 1961–1973 között.

⁸⁵ ELTE 8.s/1956–1970. A művelődésügyi miniszter 160/1964./ m.K.22./ MM számú utasítása a nemzetközi kapcsolatok intézéséről.

⁸⁶ A nemzetközi kapcsolatokat érintő ügyekben, tárgyalások kezdeményezésére, de még a megkeresések megválaszolására is.

⁸⁷ Ez a korszakban az egyetemi szférán kívüli mobilitások, nemzetközi kapcsolatok terén is komoly problémát jelentett.

⁸⁸ ELTE Nemzetközi kapcsolatainak [...] 1977. I. m. 49–50.

⁸⁹ HU-ELTEL 1. Az ELTE nemzetközi kapcsolatainak alakulása az 1973/74-es tanévben. I. k. 18.

sára, egyes kiutazások és legalább egyszeri beutazó látogatások egyetemi hatáskörben engedélyeztetésére és kezelésére.⁹⁰

A bürokrácia mellett azonban további rendszerszintű korlátozó tényezők is megjelentek. Ahogy Péteri érvelésében már érintettem, az ország tudományos életében az egyik legnagyobb elszigetelő tényező az egyedi nyelvünk, mely nagy fokú idegennyelvismeret-hiánnyal párosult, és párosul a mai napig. A nyelvtudás hiánya nemcsak a hallgatók, de az oktatók körében is komoly nehézségeket okozott, ezért a hosszabb, egy hónapot meghaladó kiutazások előtt a kiutazási ország célnyelvéből vagy világnyelvként elismert nyelvek – orosz, német, angol, francia – valamelyikéből számot kellett adni az ELTE vizsgáztató bizottsága előtt.⁹¹ A már idézett 1977-es nemzetközi kapcsolatok problémáit fejtegető munkaanyag a nyelvi kompetenciák hiányára is kitért,⁹² és javaslatokat fogalmazott meg a tanárok nyelvoktatásának fejlesztésére, nyelvvizsgapótlékok bevezetésére, és visszatérő elemként az egyetemi döntéshozatal szélesítésére a kérdésben.⁹³

⁹⁰ ELTE 1.c/ 1987 – Soós Gyula levele, új jogszabályokhoz javaslatok Tuka Józsefnek. 20/1987.

⁹¹ Kivéve azoknak, akik nyelvtanári diplomával, célnyelvi diplomával, közép- vagy felsőfokú diplomával rendelkeztek, illetve azoknak, akik a megelőző két évben letettek már ilyen vizsgát. ELTE 8.s/1956 – 1970. 5166.st.sz – Pályázati felhívás egyetemi (főiskolai) oktatók részére külföldi ösztöndíjas tanulmányútra 1964. október, ELTE 8.s/1973 – Pályázat egyetemi oktatók és hallgatók részére külföldi kiküldetésekre az 1979. évre, illetve az 1979–1980-as tanévre. I. k. 1–2.

⁹² ELTE Nemzetközi kapcsolatainak [...] 1977. I. m. 28.

⁹³ Az 1970-es évek a magyar tudományos élet nyelvtudásának szempontjából átmeneti időszaknak számított, mivel az idősebb professzori, docensi réteg még német, illetve francia tudományos közegben szocializálódott, angolul vagy oroszul alig beszéltek. A negyvenes éveiben járó középkorú oktatók a szovjetizáció időszakában tanultak nyelveket, sokszor rögtönzött módszerekkel, illetve az ötvenes években a visszaszorított angol iránt nőtt meg az érdeklődés, a német és a francia ezzel szemben háttérbe szorult. Ebben a generációban ez kettősséghez vezetett, hiszen sokan semmilyen nyelvből nem tudtak kielégítő nyelvtudást szerezni, azok viszont, akik ösztöndíjjal hosszabb időt töltöttek külföldön, elsajátították az orosz vagy az angol, ritkábban több nyelv ismeretét is. A fiatalabb oktatói gárda már kiforrott nyelvoktatásban részesült iskolai tanulmányai alatt is, a körükben a több nyelvet ismerők aránya is magasabb. ZÁNTHÓ Róbert: Az oktatók idegennyelvi továbbképzése. *Felsőoktatási Szemle*, 1974/5. 296.

Az egyetemközi kapcsolatok dinamikus építésének legnagyobb hátráltatója mégis a folyamatos forráshiány volt. A konkrét pénzügyi keretek feldolgozása további kutatást igényel, azonban a probléma nagyságát és dinamikáját jelzi, hogy a nemzetközi beszámolók mely években kezdenek hangsúlyosabban foglalkozni a pénzügyi korlátokkal. A második világháború után a nemzetközi programok újraindítása az 1940-es, 1950-es években, elsősorban a Szovjetunió irányában olyan súlyos pénzhiány mellett valósult meg, ami sok esetben a részt vevő hallgató fizikai egészségét is veszélybe sodorta, hiszen még ruházkodásra, élelmiszerre se nagyon volt pénz, mindez a külföldi célok megvalósítását is súlyosan veszélyeztette.⁹⁴ Az ország stabilizációjával és a hruscsovi nyitással teljesen más feltételrendszer alapján folytatódott az egyetemi mobilitás, a helyzet jelentősen javult, mégis az 1960-as és 1970-es évek expanzív mobilitási növekedését az infrastruktúra csak jelentős lemaradással tudta követni, és a nyelvoktatásban a vendégek meghívásakor, valamint a konferenciák engedélyeztetésekor az egyetem folyamatos kérése a források növelése még a hetvenes évek beszámolóiban is. Az oktatásra fordított források mennyiségén túl ebben a külföldi utazások terén hangsúlyosan közrejátszott az egész korszakra jellemző valutahiány is. A forráshiány és főképp a valutahiány problematikája az 1980-as évekre tovább súlyosbodott, amikor az ország gazdasági növekedése megtorpant, és a hetvenes években megindult eladósodás az 1980-as évek kedvezőtlen hitel felvételi környezete miatt komoly teherré vált. A körülmények romlása 1981–1982-ben már adósságválsággá súlyosbodott, amin csak ideiglenesen segített Magyarország 1982-es belépése a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba, mindez pedig a devizakiadások gyökeres lefaragását hozta magával.⁹⁵ Ez pedig a tőkés országok relációjában egyre nagyobb problémát jelentett, hiszen ezzel egy időben Nyugaton is jelentősen megugrott az árszínvonal. Ahogy a tanulmány már érintette is a problémát,

⁹⁴ Lásd SIKLÓSNÉ KOSZTRICZ Anna: *Ösztöndíjasok a Szovjetunióban 1945–1960*. Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2016.

⁹⁵ Magyarország eladósodásáról bővebben lásd FÖLDES György: *Az eladósodás politikatörténete*. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1995.

a nyugati utazások költségeit már az 1970-es években is csak részben finanszírozta a minisztérium, a költségek jelentős részét a hallgatóknak és oktatóknak saját forrásból kellett fedeznie.⁹⁶ 1980-ban az egyetemi Nemzetközi Kapcsolatok Bizottsága már csökkenő utazási igényekről számolt be, hiszen a keret nem volt elegendő a tőkés országokba irányuló utazások támogatására, sőt már a szocialista külföldi konferenciákra való részvételre is csak korlátozott források álltak rendelkezésre.⁹⁷ A szervezeti tagságok, amelyek növekvő számát az 1960-as és 1970-es évek egyik legnagyobb sikereként értékelhetünk, szintén nehézségbe ütköztek a következő évtizedben. Az egyetem számára nem volt engedélyezett olyan új nemzetközi szervezetbe belépni, amelynek költsége a minisztériumot terhelné.⁹⁸ A pénzügyi problémák a következő évek beszámolóiban is vissza-visszatérnek. Az 1983-as beszámolóban már pénzügyi okokból csökkenő szervezeti tagságokról, lemondott konferenciákról írtak, és olyan reputációs problémákat is felvetettek, miszerint a kiutazó oktatók kénytelenek a meghívók „pénztárcájára” hagyatkozni.⁹⁹ Az 1983-as és az 1984-es BTK-s dokumentum egyöntetűen a meghívható vendégek radikális csökkenéséről számolt be, s a végül megérkezők költségei egyre nagyobb terhet róttak a karra, sőt a vendéglátó oktatók sokszor saját pénzből gondoskodtak érkező kollégáik el látásáról.¹⁰⁰ 1986-ra a Művelődési Minisztérium a racionalizálás mellett döntött, és elvárta, hogy az egyetem vizsgálja felül nemzetközi kapcsolatait, és azokra koncentráljon, ahol eredményesség várható.¹⁰¹

A bejövő hallgatói mobilitás tekintetében látványos, hogy az egyetemi tervezés során mennyire elhanyagolt témakörrel be-

⁹⁶ ELTE Nemzetközi kapcsolatainak [...] 1977. I. m. 17.

⁹⁷ ELTE 8.s/1980 – Beszámoló az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Nemzetközi kapcsolatairól 1977–1980 között. I. k. 4.

⁹⁸ ELTE 1. c/A 1987 – ELTE nemzetközi kapcsolatok 1986. I. k. 41. – 1983 óta nincs lehetőség új nemzetközi szervezetbe belépni, ha a minisztériumot terheli a költsége.

⁹⁹ ELTE 1. c/A 1987 – ELTE nemzetközi kapcsolatok 1986. I. k. 38–39.

¹⁰⁰ ELTE 8.s/1983–1984 – Beszámoló az ELTE BTK 1983-as külügyi munkájáról; Beszámoló az ELTE BTK 1984-es külügyi munkájáról.

¹⁰¹ ELTE 1. c/A 1987–1986 nemzetközi kapcsolatok.

szélünk. Adminisztratív szempontból ezt az intézmény is hiányosságnak érzi, ezért nemzetközi dékánhelyettes pozíció létrehozására, külföldiekért felelős személyek kijelölésére történtek törekvések,¹⁰² de a hiányosságot ez sem orvosolta. Az egyetemi beszámolóiban az ELTE nemzetközi kapcsolatai főként az intézményközi kapcsolatok számában mutatkoztak meg, az itt tanuló hallgatókról kevés szó esik. Amikor mégis, akkor elsősorban olyan problémák kerültek a középpontba, mint a tanulási nehézségek vagy a kollégiumi helyek hiánya.¹⁰³ Mint láttuk, a képzési portfólió ugyan követte a nemzetközi kapcsolatok alakulását,¹⁰⁴ azonban ez kevésbé tükrözte a nálunk tanulók igényeit. Jó példa erre Vietnám, amely a korszakban a legnagyobb hallgatói közösségét küldte, a vietnámi nyelv oktatása mégsem jelent meg az egyetem portfóliójában. Az 1960-as évek végétől az 1970-es évek végéig az ezres számban Magyarországon tanuló hallgatóknak pedig óriási igényük lett volna kétnyelvű anyagokra vagy épp szótárakra, átfogó vietnámi–magyar szótár mégis csak 1974-ben készült, több mint huszonöt évvel azután, hogy az első vietnámi hallgatók megjelentek Magyarországon.¹⁰⁵ A szótárt nem egyetemi oktatók, hanem hazánkban tanuló vietnámi diákok szerkesztették 1966 és 1973 között. További érdekesség, hogy a főszerkesztői munkát szintén nem az ELTE filológusai végezték, hiszen a projektben részt vevő közel negyven diák többsége a Budapesti Műszaki Egyetemen tanult, a főszerkesztő egy villamosmérnök-matematikai diplomát szerzett hallgató, Vu Hoai Choung volt.¹⁰⁶

¹⁰² HU ELTEL 8.a. – Külföldi hallgatók helyzete karunkon 1973. október 18., I. k. 67.

¹⁰³ ELTE 8. t. 1100/1977 Galántai József dékánhelyettes levele az Oktatási Minisztérium részére 1977. november 18.

¹⁰⁴ Lásd az afrikai nyelvek oktatásának megindulását.

¹⁰⁵ Vietnámi hallgatók már 1948-ban is voltak magyar egyetemeken, az 1960-as évek második felétől létszámuk robbanásszerűen megnőtt. Nemzetközi diákváros lett Budapest. *Magyar Nap*, 1949. január 22.

¹⁰⁶ M. Gy.: Jobban ismerhetjük egymást: Hogyan készült a magyar–vietnámi nagyszótár? *Népszabadság*, 1974. november 10. Vasárnap Melléklet.

Záró gondolatok

A külföldi diákok fogadásával kapcsolatos tervezési hiányosságok, a fejlesztési irányok mai szemmel látványos elhanyagolása azért is jelentett problémát, mert a külföldiek jelentős közösséget alkottak az egyetemi polgárságon belül, és a sajátos interkulturális problémáik is nagyobb figyelmet igényeltek volna. Erre a hiátusra több magyarázat is elképzelhető. A nemzetközi gondolkodás az egyetemeken a maihoz hasonló módszertannal nem volt még jellemző,¹⁰⁷ emellett a hallgatók – a Nemzetközi Előkészítő Intézetben elvégzett egyéves nyelvi felkészítő után – magyar nyelven vettek részt az oktatásban, ebből az oktatásszervezési szempontból tehát nem képeztek külön csoportot. Az egyetem sem érzett ösztönzést a mélyebb tervezésre, hiszen a korábban említett túlzott bürokrácia és állami kontroll lehetetlenné tette a hosszú távú tervek kialakítását, és valószínűleg el is vehette a döntéshozók kedvét a tény, hogy a minisztérium döntött a hallgatók kijelöléséről, míg az ELTE hatásköre a kiválasztásban erősen korlátozott volt.¹⁰⁸ Az 1970-es években legalább évenkénti beszámoló szintjén szó volt a külföldi hallgatók igényeiről, ez alapján azonban leginkább az olvasható ki, hogy az intézmény a felmerülő problémák megoldását elsősorban tanzéki, illetve lakhatásuk miatt kollégiumi ügynek tekintette, ezeken a szinteken várt megoldást.¹⁰⁹ A nemzetköziesítési gondolkodás hiánya, az interkulturális nehézségek felmérésének és kezelésének elmaradása miatt a korabeli nemzetközi kapcsolatokban rejlő potenciált nem sikerült kiaknázni, s ez a helyzet sokszor kudarcos hallgatói élményhez, a társadalom egészében

¹⁰⁷ A nemzetköziesítési folyamatok csak a rendszerváltás után erősödtek meg.

¹⁰⁸ „[A]z oktatási miniszter [...] kijelöli azt a felsőoktatási intézményt, melyben a külföldi a tanulmányait folytathatja. A kijelölt felsőoktatási intézmény [...] köteles a külföldit felvételi vizsga nélkül felvenni [...] alkalmassági vizsgán a külföldi szak szempontjából fontos alapismereteit, valamint szakmai alkalmasságát vizsgálja meg.” ELTE 8. t 1970–1975. – Az oktatási miniszter 109/1975/M.K.6./OM számú utasítása a külföldiek felsőfokú tanulmányaival kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról. 1–2.

¹⁰⁹ HU ELTEL 8.a.67. – Külföldi hallgatók helyzete karunkon. 1973. október 18. 4–5.

pedig előítéletekhez vezetett.¹¹⁰ Ezen túlmenően magát az intézményt is eldöntendő kérdések sora elé állította, hiszen a korábbi európai tanulmányok és a nyelvtudás hiánya alacsonyabb tudás elsajátítását tette lehetővé, miközben az intézménynek fenn kellett tartania diplomái értékét, nemzetközi hírnevét.¹¹¹ Mégis egy 1972-es felmérés szerint az ELTE-n tanuló külföldiek negyven százaléka később politikai szerepvállalásra készült, döntő többségük tanulmányai után szeretett volna kapcsolatban maradni Magyarországgal,¹¹² és valóban: a hazatérő szakemberek az együttműködés alapját képezték a 20. század végéig.

¹¹⁰ Ennek társadalmi jelentőségét vizsgálta a szovjet–kelet-európai viszonylatban Benjamin Tromly, aki arra jutott, hogy az 1940-es és 1950-es évek baráti bajtársiasságra épülő mobilitásai mögött valójában erőteljes xenofóbia és sovinizmus lapult. Benjamin TROMLY: Brother or Other? East European Students in Soviet Higher Education Establishments, 1948–1956. *European History Quarterly*, 2014/1. 80–102. DOI: <https://doi.org/10.1177/0265691413511937>

Az 1990-es évek elején a *Népszabadság* hasábjain megjelent szatíra rámutat, hogy az előítéletesség Magyarországon is erőteljesen jelen volt: „Vidámak, felszabadultak, amiből arra lehet következtetni, hogy megint valahol, egy távoli földrészén győzött a szocializmus, és valamelyik egyetemünkön újabb két hallgató kap diplomát, ha tud válaszolni a bonyolult kétszavas kérdésre: Hogy hívják? Mindezt arra alapozom, hogy amikor engem másfél órai kinzás után megváltak a főiskolán gépelemekből, előttem történetesen egy vietnami fiú felelt négyesre, és szó szerint következőképpen nézett ki a vizsgálója:

Tanár: – Felfogta a kérdést?

Vietnami: – Nem...

Tanár: – Amit így általában az órákon beszélni szoktunk, azt meg szokta érteni?

Vietnami: – Nem értem.

Tanár: – Egyáltalán érdekli, amit tanul?

Vietnami: – Nem érdekel...

Gondolom, ezért kapott csak négyest. Ha úgy nyilatkozott volna, hogy érdeklék a gépelemek, akkor jelest kapott volna. Persze megértem a tanárt is. Ha megvágja a kis vietnami, akkor még egy évig a nyakán marad.”

SINKÓ Péter: Ijjaj, úgy élvezem. *Népszabadság*, 1991. augusztus 3.

¹¹¹ HU ELTEL 8.a.67. – Jegyzőkönyv az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1973. október 25-én tartott tanácsulésről. I. k. 31.

¹¹² DERI Miklósné: I. m. 697.

Magyar külkapcsolatok a hidegháborús nemzetközi környezetben*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.4>

E hatszáz oldalas opus, a Történettudományi Intézet munkatársainak vállalkozása, aligha lesz megkerülhető annak számára, aki Magyarország történetét a nemzetközi erőterben próbálja értelmezni. Érdeemes a címre odafigyelni: a szerkesztők nem külpolitikát, hanem külkapcsolatokat ígérnek, vagyis nem szűkítik a vizsgálatot kormányok, államok viszonyára, hanem szélesebben értelmezik a nemzetközi viszonylatokat, amelyeknek a politikum mellett a gazdaság, a kultúra, az egymással határokon átívelő kapcsolatba kerülő emberek is szerves részei, s a kormányzati aktorok mellett e szférák – hol kevesebb, hol több mozgástérrel rendelkező – szereplői is cselekvőként jelennek meg. Vagyis deklaráltan elhagyják a klasszikus diplomáciatörténeti felfogást, még ha egyes tanulmányok érezhetően e jól megszokott, tradicionális paradigmához is vonzódnak inkább.

Másrészt a kötet nem törekszik az elmúlt század egészének áttekintésére – már csak praktikus okokból, hiszen így is határán egyensúlyoz annak, amit egy könyv elbírnak –, hanem egy szűkebb, negyvenöt éves periódusra koncentrál. Ennek mindenképpen előnye, hogy a szerzők egységes keretben tárgyalhatják saját témájukat, ami nem más, mint a hidegháborús viszonyrendszer. Alapvetően ez strukturálja a könyv fejezeteit is, hiszen az első nagyobb fejezetben a kétpólusú világrend szuperhatalmai és a

* HORVÁTH Sándor–KECSKES D. Gusztáv–MITROVITS Miklós (szerk.): *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021. 640 p.

szembenálló felek integrációs szervezetei kaptak helyet. A második és harmadik fejezetben pedig a „baráti” és „ellenséges” országokkal való kapcsolatok kerülnek sorra. Egyedül a negyedik fejezet nem a fentiekből adódó harmadik világ vagy Globális Dél felosztást követi, hanem az Európán kívüli világ államai közül kiemeli Japánt és Kínát, míg a harmadik világ két tanulmány erejéig kap helyet: az egyikben az arab világot és Izraelt együtt tárgyalva, s a másikba sorolva minden mást.

A bevezető tanulmányt Békés Csaba írta, akinek munkáit a magyar és külföldi olvasó jól ismerheti,¹ és előbbi tényből önmagában sejthető, milyen megközelítést tettek magukévá a kötet szerzői. S valóban, a magyar külpolitikát a nemzetközi feltételrendszer tükrében értelmező szemlélet közös nevező körükben. Békés Csaba – indirekt módon – kitér arra a vitára, amely arról szól, alkalmazható-e egyáltalán a szovjet befolyási övezetbe kerülő Magyarország esetében az (önálló) külpolitika és a nemzeti érdek fogalma, s amellet áll ki, hogy ha korlátozottan is, de igen. Ebben az összefüggésben a magyar alapállást a konstruktív lojalitás fogalmával jellemzi, miszerint bár a magyar vezetés kerülte a nyílt konfliktust a szovjet érdekekkel, nem tett le az érdekérvényesítésről a kétoldalú kapcsolatokban és a szocialista országok szervezeteiben sem (30.). Nem beszélhetünk szuverenitásról, s ezt az 1945 és 1990 közötti magyar politikusok nem is tekintették céljuknak, de beszélhetünk az adott feltételrendszer elfogadása – a „megbízható partner” szerepének fenntartása – mellett létező és képviselt magyar érdekről. Ebből a szempontból pedig a mérföldkő 1953, amikor Sztálin halálával és az új szovjet vezetés színre lépésével nagy lökést kapott az enyhülés, majd az NDK, Lengyelország és Magyarország válságai elvezettek ahhoz a felismeréshez, hogy Moszkva és a blokk országainak viszonyán változtatni kell, ami nemzetközi jelenlétükre is jelentős hatással volt. Ezzel összefüggésben az 1956–1963 közötti időszakot

¹ Legutóbbi monográfiájáról (*Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*) a *Múltunk* is közölt recenziót: TAKÁCS Róbert: Magyarország és a hidegháború – rendszerszemléletben. *Múltunk*, 2021/2. 226–236.

tárgyaló fejezet címében – „relatív külpolitikai elszigeteltség” – felfigyelhetünk a bevett „elszigeteltség” mellett az azt árnyaló „relatív” kifejezésre, ami arra utal, hogy a szovjet blokkon belül és a nemzetközi szintéren is lejátszódó, Békés Csaba által „kettős emancipációként” bemutatott folyamatnak megvoltak az előzményei 1963 előtt is. A gazdaságilag motivált nyitás ugyanakkor óhatatlanul az egyéb, politikai és kulturális alrendszerek megnyitásával járt együtt, miközben az enyhülés folyamatának előmozdítása, majd a Kelet–Nyugat párbeszéd megőrzése is a magyar külpolitika sarokkövévé vált.

Mivel a magyar külpolitikai érdekérvényesítésnek az elsődleges színtere az 1980-as évekig kényszerűen Moszkva volt, érthető, hogy két tanulmány is foglalkozik a magyar–szovjet kapcsolatokkal. Borhi László a második világháború utáni éveket vizsgálja, amit a többpártiság fokozatos felszámolása és a szovjet birodalomépítés időszakának tekint. Mindennek gazdasági dimenzióját – a jóvátétel, a vegyesvállalatok és a magyar–szovjet szerződések – kiemelve mutat rá az időszakban egyoldalú pénzügyi-gazdasági transferek szerepére. Az olvasóban annyiban maradhat hiányérzet, hogy fontos lett volna a kötetben végigkövetni, mennyiben változott meg a „kizsákmányolás”, illetve a forrástranszferek jellege és mértéke a desztalinizációs időszakban, majd a hetvenes-nyolcvanas években.

Erre a kérdésre ugyanis Baráth Magdolnának a magyar–szovjet viszony négy és fél évtizedét tárgyaló fejezete sem keres választ, hiszen annak fókusza elsősorban politikatörténeti. Igaz, visszatérően foglalkozik a két ország közötti gazdasági jellegű feszültségekkel, megerősítve, hogy az 1940-es években gyorsabban épült ki a szovjet gazdasági befolyás, mint a politikai, ám az 1948-tól felgyorsuló szovjetizálás során éppen fordítva, előbb a politikai, majd a gazdasági szféra következett. Ezt mutatja az 1950-es évek elején a szovjet befolyást érvényesítő úgynevezett tanácsadók megjelenésének mintázata is. A későbbiekben is rendre foglalkozik gazdasági vitákkal – így az 1956 utáni magyar kérésekkel (ahogy a szovjet fél megjegyezte: a vitákat „mindig Apró elvtárs csinálja”, 94.), a csak részlegesen teljesített magyar nyersanyag-szállítási igényekkel, a túlságosan nagy magyar kül-

kereskedelmi aktívummal –, ám a mérleg elkészítésére, hogy a sztálini korszak után átalakuló gazdasági kapcsolatban mennyiben változott meg az 1940-es évek végére, 1950-es évek elejére jellemző „gyarmati” képlet, nem vállalkozik.

Annál inkább görcsö alá veszi a magyar–szovjet viszony három kulcskérdését. Az 1956-os folyamatok – Rákosi leváltása, október 23-a kezelése, a forradalom leverése és a rendteremtés – kapcsán aláhúzza, hogy a szovjet vezetés, gyakran pártmegbízottak révén, minden lényeges döntésnél alapvető szerepet játszott. Míg a fegyveres beavatkozás utáni hetekben közélről befolyásolta, keményebb fellépésre ösztönözte a kádári vezetést, addig hosszabb távon érvényesült az a szovjet blokk egészére vonatkozó új politika, amely az 1956. október 30-i szovjet kormánynyilatkozat jegyében nagyobb mozgásteret ígért a „szövetségeseknek”, megalapozva azt a folyamatot, amelyet Békés Csaba a blokkon belüli emancipációnak nevez. A második gócpont az 1960-as évek vége, 1970-es évek eleje, mikor a magyar reformpolitika túllépte a szovjet vezetés tűréshatárát. Ennek felvezetője két meghiúsult magyar kezdeményezés 1967-ben: a csatlakozás a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF) és a Világbankhoz, valamint a diplomáciai kapcsolatok felvétele a fontos külkereskedelmi partnerré előlépett NSZK-val. Ám míg ezek az esetek a külpolitikai szuverenitás korlátaira mutattak rá, addig az 1972. februári zavidovói, illetve az 1974. augusztusi krimi Kádár–Brezsnyev-találkozók világossá tették, hogy a szovjet vezetés fenntartja a jogot arra, hogy a szövetségeseinek belpolitikai irányvonalába is beleszóljon. Ezt a képességet azonban az 1970-es évek gazdasági folyamatai olyan mértékben erodálták, hogy a Szovjetunió már nemcsak képtelen volt gazdasági támaszt nyújtani, de a lengyel válság árnyékában a másfél évtizede még megvétőzött intézményes nyugati gazdasági nyitást sem akadályozta meg.

A harmadik kulcskérdés a Mihail Gorbacsov vezette Szovjetunió és Magyarország viszonya. Baráth Magdolna aláhúzza, hogy hiába vált a Szovjetunió reformországgá, és került „virtuális koalícióba” ezzel az 1980-as évek végére Magyarországgal, Kádár és Gorbacsov viszonya nem volt harmonikus, a szovjet pártfőtitkár „partnere” Grósz Károly lett. Ám hiába számolt a po-

litikai viszonyok átalakulásával a gorbacsovi vezetés, a katonai beavatkozás lehetőségét feladva nem maradt hatékony eszköze a folyamatok befolyásolására.

Borhi László magyar–amerikai kapcsolatokról szóló tanulmánya arról győzi meg az olvasót, hogy a hidegháborús keretrendszerben nem érdemes a kérdést kétoldalú viszonyra szűkítve tárgyalni: szinte minden lényeges ponton – legyen az az enyhülés, 1956, az 1980-as évek elejének feszültségei vagy a rendszerváltás – a szuperhatalmak kapcsolatának dinamikájából kell kiindulnunk. Fontos megállapítása Borhinak, hogy ezen belül azonban a magyar–amerikai viszony a „régión belüli mércével is feszült”-nek számított (111.). A nemzetközi keretek megértéséhez képest valamelyest másodlagos kétoldalú ügyekben a főhangsúlyt a diplomáciai jellegű kapcsolatok kapják, olyan kardinális kérdések, mint a Mindszenty-ügy, a legnagyobb kedvezményes elbánnás megadása, és természetesen a korona visszaszolgáltatásának ügye. Mindez összhangban áll azzal a megállapítással, hogy 1956 után – Reagan elnökségéig – a régió egészének jelentősége elhalványodott az amerikai külpolitikai gondolkodásban. Talán ez is magyarázza, hogy az a kulturális térnyerés, amely elsősorban a populáris kultúra területén ment végbe ezekben az évtizedekben, nem igazán kap figyelmet. A tanulmány kulturális téren elsősorban a diplomáciai szintet elérő és feszültséget is keltő kulturális csereprogramot (Ford-, illetve IREX-ösztöndíjak) említi, az úgynevezett soft power területéről az amerikai filmet vagy zenét nem. Ellenben az Apolló–11 holdra szállásban részt vett legénységének esetleges budapesti útját igen. (A szuperhatalmak közti űrversenyben hatalmas amerikai sikert elérő Armstrongék 38 nap alatt 24 országot érintettek, s turnéjuk során Tito Jugoszláviájáig jutottak.) A korszakkal foglalkozók számára ismert, de fontos megállapítás, hogy 1989-ben a Bush-adminisztráció – Nyugaton nem egyedülként – a stabilitás, a korlátozott változások mellett foglalt állást, s nem a reformkommunista vezetés gyors összehozásával számolt.

Az első fejezetet záró három tanulmány tartalmában – mind egymással, mind a bevezetővel és főleg a magyar–szovjet kapcsolatokat bemutató tanulmánnyal – jelentős átfedések vannak,

hiszen részben ugyanazokat a problémákat tárgyalják más megközelítésben, részben pedig sem a Varsói Szerződéshez, sem a KGST-hez, de még a nyugat-európai integrációhoz való viszony sem értelmezhető a Szovjetunió szerepe és törekvései nélkül. A Varsói Szerződés kapcsán elsősorban azt érdemes kiemelni Békés Csaba e másik tanulmányából, hogy ez a szovjet érdekek érvényesítését szolgáló szervezetként él a köztudatban, ugyanakkor 1956 utáni fejlődése azt mutatja, hogy ez a NATO ellensúlyozására létrehozott szervezet a politikai párbeszéd intézményes kereteinek megteremtésével összességében mégis a tagállami emancipáció irányába hatott. Másodsorban a Varsói Szerződés évtizedei – bár annak továbbfejlesztését Románia rendre blokkolta – mégsem tűnnek egyértelmű kudarctörténetnek (lásd az elmélyülő egyeztetési rendszert, a budapesti felhívás nyomán kibontakozó helsinki folyamatot), miközben bizonyos esetekben a magyar külpolitika blokkon belüli kudarcait éppen a Varsói Szerződés fórumain szenvedte el (diplomáciai kapcsolatok felvétele az NSZK-val, a prágai tavasz elleni fellépés). Ezzel szemben Germuska Pál tanulmányából az tűnik ki, hogy a KGST keretei között nem sikerült egyeztetni a szovjet blokk országainak érdekeit, hogy egy, a nyugat-európai gazdasági integrációra hatékony választ kínáló együttműködést alakítsanak ki. Sőt az 1960-as évek második felétől az új gazdasági mechanizmus sikerében és a nyitott magyar gazdaság problémáinak nyugati kapcsolatokkal számoló megoldásában érdekelt magyar vezetés sorozatosan alulmaradt e belső vitákban. Magyarország számára állandósult dilemmát okozott a fontos külkereskedelmi partnereket integráló Európai Gazdasági Közösséggel (EGK) szembeni kapcsolatok rendezése, ám Germuska elemzése rámutat, hogy a magyar érdekek közül az IMF és a Világbank felé mutató pénzügyiek kaptak prioritást, így a Közös Piac irányában a magyar vezetés lett a KGST-egység megtöréséről.

Komplexebb szemléletet képvisel Kalmár Melinda tanulmánya, amely magasabb nézőpontból tekinti át Magyarország részvételét a KGST-ben és a Varsói Szerződésben, s amelyet olyan egyéb integrációs formák elemzésével bővít, mint az 1947 és 1956 között működő Kominform vagy a különböző párt- és állami

szervek vezetőinek 1970-es években intenzívebbé váló tanácskozásai. Fontos kiindulópontja, hogy a szovjet vezetés felismerte – a gazdasági és technikai fejlődés által diktált – integráció logikáját, s e felismerésből eredően törekedett arra, hogy egy, a kapitalista egységesüléssel szembeállítható alternatív integrációs modellt kínáljon. Ám az 1960-as évekbeli – belső kohézió növelésére sarkalló – mozgatórugók között az EGK mellett jelentősnek tartja a kínai szakítást is. Fontos állítása továbbá, hogy a szovjet integrációs törekvések nemhogy nem feneklettek meg az általánosan „brezsnyevi pangásként” elkönyvelt 1970-es években, hanem ha kevésbé direkt módon is, de előrehaladtak, illetve új ösztönzést nyertek – sőt, még az 1980-as évek második felében is érvényesültek. Olyannyira, hogy azt általános keretfeltételként a magyar vezetés is kénytelen volt elfogadni, a jobb a Kelet centrumában fejlődni, mint a Nyugat perifériájaként elv mentén. Kalmár Melinda azt is aláhúzza, és a magyar–szovjet viszonyt tárgyaló fejezetnél erőteljesebben hangsúlyozza, hogy gazdasági téren a felszínen lojálisnak mutakozó kádári vezetés kifejezetten konfliktusos viszonyt vállalt fel a Szovjetunióval szemben.

A második fejezet, azaz a szovjet blokk országaival való kapcsolatok bemutatása számos közös tanulságot tartogat, de kezdjük a különbségekkel. Egyrészt dicséretes a szerkesztők törekvése, hogy Bulgáriát sem hagyták ki a sorból (Albánia mellett, úgy látszik, már nem találtak érveket), ugyanakkor a Penka Pejkovszka által jegyzett tanulmányból mindenekelőtt azt szűrhetjük le, hogy az alapvetően konfliktusmentes „összezártság” fő oka a távolság és az intenzív kapcsolatok hiánya volt. Jugoszlávia (Vukman Péter feldolgozásában) pedig azért sajtóságos, mert a második világháború után nagyjából két évtizedig kifejezetten ellenséges, majd buktatókkal rendeződő viszony nem a kétoldalú kapcsolatokból következett, hanem a szovjet–jugoszláv konfliktusból.

Más szempontból viszont a magyar–jugoszláv közös történelem jól összevethető a többi összefoglalóval. Egyrészt a magyar–jugoszláv viszonyt is kitapinthatjuk egy csomópontját, amely a két ország kapcsolatainak meghatározó momentuma volt a négy évtized során. Ez 1956, a forradalom előtt enyhülő kétolda-

lú kapcsolatokkal (Gerő Ernő és Kádár János október 23. előtt egy nappal tért vissza Belgrádból), az egyetlen olyan szocialista berendezkedésű állammal, amely nem ellenségesen viszonyult a magyarországi folyamatokhoz, majd ennek nyomán a követségre befogadott Nagy Imre és társai körül kialakuló diplomáciai konfliktussal. Még egy olyan reláció akad, ahol 1956 tekinthető a kétoldalú kapcsolatok fókuszpontjának, Lengyelország, amelynek példája ösztönözte a magyar forradalom evolúcióját, majd az eltérő végkifejlet következtében évekig konfliktusos viszony alakult ki a megtorlást levezénylő kádári és a társadalom nyomása alatt álló gomulukai vezetés között, míg a pártállami páternoszter 1963 körül egy szintre nem ért. A magyar–csehszlovák viszony meghatározó momentuma a szovjet blokk történelmének másik kulcseménye, 1968. Az azt megelőző években közös, sőt összefonódó reformösvényen haladó két kommunista vezetés útja elvált: a Bencsik Péter–Mitrovits Miklós szerzőpáros végigköveti az eltávolodás állomásait, s bemutatja Kádár dilemmáit, küzdelmeit a Varsói Szerződésen belül, ahol a Dubčekhez és a prágai tavaszhoz való viszony kérdésében egyedül maradt. Román (Stefano Bottoni) és NDK (Slachta Krisztina) relációban ugyanakkor – ha egy évszámot kell meghatároznunk – 1989-et, a rendszerváltás hónapjait kell kiemelnünk, hiszen ez esetben már a tárgyalásos átmenet útjára lépő, a politikai átalakulást felvállaló magyar vezetés került élesen szembe a reformokat és nyitást mereven elutasító ottani állampártokkal.

A másik, több tanulmányban felbukkanó téma a magyar kisebbségek ügye, amely bár a magyar nyilvánosságban sokáig alig, majd korlátozottan jelenhetett csak meg, a magyar–román viszonyt alapjaiban határozta meg, ám a magyar–csehszlovák viszonyban is éreztette hatását. Utóbbi relációban a legélesebb konfliktusok (Beneš-dekrétumok, lakosságcsere) még az egy-pártrendszer kialakítása előtt jelentkeztek. Ezzel szemben a magyar–jugoszláv relációban a kisebbségpolitikát sikerült harmonizálni, s leginkább ebben az irányban működött a nemzetiségek MSZMP által propagált „híd szerepe”.

Egy-egy viszony sajátos karakterére engednek következtetni olyan kérdések, amelyek a kétoldalú kapcsolat egészén végigvo-

nulnak. A magyar–román relációban – mint láttuk – ez a magyar kisebbség ügye. A magyar–csehszlovák viszony korszakon átívelő kérdése a dunai vízlépcső, amely az 1950-es évek elejétől a rendszerváltás utáni évekig tematizálta nemcsak a két állam kapcsolatát, de az 1980-as években a magyar ellenzék szerveződését is serkentette. Az NDK-ról szóló részben pedig – a szerző korábbi kutatásait is tükrözve – feltűnően sok szó esik az állambiztonsági együttműködésről.

Az egyes relációk bemutatásában a párt és állam szintje mellett nem jut egyenlő szerephez a társadalom. Ahol utóbbi leginkább érezhető, az az NDK-ról szóló fejezet, amelyben Slachta Krisztina bemutatja a kitelepítéseket és annak következményeit, a Balaton mellett találkozó kelet- és nyugatnémeteket, valamint az NDK-ban dolgozó magyar vendégmunkásokat is. Ehhez közelítő mélységben elsősorban a Mitrovits Miklós által kidolgozott magyar–lengyel viszony kapcsán jelenik meg a társadalom szintje, így az 1956 melletti szimpátiamegnyilvánulások, a lengyel piacozás, és mint egyedi jelenség e kapcsolattörténetek körében, az 1970-es évek végétől a lengyel és magyar ellenzék – azaz a nem hivatalos szint – politikai kapcsolatai és kölcsönhatásai. A kulturális kapcsolatok kérdései sem egyenletesen jelennek meg. Nagyobb hangsúlyt kapnak – érthetően – lengyel relációban, míg román vagy csehszlovák téren elsősorban ott (*Erdély története* című munka; Csoóri–Duray-ügy), ahol ez a kisebbségben élő magyarok ügyéhez kapcsolódott, és konfliktust okozott.

Amit e második fejezet talán nem tudott felvállalni, az az, hogy mindezt olyan keretben lássuk, ami rámutat a közös és az eltérő vonásokra, valamint arra, hogy a szovjet blokk egyes országai között olyan jelentős érdekütközések, konfliktusok álltak fenn, illetve álltak elő a négy évtized során, ami komoly belső törésvonalakat rajzolt ki.

A nyugat-európai államokkal fenntartott kapcsolatokat bemutató harmadik fejezet legtöbb tanulmányában közös vonás a kulturális kapcsolatokra való érzékenység. Ez kifejezetten indokolt a magyar–francia viszonylatban, ahol a szerző, Kecskés Gusztáv aláhúzza, hogy a szerény gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok (amelyekhez képest meglepő a rendszerváltás utá-

ni francia tőkebeáramlás mértéke) és Párizsnak a régió iránti (Londonra is jellemző) érdektelensége ellenére a francia kultúrának komoly presztízse volt nálunk. Tegyük hozzá, nemcsak az értelmiség körében, amelynek tagjai fontosnak tartották a naprakész tájékozottságot a párizsi színházi és irodalmi élet jelenségei kapcsán, de a tömegkultúra szintjén is: lásd például a francia filmek forgalmazási adatait és a francia színészek jelenlétét a magyar képes lapokban. Ezzel szemben a brit, illetve a nyugatnémet eset (Magyarics Tamás, illetve Andreas Schmidt-Schweitzer feldolgozásában) inkább a kulturális fellazítás és az az elleni védekezés momentumát emeli ki: elsősorban a magyar–brit rész foglalkozik azzal a kérdéssel, az úgynevezett „ideológiai fellazítással”, amely az amerikai viszonylatban is óvatosságot diktált a magyar nyitásban. Az NSZK kapcsán kap figyelmet a nyugati fél kulturális jelenlétének visszafogása (közte a kései, csak Helsink után megszülető kulturális egyezmény, a nyugatnémet kulturális intézet ügyének halogatása, a nyugatnémet kultúra nagy eseményei nyilvánosságának korlátozása), ugyanakkor másik oldalról említhető lett volna, hogy főleg 1975 után a magyar fél hatékonyan használta ki a nyugatnémet állam föderális jellegét és biztosította a magyar kulturális jelenlétét tartományi szinten.

Természetesen mindegyik tanulmány bemutatja a magyar 1956-ot és következményeit a kétoldalú viszonyra. Szintén közös vonás, hogy több helyen megjelenik – egymásra is reagálva – bizonyos Ostpolitik, ami a Kádár-rendszer 1956 utáni hatalmi konszolidációjára is reflektálva, de természetesen elsősorban a Szovjetunióra fókuszálva szélesíti a párbeszéd lehetőségét. A nem állami kapcsolatok – elsősorban a keleti és nyugati kommunista pártok és szimpatizánsaik közötti együttműködés – viszont inkább csak az 1950-es évekre vonatkozóan kap jelentőséget. A baráti társaságok szerepét e tekintetben csak a francia tanulmány említi, míg a mozgalom későbbi vitáit, az eurokommunizmus kihívását az olasz példán keresztül ismerheti meg az olvasó. A baloldal másik áramlatával, a szociáldemokráciákkal a kádári vezetés által kialakított „speciális” kapcsolatra csak a francia fejezet utal explicit módon, az osztrák, illetve német példa inkább a szociáldemokrata kormányokkal kialakított jó viszonyt mutatja

be. Itt említhető, hogy gördülékeny párbeszédet nem csupán a baloldali vezetésű nyugati államokkal sikerült kialakítani, erre utal a Giscard d'Estaing- és a Thatcher-adminisztráció példája.

Szintén közös a tanulmányokban az a kötet egészéből következő szemlélet, hogy a kétoldalú kapcsolatok magyarázatánál – az első fejezet tanulmányaival ellentétben, illetve azokra támaszkodva – nem mélyednek el a világpolitikai háttér ismertetésében, így 1956 és Szuezi, vagy 1967 és az NSZK-hoz való közeledés vagy a stand by détente évei alatt a párbeszéd fenntartása kapcsán a bilaterális vonatkozásokra koncentrálnak.

Mivel brit, illetve francia vonatkozásban csekélyebb jelentősége volt, a gazdasági kapcsolatok alakulását elsősorban a nyugatnémet fejezet elemzi. Talán szükségtelen is a kétoldalú kereskedelem márkában kifejezett össz volumenét ilyen részletesen nyomon követni, az olvasót sokkal inkább eligazítják azok a megállapítások, amelyek a külkereskedelmi forgalomban képviselt részesedést mutatják be, illetve azt, hogy az NSZK hogyan vált az 1970-es évek elejére Magyarország harmadik, az évtized végére a Szovjetunió után második kereskedelmi partnerévé, s milyen, Magyarország számára hátrányos aránytalanságok állandósultak.

Két tanulmányon érződik a diplomáciai folyamatok iránti vonzalom. A Gecsényi Lajos által írt osztrák fejezet időnként az egyes tárgyalások légkörét is igyekszik átadni, s olyan finomságokat tudhatunk meg belőle, mint hogy Bruno Kreisky 1973-as – a Helsinkéhez vezető út fontos pillanatában tett – budapesti látogatása során nem jött létre a Kádár Jánossal szorgalmazott találkozó, mert Kádár csak a pártszékházban lett volna hajlandó fogadni Kreiskyt. Ez a szívélyesnek elkönyvelt Kádár–Kreisky-viszony képét érdekes adalékkal árnyalja. Az Andreides Gábor által írt olasz rész pedig – a többi tanulmánnyal ellentétben – nagy jelentőséget tulajdonít a magyar (nagy)követeknek, így a kapcsolatok bemutatásánál is gyakran követről követre halad előre. A Fejérdy András által jegyzett, Vatikánról szóló fejezet pedig arról győzi meg az olvasót, hogy a vatikáni viszony elválaszthatatlan a magyar egyházpolitika alakulásától.

A negyedik, az Európán kívüli világgal foglalkozó fejezet vélhetően okozott némi fejtörést a szerkesztőknek. Vámos Péter Kínát tárgyaló tanulmányának ugyanúgy helye lett volna a szocialista világról szóló részben, amely a szovjet–kínai viszony általi meghatározottság, ellenséges és közeledési szakaszok alapján jól párba is állítható a jugoszláv viszony dinamikájával. Sajátos, hogy Mao halála után a két reformország párbeszédének kibontakozása ellenére az olyan piaci nyitást elvető, de fejlettebb iparú országoknak, mint az NDK vagy Csehszlovákia gazdasági téren több kereskedelmi lehetőségük adódott Kínában, mint Magyarországnak. A szovjet blokk Kína-politikáját összehangoló Interkit-találkozók fémjelezte sűrű külpolitikai egyeztetések világa pedig jól szemlélteti a Kalmár Melinda által leírt integrációs folyamatokat. Wintermantel Péter magyar–japán viszonyt bemutató tanulmánya pedig akár a nyugat-európai, kapitalista részbe is beilleszthető lett volna, mert a magyar–nyugatnémet viszonytal köti össze az erős gazdaságtörténeti oldala, ami arra mutat rá, hogy számos más nyugati országhoz hasonlóan az amerikai befolyási övezetbe tartozó, technikailag a világ élvonalába kerülő Japán elsősorban a technológiatranszferek szempontjából volt fontos a magyar külpolitika számára. Nem is eredménytelenül: az 1985-ös szigorításig itt volt esély megkerülni a Nyugaton szigorúbban kezelt COCOM-listákat; és az 1980-as években Japán egyre fontosabbá vált hitelezőként is. A gazdasági kapcsolatok érdekessége, hogy a polifoam szavunk egy japán–magyar vegyesvállalat nevéből köznevesült.

Abban ugyanakkor egyet kell értenünk a szerkesztőkkel, hogy a harmadik világról, avagy a tanulmányban Globális Délként, antiimperialista világgként is említett nagyon heterogén országcsopotról, valamint az arab világról és Izraelről írt fejezetek önmagukban nem tettek volna ki a többihez hasonló súlyú egységet. Előbbi esetben érthető volt Apor Péter feldolgozása, miszerint nem főbb országonként – amelyekbe a szocialista útra tért Vietnám és Kuba ugyanúgy beletartozott, mint a regionális hatalomnak számító India vagy Egyiptom, vagy a fekete-afrikai térségből általában a legtöbb figyelmet kapó Ghána –, hanem tematikusan közelített témájához. Ez egyúttal azzal járt, hogy

egyres országok (például az Allende-rezsim és az ellene szervezett véres puccs révén hidegháborús konfliktusgóccá váló Chile, vagy az el nem kötelezettek egyik motorja, Indonézia) kevés figyelmet kaptak, sőt esetenként önállóan semennyit. Érdekes megközelítése Apornak, hogy egy-egy térség, illetve téma (például a gyarmati elnyomás) kapcsán rámutat a sajtó és az irodalom, avagy a hazai és nemzetközi nyilvánosság szerepére ezen országcsoport kapcsán. A Globális Dél, illetve a szocialista globalizáció témáját az utóbbi évtizedben a történettudomány is felfedezte, de egyben hajlamos fel is nagyítani e kapcsolatok jelentőségét,² amelynek mértékét, korlátait és ellentmondásait Apor Péter reálisan láttatja. A J. Nagy László által írt közel-keleti összegzés ezzel szemben – bár az arab országokhoz fűződő, elsősorban Egyiptom esetében hagyományokkal rendelkező és többrétegű magyar viszony az arab–izraeli konfliktustól, és abban a szovjet pozíciótól elválaszthatatlan – az egyes relációkra külön-külön kitér, s igyekszik aláhúzni azok egyedi vonásait.

A kötet nagyszabású, jól átgondolt, átfogó képet kínáló vállalkozás, amelyen érződik a szerkesztettség, a közös szemléletre törekvés. Kiváló, egyben logikus döntés volt a nemzetközi folyamatokat egy nagyobb fejezetben, bevezetőként elválasztani a bilaterális relációk tárgyalásától, így megóvva a szerzőket attól, hogy e nélkülözhetetlen háttérrel minden egyes fejezetben újra és újra elmagyarázzák. Ezzel egyúttal megteremtették annak a lehetőségét is, hogy ne klasszikus diplomácia- vagy külpolitikátörténetet írjanak, hanem a gazdaság, a kultúra és a társadalmak mozgásait is elemezhessek. Még akkor is, ha ennek jelentősége, nagyságrendje érdemben különbözött, hiszen egy magyar–osztrák határ menti kulturális és sportrendezvény egy napja önmagában százszor annyi embert mozgat meg, mint a magyar–japán turizmus egy éve, ahogy a három évtized szinte bármelyik évében több francia vagy olasz film került a magyar mozikba, mint

² Lásd Tomka Béla recenzióját a *Múltunk* legutóbbi számában: TOMKA Béla: Alternatív vagy korlátozott globalizáció? A szocialista rendszerek nemzetközi kapcsolatainak új értelmezéseiről. *Múltunk*, 2023/1. 220–236.

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.9>

afrikai a négy évtized alatt összesen. Ugyanakkor az egyedi vonások, a forrásbázis sajátosságai, a kétoldalú viszonyok jellegzetességei miatt nem is lett volna érdemes – például a szerkezetet, a vizsgálandó kérdések körét, a belső tagolást illetően – teljesen uniformizálni a kötetet.

Takács Róbert

KORMÁNY ÁKOS

„A sport úri passzió, nem való a munkásságnak!”*

A magyar szervezett munkásmozgalom sportideái
a 20. század első felében

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.5>

A napjainkra kialakult sportfogalmaink, gyakorlataink és mindezeknek a formai keretei a 20. század elején korántsem voltak egyértelműek. A 19. század második felétől sorban alakuló, testkultúrával foglalkozó különböző egyesületek más és más koncepciókat dolgoztak ki a sport üzésére. Tették mindezt politikai, eszmei vagy egyszerűen praktikus okokból. A kialakuló sportközösségekben működő társadalmi élet segítette az egyéni és a csoportidentitások kifejlődésében. A résztvevők mindent elkövettek, hogy testük által váljanak a közösségük teljes értékű tagjaivá.¹

A múlt század kezdetére a klasszikus értelemben vett úri sportot már kiszorította az uralkodóvá váló polgári sportolási forma, bár ez nem jelentette előbbi teljes eltűnését. A munkás-sport- vagy munkásszabadidő-mozgalom ezekkel szemben igyekezett egy alternatív sportrendszer létrehozni az öntudatos és szervezett munkásság részére. Ennek az új sportrendszernek alapvető elgondolásai igazodtak az egyetemes munkásság élet- és munkakörülményeihez, világnézetéhez, és nem utolsósorban segítségükre lehetett különböző élettani vagy politikai céljaik el-

* Kocsis Mihály: Csepel sportja és szabadidő szervezete, 1938–1944. In: Kocsis L. Mihály (szerk.): *Fejezetek a magyar sport 20. századi történetéből. Kocsis Mihály testnevelő tanár élete és munkássága.* Pannónia Nyomda Kft.–Írott Szó Alapítvány, Budapest, 2019. 425.

¹ MOHÁCSI Gergely: Szép, erős, egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében. *Korall*, 2002/7–8. 52.

érésében. Alapvető ideológiai elképzelésük volt, hogy minden társadalmi és gazdasági berendezkedéshez tartozik egy sportrendszer is, vagyis egy másfajta termelési rendhez egy új sportolási szisztéma társul. Ebben a konstrukcióban a feudalizmushoz az úri sport, a kapitalizmushoz pedig a polgári sport. Ilyen módon a második világháború előtti diskurzusok lényegében mind egy kérdés köré csoportosultak: milyen legyen a jövőben megalakuló munkásállam sportja?

A munkásmozgalom egyik fő követelése a több szabadidő volt, amit a munkaidő mérséklésével kívántak elérni. Mindez persze a társadalom struktúrájának és szokásainak megváltoztatása mellett számos egyéb problémát is felvetett. Ezek közül állami és munkásmozgalmi oldalról nézve is a legfontosabbak közé tartozott a szabadidő tartalmas eltöltésének a módja. A szociáldemokrata munkássport egyértelmű célja és értelme a munkásmozgalom fő vonalának támogatása, egy szocialista rendszerváltás előkészítése volt, míg eszköze az emberek testi-lelki-szemléleti nevelése. Jelen kutatás során azonban fény derült arra, hogy ezen célhoz vezető út egyáltalán nem volt egyértelmű. Itt nem csupán a szociáldemokrata és a kommunista koncepció egymásnak feszüléséről volt szó, hanem ezeken belüli sok kisebb irányzat konfliktusáról. Éppen ezért e tanulmány nem csupán a polgári és a munkássport közötti különbségeket vázolja fel, kidomborítva utóbbi jellegzetességeit, hanem ezen belső konfliktusokat is részletesen ismerteti.

A történeti áttekintéseken túl kiemelt figyelmet kap a sport helye és szerepe a munkásmozgalmon belül, majd a profizmus-amatőrizmus problematikáján és a versenyzés ellentmondásos jelenségén keresztül járom körül a munkássport alapvető építőelemeit, elgondolásait. Kitérek arra is, hogy milyen külső és belső hatások hívták életre, majd formálták a magyarországi munkássportot. Végezetül ezeknek a kérdéseknek a tárgyalása során látni fogjuk azt is, hogy a munkássport értelmezésének számos dimenziója van. Mivel társadalmi, nyelvtani, politikai vagy eszmei alapon is definiálhatjuk, ez nem csupán problémássá teszi magának a fogalomnak az értelmezését, hanem adott esetben történelmileg terhelte is.

A munkássport kialakulása

A magyarországi munkássport kialakulásának hátterében három fontos tényező állt: a politikai mozgalom erősödése, az urbanizáció és a modern eszmeáramlatok elterjedése.

A munkássportmozgalom magyarországi zászlóbontására 1868 körül, az Általános Munkásegylet megalakulása után kerülhetett sor, amikor az egyesület a tornát is felvette programjába. Az egyesület már nem sokkal a megalakulása után hatvanfős csoportot szervezett Strobel Antal, illetve Külföldi Viktor vezetésével, hogy a Nemzeti Torna Egylet (NTE) foglalkozásait látogassák. Az NTE azonban 1871-ben megtagadta az „internacionalista eszméktől fertőzött, kevésbé tehetős ipari foglalkozásúak” edzéseken való részvételét.² A munkássport ezután csaknem huszontöt évig alig hallatott magáról. Ez a két és fél évtizednyi szünet nagyrészt azzal magyarázható, hogy a 19. század második felében a szervezett munkásmozgalom a sportot káros elfoglaltságként ítélte meg, és csak később jöttek rá arra, hogy a sport az életkörülmények javítása mellett alkalmas eszköz lehet a politikai célok eléréséhez is. Másfelől a túlsúlyba kerülő, pángermán és pánszláv eszméket hirdető tornaegyesületek a munkásság jelentős részét képesek voltak integrálni saját mozgalmukba.³ Illetőleg a kormányzat is érdekelt volt a munkásmozgalom visszaszorításában.

Ettől függetlenül voltak munkások, akik már ekkoriban ugyanúgy hódoltak a sportolásnak, de erre leginkább a polgári egyesületekben adódott lehetőségük. A politikai nézetkülönbségek azonban korán, az első világháborút megelőzően éket vertek az ilyen egyesület tagjai közé. A munkásmozgalommal nem szimpatizáló polgárság egyre kevésbé nézte jó szemmel a forradalmi gondolatokról eszmét cserélő szocialistákat. Mindeközben

² Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 915. f. Balogh László. 6. ó. e. A magyar munkássport története és helyzete (tanulmány). 7.

³ KUN László: A munkás torna- és sportmozgalom szerepe a munkásság osztályra szerveződési folyamatában. In: SÍPOS Levente (szerk.): *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Tudományos tanácskozás Győrben 1984. január 26–27.* Győr, Győr Megyei Lapkiadó Vállalat, 1985. 107.

1890-ben megalakult a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP), amely esemény közvetve mindenféleképpen hozzájárult a munkásöntudat kifejlődéséhez, ezen keresztül pedig a polgári közösséggel való szakításhoz.

A politikai mozgalom fejlődésével párhuzamosan egyéb nagy hatású folyamatok is zajlottak. Ilyen volt a városok, különösen Budapest túlnépesedése, amely tarthatatlan lakhatási körülményeket, továbbá szolgáltatási nehézségeket, járványok nyomán keletkező megbetegedéseket és növekvő munkanélküliséget is okozott. Ehhez társult még a gyermekcipőben járó munkavédelem és a várható élettartam rövidege. A munkások és részben a polgárok szociális és egészségügyi helyzetének romlása nem sajátosan magyar probléma volt, Európa számos országa és nagyvárosa küzdött hasonló nehézségekkel. A tartós megoldások hiánya vezetett az állami beavatkozásba és segítségnyújtásba vetett hit megingásához. A munkások egyre nagyobb hányada vélekedett úgy, hogy egészségük ügyét a saját kezükbe kell venniük. A tudatos és kevésbé tudatos megoldáskeresések nyomán kialakuló modern életreform-mozgalmak egyre erőteljesebben éreztették hatásukat az 1880-as évektől kezdve Európában és Magyarországon is.⁴

A század végére a munkássportmozgalom három különböző hajtást növesztett. Az első az MSZDP-vel kapcsolatban álló Cseh Munkásképző és Segélyegylet volt, amely később a Budapesti Munkásképző Egylet Cseh-Szláv Osztályába olvadt. A második a Fegyver- és Gépgyár Rt. munkásainak szervezkedéséből létrejött Budapesti Munkás Kerékpár Egylet volt, míg a harmadik és egyben legjelentősebb a Vorwärts megalapításához köthető.

A millenniumi ünnepség előkészítő munkálatai miatt külföldi, német nyelvű vendégmunkások érkeztek a fővárosba, saját életmóddal és szokásokkal.⁵ Szabadidejükben sokféle munkásmozgalmi tevékenységet folytattak, de mind közül az egyik

⁴ Az életreform-mozgalmakat, illetve azok eszmei, civilizációs vonatkozásait bővebben tárgyalja: NÉMETH Regina: Az életreform-mozgalmak eszmei háttere és civilizációkritikai szerepe. *Jog, Állam, Politika*, 2013/3. 81–109.

⁵ Julius DEUTSCH: *Sport és politika*. Munkás Testedző Egyesület, Budapest, 1931. 57–58.

legjelentősebb a torna volt. Az általuk hivatalosan megalakított Vorwärts Német Munkásképző Egylet már magyar nyelvű vagy Magyarországon élő embereket is felvett tagjai közé, akik a vendégmunkások távozása után is életben tartották az egyesületet. Időközben sporttevékenységi körük is bővült labdajátékokkal, birkózással, súlyemeléssel, tekézéssel és futással. Sőt a sportolás az egyleti élet egyik legjelentősebb tevékenységévé kezdett válni. Mivel a Vorwärts kultúregyesület volt, nem lehetett egyetlen sportszövetségnek sem a tagja, a vezetők versenyellenes álláspontja ráadásul egyre többször került szembe saját tagjaik nézeteivel.⁶ Ennélfogva az egyesület egyre kevésbé felelt meg a kor igényeinek, amit a Vorwärts-tagok 1906-os külföldi tanulmányútja is megerősített. Miután a múltban többször kudarcba fulladt a Herkules Atlétikai Clubbal való fúzió, a meglévő keretek fejlesztése helyett egy új egyesület létrehozásán kezdtek munkálkodni, amely kezdeményezéshez a Famunkás SE is csatlakozott.⁷

A Munkás Testedző Egyesület (MTE) 1906-ban alakult, de alapszabályukat a hatóságok hivatalosan csak 1908-ban hagyták jóvá. Az alapítók névsorában ott találjuk Biró Dezső, Grünhut Fülöp, Zlocsover Rubin, Stelczer Adolf és a tájékozási futás megteremtőjének, ifj. Ripszám Henriknek a nevét. Az MTE négy alapító szakosztálya (tornász, atléta, birkózó, természetjáró) 1917-től egy úszó, majd a famunkások futballcsapatának 1918-as beolvasásával egy labdarúgó szakosztállyal bővült. Ugyanakkor a természetjáró szakosztály Természetbarátok Turista Egyesülete (TTE) néven 1910-ben kivált, és inkább a nemzetközi munkás természetjáró szervezethez, a Touristenverein die Naturfreundhoz csatlakozott.

⁶ FÖLDES Éva–KUN László–KUTASSI László: *A magyar testnevelés és sport története*. Sport Kiadó, Budapest, 1982. 178.

⁷ Felmerült továbbá az is, hogy az MTE valójában a Famunkás Szövetségből indult ki, amihez a Vorwärts-tagok később csatlakoztak. (Balogh László munkássport történetével foglalkozó kézírata PIL 915. f. 6. ó. e. 8.; FÖLDES Éva–KUN László–KUTASSI László: I. m. 178–179.) Ennek viszont ellentmond, hogy a Vorwärtsnek nagyobb szüksége volt egy ilyen szervezetre, ráadásul az MTE első vezetői a régi Vorwärtsból kerültek ki. (FARKAS Rozália–SÁNDOR Gézáné (szerk.): *Emlékezések a gödi Fészekre*. Pest M. Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 1989. 5.)

A munkássport robbanásszerű fejlődése 1910-tól vette kezdetét. Az első világháborút megelőzően a Monarchia magyar felén tizenhat vidéki munkás sportegyesületet hoztak létre, köztük például a Debreceni MTE-vel vagy az Orosházi Munkás Testedző Körrel. A TTE-nek Budapest mellett tizennyolc városban jött létre új csoportja, többek között Sopronban, Pécsen, Miskolcon, Kassán és Pozsonyban.⁸ A különálló egyesületek mellett a szakszervezetek is alapítottak saját sportklubokat: a leghíresebb az 1911. május 16-án létrehozott Vas- és Fémmunkások Sport Clubja, ismertebb nevén a Vasas volt.

A nagy ívű fejlődést alapvetően nem az első világháború törte meg. A fiatalabb, fizikailag egészséges tagokat besorozták, és a frontra vitték, ahol sokan életüket veszítették, de ezek a veszteségek önmagukban csak megakasztották volna a gyarapodás ütemét. Az igazi visszavető tényező a Tanácsköztársaság öröksége lett.

A Galilei Kör már 1918-ban közzétett, legfontosabb kultúrpolitikai reformjavaslatai között felvetette egy „orvosokból, tanárokból és szakemberekből” álló tanács létrehozását és annak kinevezését az ország testnevelési ügyeinek élére.⁹ A testnevelés területén számos reformtörekvéssel fellépő Tanácsköztársaság idején ez részben meg is valósult, amikor a feloszlatott Országos Testnevelési Tanács (OTT) szerepét az újonnan létrehozott Testnevelési Ügyek Direktóriumuma (TÜD) vette át a munkássport akkori öt jeles képviselőjének vezetésével.¹⁰ A már említett Biró Dezső és Grünhut Fülöp az MTE alapító elnökei lettek, Reiner Sándor a Vas- és Fémmunkások Sport Clubját alapító negyvennyolc tag egyike, a klub labdarúgója, későbbi vezetője, Kiss Sándor a Vasas titkára, míg Király Albert a TTE akkori elnöke. A TÜD legfontosabb intézkedései közé a sportlétesítmények álla-

⁸ GECSÉNYI Lajos–SZERÉNYI Imre: *A magyar természetjárás története a felszabadulásig*. Magyar Természetbarát Szövetség, Budapest, 1973. 4.

⁹ SZÜCS László: A Galilei Kör kultúrpolitikai reformjavaslatai a közoktatásügyi miniszterhez, 1918. november 18. (Forrásközlés). *Párttörténeti Közlemények*, 1959/3–4. 273.

¹⁰ LÁSD FÖLDES Éva: *A Tanácsköztársaság sportja*. Sport Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1959.

mosítása, a pályaépítési program előkészítése, illetve az ifjúsunkások testnevelési alapelveinek kidolgozása tartozott.

A direktórium hiába kezdett bele reformjai megvalósításába, a Tanácsköztársaság százharminchárom napja éppen csak az előzetes felmérések elkészítésére volt elegendő. Bukása után, az ellenforradalmi rendszer kezdetén a hatóságok sorra lehetetlennítették el a munkás sportegyesületeket is, miközben vezetőiknek jelentős hányada emigrálni kényszerült. Ennek köszönhetően a fejlődés évekre visszaesett, és csak 1924 után kezdett újra fellendülni, amikor a politikai rendszer konszolidálódott, majd az emigráció egy része visszatért az országba.¹¹

Hol sportolhatott egy munkás?

A munkások egyaránt sportolhattak és sportoltak is polgári és vállalati egyesületekben, szakszervezetekben és munkás sportegyesületekben.

Általánosságban a polgári egyesületekhez a jobb edzési és versenyzési körülmények miatt érte meg csatlakozni, de az okok között szerepelhetett például a könnyebb munkaszerezés is. Aki profi versenyző szeretett volna lenni, annak sokkal jobb lehetősége volt egy ilyen szervezetben elérni azt. A munkás sportegyesületek sem szakszerűségben, sem anyagi források tekintetében nem voltak képesek tartani velük a lépést. Az MTE például szinte sehogyan se tudta támogatni sportolóit. A versenyekkel együtt járó utazási költséget egyénenként kellett megspórolniuk, nemritkán a felszerelésre valót is más tagtársaknak kellett összeadniuk.¹² Így nem volt meglepő, ha előfordult, hogy a jobb képességű sportolók kiléptek a munkásegysületekből, és átmentek a polgáriakba.¹³ A legtöbb egyesület esetében az olcsó sportolás biztosítása

¹¹ A magyarországi munkássport kialakulásához lásd még FÖLDES Éva–KUN László–KUTASSI László: I. m. 175–183.

¹² PIL 915. f. 3. ö. e. Balogh László visszaemlékezése (1985), 17. és 18. ö. e. Futó Erzsébet visszaemlékezése, 1.

¹³ 1921-ben például egyszerre húsz atléta lépett ki az MTE-ből, és folytatta karrierjét polgári egyesületben. (Kocsis Mihály: *Vállalati sport, munkástest-edzés*. Csepel, 1942. 14.)

volt a legtöbb, amit megtehetett. Ennek érdekében mérsékelték a tagdíjakat, belépődíjakat, és külön szertárakat tartottak fenn, hogy a kellő sportszerekhez minél többen hozzájussanak.

Sajátos sportolási lehetőséget biztosított a leventemozgalom. Alapját a testnevelésről szóló 1921-es LIII. tc. teremtette meg, majd a VKM 9000/1924. számú rendelet vezette be, kötelezővé téve a foglalkozásokon való részvételt azon fiúk számára (tizenkét és huszonegy éves kor között), akik nem jártak rendszeres testnevelést biztosító iskolába. A rendelet természetesen a munkássport-egyesületeket is érintette, sőt komoly problémát okozott nekik saját ifjúságuk nevelésében. A fiatalságnak ugyanis nem csupán a szabadidejét és az energiáit kötötte le, hanem a leventemozgalomban igen komoly ideológiai, keresztény-nemzeti nevelőmunka is folyt. Miután törvényi kötelezettségről volt szó, a munkásegységek kénytelenek voltak ezt tiszteletben tartani. Erre mutat a Festőmunkások Sportclubjának alapszabályába foglalt kitétel, hogy a leventekötelesek csak a leventeoktatójuk engedélyével sportolhattak a kötelékükben.¹⁴

A vállalati sport a Postás SE 1899-es megalakulásával indult útjára, majd a példát a 20. század elején vasutas és pénzügyi egyesületek alapítása követte. Az igazi áttörést szintén az 1921-es LIII. tc. hozta meg, amely előírta minden legalább ezer főt foglalkoztató üzemnek, hogy köteles alkalmazottai testnevelési szükségleteiről kielégítően gondoskodni. A cél érdekében pedig az ennél kisebb üzemeknek a nagyokhoz kellett társulniuk, vagy több kisebb üzemnek kellett közösen biztosítania ilyen lehetőséget. A vállalati sport jellegéből fakadóan elsősorban a munkásságot érintette, olcsó testedzési lehetőséget kínálva nekik, de a polgári szervezetekhez hasonlóan a munkásmozgalom ebben az esetben sem támogatta a munkások ilyen keretek közötti sportolását. Az ő nézőpontjukból egy polgári és egy vállalati egyesület semmiben sem különbözött egymástól, hiszen mindkét típus mögött ugyanazokat az uralkodó köröket látták, továbbá az eszközt arra, hogy a munkásokat elvonják az osztálytudatos sportolást

¹⁴ PIL 666. f. Magyarországi Építőipari Munkások Országos Szövetsége. 3. á. A MÉMOSZ szakosztályai. 159. ó. e. 2.

kínáló közegétől, és elégedetté tegyék a sorsával.¹⁵ A jó sportteljesítményt nyújtó alkalmazottaiknak azonban a vállalatok nem mindig engedték meg, hogy két klubban játsszanak egyszerre, kiváltképpen, ha munkássport-egyesület volt a másik fél.¹⁶

A szociáldemokrata mozgalom szempontjából az igazi munkássport lehetőségét a szakszervezetek kötelékében létrejövő klubok és a különálló munkássport-egyesületek biztosították. A különbség közöttük az volt, hogy az olyan szakszervezeti egyesületekben, mint például a Vasas, a Magyarországi Építőipari Munkások Országos Szövetsége Sport Clubja (MÉMOSZ SC), a Festőmunkások Sportclubja vagy a Cukrász Sport Club, specifikusabb sporttevékenységet folytattak, hiszen az egyesületi élet egy része a szakszervezeten keresztül zajlott. A legfőbb kritika velük szemben a tagok szakmájuk szerinti homogenitása volt, amivel természetesen egyáltalán nem mindenki értett egyet.¹⁷ A különálló munkássport-egyesületek zászlóshajóját az MTE és a TTE jelentette aktív, sokrétű egyesületi élettel és a munkásmozgalom jeles képviselőivel, politikusaival a tagjaik sorában.

A fenti csoportok mellett létezett egy kevésbé jól elkülöníthető ötödik is, ahol a munkások sportolhattak. Rengeteg, alapvetően nem sporttal foglalkozó egyesület is végzett kiegészítő sporttevékenységet, vagy baráti társaságok maguktól szervezték meg ilyen módon a szabadidejüket, amelyet aztán az infrastruktúra használatával akár a munkássporthoz is kapcsolhattak.

Az, hogy végül a szervezett munkások hol és hogyan sportoltak, mint láthattuk, nem feltétlen volt saját döntésük eredménye. Voltak, akiket a törvény, míg másokat a szükség, megint másokat a megélhetés kötött bizonyos egyesületekhez. Őket leszámítva a

¹⁵ Julius DEUTSCH: *Sport és politika*. I. m. 32.

¹⁶ Ezt mutatja Cséfei Sándor esete is, aki a két világháború között az MTE atlétája és a kézilabda egyik hazai meghonosítója volt. Miután 1930-ban felvették az Elektromos Művekhez, a vállalat kézilabdacsapatában kellett játszania. Ellenben mint atléta továbbra is az MTE-t erősítette. Amikor a vállalati vezetők rájöttek erre, választás elé állították: vagy elbocsájtják, vagy végleg otthagyja az MTE-t. Cséfei azonban Csallóközi álnéven folytatta a sportolást az MTE-ben is. Cséfei Sándor visszaemlékezése. PIL 915. f. 18. ó. e. 18.

¹⁷ Szakszervezeti turisztika. *Munkáskultúra*, 1928/2. 2–3. A javaslatra az elutasító válasz, azonos címen, a folyóirat következő számában érkezett. *Munkáskultúra*, 1928/3. 5.

mozgalom a munkások személyes erkölcsi kérdésének tekintette, hogy milyen egyesület égisze alatt végzik a testedzést.¹⁸

A polgári sport kritikái

A tanulmány című válaszított gondolatot a csepeli Weiss Manfréd gyár műszaki vezérigazgatója mondta Kocsis Mihály testnevelő tanárnak, aki az MTE tornaszakosztályában végzett munkája után került a gyár sportegyesületéhez.¹⁹ Az igazgatónak annyiban mindenképpen igaza volt, hogy a munkásság tudatosan sportoló része kevésbé érezte magáénak a Magyarországon addig működő sportrendszert és a hozzá kapcsolódó eszmeiséget.

A két világháború között, elsősorban a munkásmozgalomhoz köthető orvosok és értelmiségiek bevonásával készült enciklopédiában a sportolásnak – szándék alapján – három fajtáját különböztették meg. Az elsőbe a passzióból sportoló emberek kerültek, vagyis azok, akik egy sportágot szeretetből űznek, saját, öncélú élvezetből. A másodikat az egészségi szempontokat előtérbe helyező sportolók csoportja alkotja. Ők sportágot is ennek alapján választottak, céljuk minden esetben az egészség megőrzésén túl az erő és a kitartás fokozása volt. A harmadik kategóriába a tényleges sportolók tartoztak, akiknek fő célja a győzelmek révén új rekordok beállítása, akár saját testük káros mértékben történő túlerőltetése árán is.²⁰ Az első és a harmadik kategóriát a polgári sporthoz, míg a másodikat a munkássporthoz társították.

Ettől az egyszerűsített értelmezéstől elrugaszkodva a munkásmozgalom az évek alatt számos egyéb kritikát fogalmazott meg a polgári sporttal szemben, melyek közül az egyik legfonto-

¹⁸ BRUMILLER László: Pártmozgalom és munkássport. *Munkássport és Egészségügy*, 1925/2. 4.

¹⁹ KOCIS Mihály: *Csepel sportja és szabadidő szervezete, 1938–1944*. I. m. 425.

²⁰ Az egészség és a sport kapcsolatát tárgyaló részt Rónay Viktor író készítette. MADZSAR József (szerk.): *Az egészség enciklopédiája: tanácsadó egészséges és beteg emberek számára*. Kilencedik kiadás. Enciklopédia R.-T., Budapest, [datum nélkül], 438.

sabb az állami szerepvállalás volt. A hagyományos testkultúra átmenete a modernitásba általánosan szigorú állami ellenőrzés alatt zajlott, melynek célja az volt, hogy a társadalom tagjaiból ne csak egészséges, hanem engedelmes, szabályozott és hasznos állampolgárok váljanak.²¹ Úgy vélték, a polgári sport erre törekszik, és olyan célokat tűz ki, amelyek segítenek megtartani a fennálló társadalmi rendet, vagyis tágabb értelemben a kapitalista világregdet. Az egymással való küzdelem az életben a létért való küzdelemnek felelt meg, amelynek során a gyenge veszített, míg az erősebb, jobb, ügyesebb győzelmet aratott felette pontosan úgy, ahogyan a kapitalizmus viszonyai között, a hétköznapiak során is történt. Ebben nem vizionáltak mást, csak a munkásság halálát, betegségeit, fizikai és mentális satnyulását.

Kifejezetten ehhez a témakörhöz tartoznak a sport apolitikusságát hirdető meglátások is. A polgári és munkáskörökben egyaránt voltak e nézetet vallók és eszerint eljárók, de külön érdekesség, hogy mindkét oldalon hajlamosak voltak ezzel az ellenfelüket vádolni. A munkásmozgalom hivatalosnak mondható sportirányzatainak többsége azonban pusztán szemfényvesztésnek tartotta és kifejezetten tagadta a sport politikamentességét.²² Az ezzel ellentétes polgári jelszavakat az uralkodó osztályok bevált taktikájaként értelmezte, amely során, mint bármely technikai vívmányt, a sportot is arra használják, hogy zavart és bizonytalanságot keltve eltorzítsák a valóságot.²³ Ebben az interpretációban egy egyszerű szimbólum vagy mozgásforma, mozdulatok, az, hogy mit és hogyan csináltak, már kifejezhetett politikai állásfoglalást.

A sportolást ugyanis mindenekfelett a nevelőmunkák közé sorolták, attól függetlenül, hogy maga az egyén tudatában volt-e ennek, avagy sem. Így teljesen mindegy volt, hogy az iskolák vagy egyesületek berkein belül összekötötték-e a sportolást a nyílt politikai neveléssel, hiszen az már önmagában, szükségszerűen megtörtént azzal, hogy az éppen működő állam számára nevelt

²¹ MOHÁCSI Gergely: I. m. 37.

²² Julius DEUTSCH: *Sport és politika*. I. m. 19.

²³ John M. HOBERMAN: *Sport and Political Ideology*. University of Texas Press, Austin, 1984. 184. DOI: <https://doi.org/10.7560/775879>

hasznos és jobb munkaképességű alkalmazottakat.²⁴ A polgári sport számukra ezért nem volt igazi szabadidős tevékenység, hanem a munkakörülmények speciális rutinjainak a megismétlődése, amelyet egybekötöttek a polgári normákat szem előtt tartó neveléssel.²⁵ Ezért gondolták úgy, hogy az apolitikusság hirdetése valójában csak el akarja hitetni a sport öncélúságát és azt, hogy nagyobb távlati célok szem előtt tartása nélkül érdemes üzni. Miközben a polgári szemléletben létezett a közösségi érdekért történő sportolás is, a munkásmozgalom materializmusra épülő látószögéből ez teljesen értelmezhetetlen, romantikus felfogás volt.

A munkásmozgalom ideológusai nem tudtak eltekinteni a polgári sport konfliktust generáló és kereső attitűdjétől sem. A nemzeti alapokon nyugvó sportot alkalmasnak találták a népek, etnikumok közötti nacionalizmusok kiélezésére és a közöttük húzódó békétlenség felerősítésére. Mindehhez hozzájárult a honvédelmi szempontok elsődleges figyelembevételé, amely az első világháború után Európa számos országában bevett gyakorlat lett a középosztályok támogatásával. A testedzési rendszer, a gyakorlatok mind a katonai szolgálatra való felkészülést vagy a megszerzett kondíció szinten tartását szolgálták.²⁶ Az ilyen és ehhez hasonló tényezők együttállásában egy nyílt háborús konfliktus kirobbanását vizionálták.²⁷

A polgári sporttal szembeni ellenérzésük fontos elemei közé tartozott a Horthy-korszak állami politikája is. Az állam által

²⁴ Lásd ILOVAY Sándor: *Munka és sport: a testnevelés tényezői az emberi munka gazdaságosítása és a szociálpolitika szolgálatában*. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1935.

²⁵ Barbara J. KEYS: *Globalizing Sport: National Rivalry and International Community in the 1930s*. Harvard University Press, London–Cambridge, 2013. 182.

²⁶ Lásd KISS Dezső (szerk.): *Testnevelés és sport Magyarországon az ellenforradalom hatalomrajutása idején*. Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez 7. Testnevelési Tudományos Tanács, Budapest, 1970. Már az óvodában meg kell kezdeni a katonás nevelést, 1919. október 1. 55–71.; A sportot a katonapolitika szolgálatába kell állítani, 1919. október 15. 71–78.; A testnevelés útján titkos hadsereget kell szervezni, 1920. január 3. 109–121.

²⁷ Erik N. JENSEN: *Body by Weimar. Athletes, Gender and German Modernity*. Oxford University Press, New York, 2010. 119.

eszményített munkásnak edzettnek, apolitikusnak, nacionalista érzelműnek és vallásos gondolkodásúnak kellett (volna) lennie.²⁸ Vagyis míg a polgári sport egyre inkább figyelmen kívül hagyta a dolgozók egyéni érdekeit, szükségleteit, és helyette a honvédelmet, illetve a nemzetépítést helyezte előtérbe, addig a munkásság jobban szerette a sportot szociális szükségnek, az egészségmegővés egy fontos eszközének és az önfejlesztés egyik lehetőségének látni és láttatni. Segítségével kompenzálhatták a munka során őket érő káros hatásokat, tovább megőrizhették egészségüket, kitolhatták az aktív munkaképes éveiket, és lehetőség szerint azokat a készségeiket fejleszthették, amelyekkel jobb és stabilabb keresethez juthattak.²⁹ Erre annál is inkább szükség volt, mert míg az első világháborút megelőzően a társadalom 10-20%-a szorult szociális gondoskodásra, azt követően már 30-40%-a.³⁰

Érdemes kitérni a test, a szexualitás és a nemek kapcsolatára is. A munkásmozgalom értelmiségének meggyőződése volt, hogy a polgári sportot egészségtelen szexuális légkör uralja. Egyfelől a keresztény erkölcsből származó prudéria azzal a modern nevelési gyakorlattal, hogy a nemi vágyat a testmozgás segítségével próbálták visszaszorítani.³¹ A polgárság valójában a részben engedélyezett, részben tiltott szexualitásának megélésére és kifejezésére használta a sportot, amelynek tipikus megjelenési formái közé tartozott például a tánc, a sportdivat elterjedése,

²⁸ KUN László: A „szabadidő-mozgalom” és a munkássport Magyarországon 1935–1944. In: ARDAY László (szerk.): *Tanárképzés – testnevelés – sport*. Testnevelési Főiskola, Budapest, 1980. 188.

²⁹ SZAKASITS Antal: *Vissza a testedzéshez! Népszava*, 1926. október 10. 21.

³⁰ Propper Sándor: A szociálpolitika jelentősége a háború után, d. n. [1937–1938]. PIL 658. f. Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP). 13. á. 150. ó. e. 14. Ezeket a százalékos értékeket azonban érdemes kontextusában kezelni, ugyanis a szociális rászorultságnak két dimenziója is létezett. Egyrészt függhetett külső állami vagy gazdasági okoktól, másrészt egy adott személy vagy társadalmi csoport belső értékelésétől. Utóbbiba tartozik például az életszínvonal megítélése vagy az új igények felbukkanása. Bővebben lásd TOMKA Béla: *Szociálpolitika Magyarországon a világháborúk korában. Korunk*, 2012/11. 46–55., illetve EGRESI Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–1939*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

³¹ Sigmund FREUD: *Három értekezés a szexualitásról*. Kötet Kiadó, Nyíregyháza, 1995. 76.

valamint a sport felhasználása flörtölésre.³² Freudnak a sportra vonatkozó tudományos meglátásait a szocializmus is osztotta, de abban az egészségtelen erkölcsi fejlődés és a polgári túlburjánzás visszaszorításának egy eszközét látták.³³ A 20. század első felében szemléletváltás következett be a munkásság körében: az addig betegnek, gyengének és deformálnak vélt testkép helyett felismerték saját testük szépségét.³⁴ Így a sportolás tevékenysége közben egyre gyakrabban szabadultak meg ruháiktól, testük egyre nagyobb felülete vált láthatóvá, ami a szexualitást is egyre természetesebbé tette. „Hogy mást ne mondjak, például a párválasztás, ami hallatlanul fontos az életben. Ott [Gödön] meztelelenül, mármint kis úszóruhában jártunk, a lányok is úszóruhában. [...] Tehát ott keresztül-kasul megismerhették az emberek egymást.”³⁵

A munkásmozgalom és a sport

A kormányzat és a munkásmozgalom közötti ellentéteket könnyű megmagyarázni és levezetni a világnézeti különbségekből, de a szociáldemokrata–kommunista ellentét részletesebb vizsgálatot igényel.

A korabeli baloldali elgondolások az államhatalmat három külön szegmensre osztották: politikaira, társadalmira és gazdaságira. A kommunisták úgy vélték, a politikai hatalom megszerzése mindennél előrébb való, mert siker esetén ezzel az erővel a kezükben a társadalmi vagy a gazdasági rendszer már könnyedén formálható. Velük szemben a szociáldemokraták, látva az első világháború következményeit, illetve különösképpen a Tanácsköztársaság kudarcából tanulva helyezkedtek arra az álláspontra, hogy a szocialista rendszerváltás akadálya nem más,

³² Helmut WAGNER: *Sport und Arbeitersport*. Büchergilde Gutenberg, Berlin, 1931. 109–112.

³³ John M. HOBERMAN: I. m. 185–186.

³⁴ „Szilárdan hinnünk kell, hogy mindnyájan szépségre és egészségre vagyunk teremtve.” MADZSAR József (szerk.): I. m. 404.

³⁵ FARKAS Rozália–SÁNDOR Gézáné (szerk.): I. m. 6.

mint maga az ember. Pontosabban azok, akik még nem érték el a tudásnak azt a fokát, hogy át merjenek térni egy új termelési formára.³⁶ Mivel ilyen emberből kevés volt, így politikai rendszerváltásra belátható időn belül nem láttak esélyt. Éppen ezért egy távoli, meg nem határozott jövőbe kihelyezett rendszerváltásig a felkészülésre, vagyis a társadalom felkészítésére, a társadalmi hatalom megszerzésére helyezték a hangsúlyt. Ehhez sokkalta egészségesebb, testileg és lelkileg edzettebb generációra, egy új embertípusra volt szükségük, akiknek a vállán később majd megállhat ez az új politikai és gazdasági rendszer. Mindezt folyamatos nevelőmunkával véltek elérhetőnek, amire a testkultúra kiválóan alkalmas volt. Ahogyan Hendrik de Man fogalmazott: „Az új élet csak új emberek műve lehet. A kapitalizmust és a polgári kultúrát csak úgy győzhetjük le, ha elsősorban is magunkban győzünk rajta. Az osztályharc a szocializmushoz csak akkor vezethet el bennünket, ha úgy fogjuk föl, mint egy új eszme új életformájának megvalósításáért folytatott harcot, és ha ezt a harcot már ma megindítjuk.”³⁷

A szociáldemokrácia kezdetektől fogva tisztában volt ennek a választásnak a következményeivel. Stratégiájuk arra a vágyra épült, hogy a mozgalomnak szilárdabb alapokat biztosítsanak azáltal, hogy a munkásságot felemelik, és megtanítják nekik az „ép testben ép lélek” filozófia szocialista értelmezéssel elérhető életmódváltás előnyeit. Ezért cserébe vállalták, hogy rövid távon a politikai hatalom megszerzése jelentős nehézségekbe fog ütközni. Ugyanakkor probléma volt, hogy a munkássport nem integrálódott szervesen a párt életébe. A politikusok egy része a sportra olyan hobbiként tekintett, amely a fiatalok megszólításával, nyilvános rendezvényekkel és az egyének egészségének javításával hasznot is hajthat a politikai küzdelem malmára. A politikai színtér és a sportolni vágyó munkások közötti disharmónia nem volt sajátosan magyar jelenség, hanem a német „minta” megismétlődése.³⁸

³⁶ A szocializmus jövőjének problémája a nevelés problémája. *Munkáskultúra*, 1925/5. 3.

³⁷ Julius DEUTSCH: *Sport és politika*. I. m. 10.

³⁸ John M. HOBBERMAN: I. m. 188–189.

Az általános felfogása mellett a kommunizmus is felismerte a sportban rejlő lehetőségeket. Az illegális kommunisták a bécsi emigráció vezetésével megkísérelték a magyarországi egyesületek irányítását saját fennhatóságuk alá vonni, vagy legalább a politikai agitációjuk fedőszervezeteként felhasználni. A sport- és kultúregyesületekben elvégzendő munka irányelveit taglaló dokumentum a főbb tennivalók között említi – többek között – az egyesületek bekapcsolását a valóságos osztályharc frontjába, az oktatásügyi bizottságok és az egyesületi lapok elfoglalását, illetve a politika aktivizálására való törekvést.³⁹ Nagyon hasonló gondolatok alapján értekezik erről Végh Péter is a *100%* című folyóirat hasábjain: „Első követelés a munkássporttal szemben az, hogy tekintet nélkül ethikai szempontokra, egyesítse a munkássport valamennyi frontszakaszán és csak másodrendű, de mégsem közömbös feladat az, hogy tartalmában, felfogásában is a munkásság kollektív célját képviselje.”⁴⁰

Mindezek a dokumentumok nem tettek említést a munkássport gyakorlati formájáról, s ez nem véletlen. A kommunisták a sportban elsősorban a hatalom felé vezető út, a burzsoáziával vívott harc egy újabb megnyitható frontvonalát látták. A Szovjetunió iránymutatását követve, a testedzés értelmeként egy kirobbanó forradalom esetén használható emberanyag kitermelését jelölték meg.⁴¹ Ebből kifolyólag elsősorban a sport propagandaértéke, illetve a szervezeti keretek által nyújtott előnyök érdekelték, tényleges elgondolásaikról viszonylag keveset tudni. Egyedül az egységfront kérdése, vagyis a munkássportolók munkás sportegyesületekbe való tömörítése, majd ezen szervezeteknek a szoros, összehangolt együttműködésének a kívánalma volt a visszatérő elem. De ez az elképzelés testedzési célok meghatározása híján szintén nem függetleníthető a politikai törekvé-

³⁹ PIL 878. f. Kommunisták Magyarországi Pártja, a Kommunista Internacionálé Magyar Szekciója (KMP) 8. á. 237. ó. e. 6–22.

⁴⁰ VÉGH Péter: A munkássport. *100%*, 1927–1928/10. 342.

⁴¹ ANDRÉ GOUNOT: *Between revolutionary demands and diplomatic necessity: the uneasy relationship between Soviet sport and worker and bourgeois sport in Europe from 1920 to 1937*. In: Pierre ARNAUD–James RIORDAN (eds.): *Sport and International Politics: The impact of fascism and communism on sport*. Taylor & Francis e-Library, 2003. 185.

sektől. Jól példázza ezt Révai Dezsőnek, a spanyol polgárháború későbbi híres fotósának a visszaemlékezése, aki beismerte, hogy bár az MTE tornaszakosztályába járt, a testedzés sohasem érdekelte, csak a politikai munka, amiért „áltornásznak” csúfolták csoporttársai.⁴² Azt nem állíthatjuk, hogy a kommunista nézetekkel szimpatizálókat egyáltalán nem érdekelte a sport testedzésre vonatkozó dimenziója, ugyanakkor a tevékenységükkel veszélyeztették az egyesületek működését, és nehezítették az egészségkultúra kibontakozását.⁴³

Miközben a két világháború között a kommunisták mintája a testkultúra tekintetében is a Szovjetunió volt, addig a szociáldemokraták főként német nyelvterületről igyekeztek áttemelni a sportelméletet. Ebben szerepet játszott a mozgalomban általában erős német befolyás, a földrajzi közelség, az Osztrák–Magyar Monarchián keresztül a közös múlt és a német, illetve osztrák munkássport fejlettségi szintje is. Ezekén túlmenően a szociáldemokraták nyitottak voltak olyan külső hatásokra is, mint Rousseau természetszemlélete, vagy Walt Whitman amerikai költő naturalizmusa, de azt tudták könnyedén integrálni a gondolkodásukba, ami kompatibilis volt a német alapeszmékkel. Szemléletes példa a dohányzás- és alkoholelленesség, amelyeket német mintára a magyar munkássport szintén követendőnek tartott, ezzel szemben a csehszlovák mozgalom már közel sem. Az 1927-es prágai munkásolimpia alkalmával ezen élvezeti cikkek fogyasztása ki is váltotta a magyar tudósító felháborodását.⁴⁴

A munkássport mögött – a polgári sporttal ellentétben – nem állt több évszázados fejlődés hagyománya, esetében éppen a polgári sportból kinőve, azzal szemben kellett pozicionálnia magát.

⁴² FARKAS Rozália–SÁNDOR Gézáné (szerk.): I. m. 39.

⁴³ Egy 1933-ban készült rendőri jelentés alapján tudjuk, hogy valamennyi munkásegység, -szervezet vagy -kiadó tevékenységét a hatóság szoros figyelemmel kísérte, bár nem mindent értettek belőle. Az Újpesti Munkás Testedző Egyesületnek például elég volt megtagadnia a nemzeti színű karszalag viselését, a belügyminisztérium 1928-ban máris felfüggesztette a működésüket. (*Szervezett tömegmozgalmak Magyarországon: XXXVI. számú politikai referátum*. Magyar királyi rendőrség budapesti főkapitányságának államrendészeti osztálya, Budapest, 1933. 87–88.)

⁴⁴ Munkásolimpiász az alkohol és a nikotin jegyében. *Munkáskultúra*, 1928/3. 6.

Egyedüli komolyabb előképe – bár nem minden kritika nélkül – az antik Hellász volt, ennek következtében a sportot és a művészetet két egymástól el nem választható cselekvésként értelmezte. Ebből a felfogásból nemcsak a mozdulatművészet fakadt, hanem az a törekvés is, hogy a testedzés megfeleljen a szocialista művészet öt alapvető irányelvének: érzékeltesse a munkásság osztályhelyzetét, kollektívizmust sugalljon, legyen optimista, ébresszen aktivitást és hirdessen egészséget.⁴⁵ A munkássport vezetői saját mozgalmukat ösztönös lázadásnak tartották, így az ókort leszámítva a régi sporthagyományokhoz való ragaszkodást a fejlődés és haladás korlátainak vélték.⁴⁶

A reneszánsztól kezdve a testkultúra előtérbe helyezése minden esetben reformpedagógiai mozgalmakhoz kapcsolódott.⁴⁷ A szocialista neveléssel az I. Internacionálé 1866-os genfi kongresszusa foglalkozott, és ennek három – szellemi, testi, illetve technikai – szintjét határozta meg.⁴⁸ Az alapelvek a két világháború közötti időszakban sem változtak meg. A sport lényegében azt jelentette, hogy a test edzése közben magának a cselekvésnek tartalmaznia kellett a szocializmus különböző tételeinek bizonyítását (szellemi nevelés), miközben a test finommechanikai mozgására és az ügyességre is figyelmet fordítottak. Hiába hangsúlyozták azonban, hogy a jövőbe tekintenek, és hogy céljuk a jövő számára jó szocialistákat nevelni, ha a jövő kiszámíthatatlansága miatt a nevelési prioritások is bizonytalanok voltak.⁴⁹

A munkásmozgalomnak kevés kifejezetten a sportot előtérbe helyező, átfogó eszmerendszert felállító ideológiusa vagy teoretikusa volt, és ez alapvetően illeszkedett is az alulról építkező mozgalomhoz. A szerephez legközelebb talán Helmut Wagner,⁵⁰

⁴⁵ GÁSPÁR Adolf: A szocialista nevelés kérdéséhez II. *Munkáskultúra*, 1926/3. 1–2.

⁴⁶ HALÁSZ Miklós: Az angol cserkészmozgalom. *Szocializmus*, 1930/1. 31.

⁴⁷ Wolfgang BEHRINGER: *A sport kultúrtörténete: Az ókori olimpiáktól napjainkig*. Corvina Kiadó, Budapest, 2014. 264.

⁴⁸ KELETI Márton: Szociális embernevelés. *Szocializmus*, 1931/5. 148.

⁴⁹ GÁSPÁR Adolf: A szocialista nevelés kérdéséhez. I. *Munkáskultúra*, 1926/2. 2–3.

⁵⁰ Helmut WAGNER (1904–1989) német szociáldemokrata politikus, a kommunizmushoz való közeledése miatt később kizárták a pártból. Először Svájcba, majd a második világháború után az USA-ba emigrált, ahol doktorált, és szo-

Fritz Wildung,⁵¹ Paul Franken⁵² és Julius Deutsch állt. A magyar munkássportra a legnagyobb hatást utóbbi gyakorolta mint osztrák szociáldemokrata politikus, hadügyminiszter, az osztrák munkás testedző egyesület és a Nemzetközi Munkássport Szövetség vezetője. Két, e témában íródott könyve közül az első, a *Sport und Politik* 1928-ban jelent meg, amelyet 1931-ben *Sport és politika* címmel magyarul is közreadtak, kiegészítve a magyar munkássport addigi történetével.⁵³ Ebben a kötetben Deutsch lényegében összefoglalta a munkássport alapelveit. Hitet tett a polgári és a munkássport szétválasztása, a szocialista nevelőmunka mellett, illetve tagadta a sport apolitikus jellegét. Második, hasonló témájú könyve a *Vörös zászlók alatt! A rekordtól a tömegsportig* címmel 1931-ben jelent meg, nem készült magyar fordítása.⁵⁴ Témáját és mondanivalóját tekintve nem sokban tér el a korábitól, mindkettőben közös, hogy az eszmei alapokon kívül konkrét testedzési javaslatokkal nem foglalkozott.

A magyar munkássportra vonatkozóan azt érdemes kiemelni, hogy az említett szerzők könyvei mind 1930 körül születtek, noha

ciológusként oktatott. Munkássporttal kapcsolatos fő munkája: *Sport und Arbeitersport*. I. m.

⁵¹ Fritz WILDUNG (1872–1954) német szociáldemokrata politikus, sportvezető. A századfordulón gimnasztikai klubot alapított Berlinben, majd a lipcsei munkássport-egyesület és a lipcsei testnevelési hivatal vezetőjeként működött, mielőtt megkapta a Zentralkommission für Sport und Körperpflege főtákarai posztját. A nemzetiszocialista hatalomátvétel után elszigetelődött a munkásmozgalomtól. A háború után ismét bekapcsolódott a szociáldemokrata párt és a sportélet munkájába. Később a Nemzetközi Olimpiai Bizottság és a Német Labdarúgó Szövetség is tiszteletbeli tagjának választotta. Munkássporttal kapcsolatos fő munkája: *Arbeitersport*. Bücherkreis G.M.B.H., Berlin, 1930.

⁵² Paul FRANKEN (1894–1944) német szocialista politikus, parlamenti képviselő, szerkesztő. Egyaránt tagja volt a független szociáldemokrata, a kommunista és a szociáldemokrata pártnak is. A német szélsőjobboldal elől Csehszlovákián, Svédországon és Lettországon át a Szovjetunióba menekült. A sztálini tisztogatások alkalmával bebörtönözték, munkatáborban hunyt el. Munkássporttal kapcsolatos fő munkája: *Vom Werden einer neuen Kultur. Aufgaben der Arbeiterkultur- und Sportorganisationen*. E. Laubsche Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1930.

⁵³ Julius DEUTSCH: *Sport und Politik. Im Auftrag der Sozialistischen Arbeitersport-Internationale*. J.H.W. Dietz Nachfolger, Berlin, 1928. Magyar kiadása: Julius DEUTSCH: *Sport és politika*. I. m.

⁵⁴ Julius DEUTSCH: *Unter roten Fahnen! Vom Rekord zum Massensport*. Verlag der Organisation Wien der Sozialdemokratischen Partei, Wien, 1931.

munkássport és ahhoz kapcsolódó elméleti kérdések korábban is léteztek már. Vagyis e művek inkább tekinthetők összefoglaló vagy népszerűsítő munkáknak, a már kialakult gyakorlatok és eszmék bemutatásának, mint merőben új elképzeléseket felvető kiadványoknak. A magyar mozgalomra emiatt alapvető hatást nem gyakorolhattak, amit jól jelez, hogy közülük csupán egyet, a legkorábbit adták ki magyarul.

A munkássporttal kapcsolatos programalkotások és viták tehát korábban kezdődtek. Közép-Európában alapvető munkamódszer volt a szocialista filozófusok – Karl Marx, Karl Kautsky, Ferdinand Lassalle, Hendrik de Man, Victor Adler, Eduard Bernstein és Franz Mehring – elméleti értelmezése, majd a kapott eredmények testkultúrára vetítése.⁵⁵ Azonban ahogyan a szocializmus maga is számos eltérő értelmezéssel és jelentéssel bír, amelyek sok esetben egy-egy gondolkodó nyomán fejlődtek ki, és nem ritkán keveredtek más irányzatokkal rivalizáló konfliktusba, úgy tükröződött vissza ez a jelenség a munkássporton belül is.⁵⁶ Ebből következett, hogy nem alakul(hatott) egy egységes sportrendszeridea, helyette folyton változásban lévő, területenként akár eltérő képet mutató, egymás mellett élő koncepciók halmazáról beszélhetünk. Ugyanez volt igaz a gyakorlati megvalósítás terén is, külön egyesületekkel vagy iskolákkal, amelyek mind saját szisztéma, felfogás és érdek szerint dolgoztak, hol erősítve, hol gyengítve egymást.

Ugyanakkor ellentét feszült a különböző elméletek és a gyakorlat között is. Magyarországon az idealizált koncepciók főként a munkásmozgalom két világháború közötti értelmiségéhez kötődtek.⁵⁷ Ők voltak azok, akik írtak, olvastak és beszéltek idegen nyelveken (többnyire németül), esetleg a szármásuk révén is kötődtek más országokhoz. Hozzájutottak a legfrissebb idegen nyelvű sajtótermékekhez, külföldi levelezéseket folytattak, kong-

⁵⁵ Ennek megjelenési formája a gyakori hivatkozás és idézés szocialista szerzők munkáiból.

⁵⁶ NAGY Levente: A szocializmus 19. századi morfológiai megközelítése. *Metszetek*, 2014/1. 216.

⁵⁷ Ennek az értelmiségi rétegnek a gerincét az említett régi munkásmozgalmi és egykori Vorwärts-tagok, politikusok, orvosok, írók, tudósok adták.

resszusokra, esetleg versenyekre is jártak, a nemzetközi sportegyesületi hálózat tagjának számítottak (lásd TTE). Műveltségük és tájékozódásuk révén szerzett tapasztalataikra alapozva álmotdák meg a magyarországi munkássport szervezeti felépítését, erkölcsi és eszmei hátterét.

Az ily módon kialakított ideákat a gyakorlatban mégsem lehetett mindig összeegyeztetni a valósággal, mert részben irrelevánsak és megvalósíthatatlanok voltak, vagy egész egyszerűen túlságosan messze kerültek a tényleges igényektől. Sok munkás feltételezhetően csak jól akarta magát érezni, egészséges tevékenységben szeretett volna részt venni, vagy jólesett kiszakadnia a megszokott környezetéből. Egyszóval, a szabadideje tartalmaz elöltésére törekedett, hasonló élethelyzetben lévő társaival együtt, és az értelmiség által közvetített koncepciók elemeit csupán részben érezte követendő példának. Ezt támasztja alá Futó Erzsébetnek, az MTE tornászának visszaemlékezése is, aki a tornászok vezetőjét, Garai Ferencet „zavaros gondolkodású” embernek nevezte, amiért nem érdekelte más, csak a verseny nélküli tömegsport.⁵⁸

A tárgyalt korszakban tehát a munkáskultúrának és benne a munkássportnak nem volt szilárdan kialakult egységes sportrendszere, csak tendenciái és útkeresései, sok, egymás mellett működő eltérő koncepcióval és elképzeléssel.⁵⁹ Azonos csupán az volt bennük, ami a szocializmusokban is közös volt: az együttműködésre való törekvés, a közjó kiterjesztésének vágya és az emberi aktivitás pártolása.⁶⁰

Profizmus vagy amatőrizmus?

Az alapvető nézetkülönbségek áttekintése után látszik, hogy a munkássport még egyáltalán nem volt stabil alapokon álló, kiforrott rendszer, egy olyan útkeresési fázisban tartott még, ami-

⁵⁸ FARKAS Rozália–SÁNDOR Gézáne (szerk.): I. m. 20.

⁵⁹ RUDAS Béla: Új kultúrtörekvések a munkásmozgalomban. *Munkáskultúra*, 1927/3. 1–2.

⁶⁰ NAGY Levente: I. m. 219–220.

kor a felbukkanó problémákra több lehetséges megoldás is született.

Az egyik ilyen jellegzetes problémakör a sportolás szervezeti formáját érintette: eldönteni, hogy professzionális sportolók képzésére törekedjenek, vagy az amatőrismust pártolják? A professzionalizmus azt jelentette, hogy a sportoló a sportolásból él meg, ezért minél jobb teljesítményre kell törekednie, míg az amatőrizmus kedvtelésből végzett sportolás volt. A polgári gondolkodás e két kategóriát egymásból következő szinteknek vélte, miközben a munkásmozgalom határozottan ellentétes fogalmaknak. Utóbbinál ugyanis a professzionalizmus négy elméleti, illetve gyakorlati ok miatt szóba sem jöhetett. „5. § Olyan egyének, akik az emberi sportok bármelyikét hivatásszerűen gyakorolják, rendes tagok nem lehetnek”⁶¹ – fogalmazott az MTE alapszabálya.

Egyrészt a munkássport ideológusai a profi sportot profitot termelő üzletnek tartották, ahol a pénz komoly szerepe miatt a kizsákmányolástól is félték.⁶² Egy ilyen relációban a profi sportoló már nem a testmozgásnak élt, hanem a haszon termelésének vetette volna alá magát. Ezen logika alapján alakult ki az a vélemény, hogy a profi sport a polgárság sajátja, ami a kapitalizmusból törvényszerűen következett.⁶³ A második szempont, szintén ehhez kapcsolódva, a rendszer pénzhiányával függött össze. A nagyrészt tagok befizetéséből, illetve kevés segélyből és adományokból működő egyesületek egyszerűen képtelenek bizonyultak a sportolóiknak rendszeres juttatást, minőségi felszerelést, kielégítő táplálkozást biztosítani, továbbá a kimagasló eredmények eléréséhez nélkülözhetetlen szakmai tudással rendelkező szakembereket (például edzőket, sportorvosokat stb.) megfizetni. Egy munkás pedig saját maga nyilván nem tudta ezeket fedezni. Harmadrészt számolni kellett a bizonytalan jövőképpel is, mert egy profi szerződés csak ritkán garantálta a teljes megélhetést, ráadásul könnyen felbontható volt.⁶⁴ A többnyire szegény

⁶¹ PIL 915. f. 4. ó. e. 2.

⁶² KRUPPA Rezső: A sport, mint szervezeti probléma. *Szocializmus*, 1926/1. 22.

⁶³ Professzionalizmus vagy aktivizmus. *Népszava*, 1926. augusztus 15. 15.

⁶⁴ BIRÓ Dezső: A profi sport és a munkásság. *Népszava*, 1927. december 18.

munkáscsaládból származó, képzésüket be nem fejező, szakma nélküli sportolók egy-két évtizedes karrierjük végén igen könnyen kiszolgáltatott helyzetbe kerülhettek. Ha ezek a többnyire alulképzett munkavállalók mégis el tudtak helyezkedni a munka világában, akkor azzal meg a munkásmozgalom bérküzdelmét nehezíthették, mivel a munkáltatók számukra így alacsonyabb bért állapíthattak meg. Ezáltal a munkásság tárgyalási és érdekérvényesítési pozícióját gyengítették.

Végezetül a mozgalom ideológusainak figyelme nem csupán a fenti hátrányok elkerülése végett fordult az amatőrizmus felé, hanem az eszményképnek számító tömegsport megszervezéséhez is ez a forma illett a legjobban. Szerintük egy öntudatos munkás számára a testedzésnek mindenekelőtt felelősségteljes tevékenységnek kellett lennie. Ez azon a morális kérdésen alapult, hogy egy munkás mennyire rendelkezhetett szabadon a saját teste fölött. A válasz erre az volt, hogy nem teljesen, mert a tömeghez tartozó egyén egészségének a felelősségét kettősnek tartották. Egyrészt tartozott vele saját magának, másrészt a közösségének. Mivel az egyén tettei, teste és egészsége akár az egész közösségre is hatást gyakorolhatott, ebből következett, hogy a tömegnek is jogában állhatott elvárásokat támasztani az egyénnel szemben.⁶⁵ Tehát kiemelten fontos szempont lett az egyéni és a közösségi érdekek összekapcsolása, létrehozva a testnevelés és a szórakozás elegendően egy olyan magasabb rendű formáját, amely egyben képes lehet a társadalom „betegségeit” is orvosolni.⁶⁶

A „kollektív szellem” így egyaránt jelentette az önfegyelmre, együttműködésre, összetartásra való nevelést, az egymásrautaltság érzésének elmélyítését, a szolidaritás és az egyetértés gondolatának kiérlelődését.⁶⁷ A lényeg az volt, hogy az egyéniség felolvadjon a közösségben, ezt pedig szórakozással lehetett leg hamarabb elérni. A hétköznapok során a munkája és életkörülményei miatt szenvedő munkásnak jól kellett magát éreznie a környezetéből való kiszakadás és a mozgalmi társakkal eltöltött

⁶⁵ Albert ANSMANN: *Jugend und Natur*. Verlag des Touristen-Vereins „Die Naturfreunde”, Wien, 1923. 17–25.

⁶⁶ FÖLDES ÉVA: I. m. 81.

⁶⁷ SZAKASITS Antal: A testkultúra új útjai. *Szocializmus*, 1929/9. 271.

idő alatt. A „mindenki harca mindenki ellen” – egyébként a kapitalista és polgári sporthoz köthető – elv érvényesítése helyett a közösség hatékony megszervezésére törekedett, mert a nehéz körülmények között élő munkásokra egyénenként nehezedő terheken a modern szervezetségi technikákkal lehetett enyhíteni.⁶⁸

Konkrét sportolási gyakorlatok tekintetében a munkássport vezetői a kollektív szellem kimunkálását elsődlegesen a közös feladatok elvégzésével vélték megvalósíthatónak. Az egység és összetartozás igen kedvelt gyakorlata volt a szabályos alakzatba rendeződött atléták produkciója, melynek külön válfajai voltak a vörös zászlókkal, buzogányokkal vagy kétkezes kalapáccsal végzett mozdulatok. Az önfegyelem és egymásrautaltság begyakorlása történhetett olyan egy ritmusra végzett feladatokkal, mint a géptánc vagy az egymást akár levegőben megtartó, ma már inkább artistamutatványnak számító attrakciókkal. A gyakorlatoknak kettős célja volt. Az egyént meg kellett tanítania arra, hogy a teste uralása hogyan szabadíthatja fel az alsóbbrendűség érzése alól, miközben a nyilvánosan végzett bemutatók önmagukban is kiváló propagandának számítottak, amelyben eszmeiségük üzeneteit mozgáskultúrájuk segítségével közvetítették.

Az amatőrizmusból ugyanakkor a sport teljes demokratisálásának lehetőségét is felismerték, ami tökéletesen kifejezte politikai követelésüket is. Ahogyan Révész Mihály fogalmazott *A jövő társadalma* című előadásában: „Mi szociáldemokraták vagyunk, nem az erőszak hatalmával, mert akkor diktatúrák váltják föl egymást, hanem demokráciával, szavazólappal, kövekbe épített forradalommal.”⁶⁹ Ideájuk középpontjába ennek nyomán az olyan sport került, ahol nincs nem, kor, egészségi állapot szerinti elkülönítés, vagyis bárki számára hozzáférhető, és bárhol űzhető.⁷⁰ A testedzésben részt vevőknek pedig azt tanácsolták, ne törekedjenek egy sportág minél mélyebb elsajátítására, mert

⁶⁸ ROSTÁS Ilona-ifj., REITZER Béla: *Ezer munkás a szabadidejéről*. Athenaeum Nyomda, Budapest, 1940. 7.

⁶⁹ PIL 721. f. Révész Mihály. 1. á. 362. ó. e. 64.

⁷⁰ Sport vagy testnevelés. *Munkássport és Egészségügy*, 1924/4. 2–3.

az egyoldalú munkavégzéshez hasonlóan aránytalanul fejleszti a testet. Helyette többfajta sportág aktív üzését támogatták.⁷¹

A vágyott demokratikus sport egyik sarokkövének a női sport, azon keresztül a női emancipáció számított. A nők helyzetéről szóló szocialista gondolkodás abból indult ki, hogy ők a kapitalizmus egyik legnagyobb vesztesei, mivel a hagyományos szerepeiken túl immáron a munka világában is meg kell felelniük. „A munkásasszonyok kálváriája kétszeres: hisz az ő hátukat is nyomja a kenyérkereset súlyos terhe, de azonkívül az ő testüket húzza földhöz a családgondozás és háztartás sokmázsás bilincse.”⁷² Éppen ezért nekik még nagyobb szükségük volt testük sport általi öntudatos felszabadítására, mint bárki másnak. A nőket azonban a korszellemnek megfelelően a gyermekekkel együtt egy speciális védelemre szoruló halmazba tették.⁷³ Ennek formai megnyilvánulásai a különböző szabályozások bevezetésének kívánalma volt, míg a fizikai védelmet lényegében a női test védelme jelentette. „A női testnevelés egyik legfontosabb feladata tehát, hogy az anyaság mennél zavartalanabb és egészségesebb lefolyását biztosítsa. Azonkívül pedig, hogy amennyire csak lehet, erősítse a fizikum rugalmasságát és regenerációs képességét, hogy a szülés és szoptatás végeztével ne maradjanak vissza olyan nyomok, melyek [...] problematikussá teszik a későbbi anyaság bajnélküli elviselését.”⁷⁴ Mindez azonban egyáltalán nem az anyaságról mint női „hivatásról”, illetve a magas születésszám óhajáról szólt, hanem sokkal inkább a női test egészségének és szépségének a védelméről, azzal összefüggésben a pozitív önértékelés elősegítéséről, illetve arról, hogy a testnevelés

⁷¹ MADZSAR József (szerk.): I. m. 438.

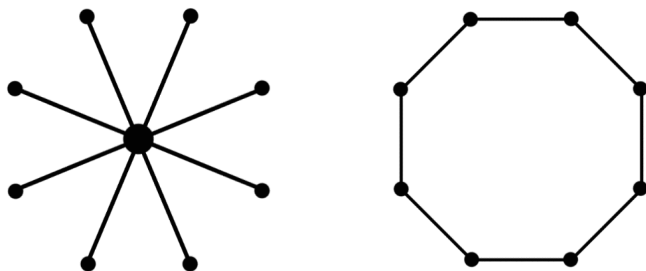
⁷² Sok munkásasszonynak. *Népszava*, 1928. június 29. 13.

⁷³ Propper Sándor a modern szociálpolitika felvázolásakor az ötödik pontként jelölte meg a gyermekek, fiatakorúak és nők különleges munkavédelmét. (PIL 658. f. 13. á. 150. ó. e. 15.) 1930-ban a Szocialista Munkás Sport Internacionálé a testedzés fokainak megállapításához szintén kérte, hogy az egyesületek vegyék figyelembe az adott sportoló nemét. A Szocialista Munkás Sport Internacionálé egészségügyi alapelvei. *Népszava*, 1930. december 7. 26.

⁷⁴ Az idézet a női testkultúráról szóló fejezet szerzőjétől, Madzsar Józsefnétől származik. MADZSAR József (szerk.): I. m. 406.

segítsen javítani a munkásnök kedélyállapotát és mindennapi életminőségét.

Mindezeknek a kritériumoknak olyan sportágak feleltek meg, amelyeket könnyű volt egyszerű szabadidős tevékenységként koedukáltan végezni, nem igényeltek különösen nagy fizikai igénybevételt, és nem utolsósorban nem okozott gondot a szabad természetben űzni, például a természetjárás, a torna, az evezés, az úszás, a kerékpározás, a futás, a sakk stb.⁷⁵ Miután e sportágak száma meglehetősen korlátozott volt, a munkássportolónak nem lehetett megtiltani a legideálisabb sportok közé be nem illeszthető sportágak űzését. Meglepőnek tűnhet, hogy többnyire egyéni vagy egyéni képességekre épülő sportágak szerepelnek a felsorolásban, mivel a kollektív szellem egy csapatsportban jelenhet meg igazán erőteljesen. Utóbbi sportágakat azonban legalább két csapat játssza, egymással vetélkedve a győzelemért, amiben a munkássport ideológusai a harci elv érvényesülését látták, ezért ennek elkerülése minden más szempontot háttérbe szorított.

1. ábra. A polgári sport (balra) és a munkássport (jobbra) egymáshoz viszonyított dinamikája (Forrás: Saját szerkesztés)

A professzionalizmus és amatőrizmus közötti választás leírható az aktivizmus és passzivizmus dilemmájaként is. A polgári sportok dinamikáját ábrázoló képen (lásd az 1. ábrát) az origóban elhelyezkedő nagyobb átmérőjű fekete pont egy sportolónak,

⁷⁵ A természetben való sportolásra a létesítmények hiánya miatt egyben szükség is volt, amiből a munkásmozgalom igyekezett identitást faragni.

egy mérkőzésnek vagy egy csapatnak feleltethető meg. A körülötte lévő kisebb pontok egy-egy embert helyettesítenek, míg a vonalak a közöttük fennálló kapcsolatot jeleníti meg. Eszerint a professzionális, avagy polgári sport homlokterében a kiemelkedő teljesítményt nyújtó sportolók, csapatok találhatóak. Az igazi munkát, a testmozgást ezen kevesek űzik, miközben a többiek többnyire csak nézők, passzív szemlélődők. Utóbbi kategóriába tartozó embereknek, néhány kivételtől eltekintve (például családtagok, barátok stb.), nincsen közük egymáshoz. Járhatnak más felekezetekbe, lehetnek különböző pártok szavazói, tartozhatnak eltérő társadalmi réteghez, élhetnek városban vagy falun, és így tovább. Elméletben csupán egy adott sportklub vagy egy sportoló szeretete tartja őket össze, amely laza kapocsként rendkívül könnyen létrejöhethet, és az ilyen kötelékek elméletben akár végtelenségig szaporíthatóak.

Ezzel szemben a munkásmozgalmi sport által preferált amatőrizmus teljes mértékű aktivitást követel meg, a cselekvésben részt vevő, hasonló társadalmi helyzetben lévő emberek összekapcsolásával. Az alakzat közepén szándékosan nem található egyetlen fekete pont sem, ahogy a sport(ág), az elvégzett testmozgás fajtája is csupán másodlagos ahhoz képest, hogy egy célért és egy közösségért történik. A közös edzéseken, eseményeken való részvétel számít, amelyeken azért érezhetik magukat komfortosan, mert azonos társadalmi helyzetben lévő társaikkal osztozhatnak rajta. Így a sportcselekvéseken keresztül új kulturális és társadalmi normák kialakulásával erősítik meg identitásukat és osztálytudatukat.⁷⁶ Hátrányai ugyanebből a struktúrából fakadtak. Társadalmi értelemben viszonylag zárt közegnek tekinthető, ahova nem könnyű bekerülni: egy, a csoporton kívül álló személy nehezebben értheti meg és azonosulhat a célkitűzésekkel, miközben a résztvevőknek is kevesebb lehetőséget biztosít az ön-reflexióra vagy a rendszer reformjára. „Az MTE-nek a Fészekben kialakult közössége nagyon összekovácsolódott és spontán kialakult erkölcsi szabályok között élt. Nem ivott alkoholt, nem

⁷⁶ Niko BESNIER–Susan BROWNELL–Thomas F. CARTER: *The Anthropology of Sport: Bodies, Borders Biopolitics*. University of California Press, Oakland, 2017. 99. DOI: <https://doi.org/10.1525/9780520963818>

dohányzott, ha ilyet láttunk, az biztosan alkalmi látogató volt, nem odatartozó. [...] Ezt az együttes sportos élet alakította ki. Ma úgy mondhatom, hogy jó hangulatú, stabilizált, feszültségektől és frivolitásoktól mentes kollektív szellem uralkodott, amelyben öntisztulási folyamat működött: aki ebbe nem tudott beleilleszkedni, csak eget tehetett – kimaradt.”⁷⁷

Versenyzés vagy versenyellenesség?

A profizmus–amatőrizmus vitához hasonlóan a munkássport lebonyolításának kereteivel kapcsolatban sem volt teljes az egyetértés. Ez esetben az volt a kérdés, hogy támogassák vagy inkább ellenezzék a munkássportolók versenyzését.

Az amatőr sportolási formával, illetve a kollektív szellemisséggel jobban összeegyeztethető volt a versenyzésmentes szisztéma. A munkássportmozgalom ideológusai már magához a versenyzés szóhoz is olyan negatív jelzőket társítottak, mint az önzés, torzsalkodás vagy irigység, és úgy látták, hogy annak célja embertársuk legyőzése mind fizikai, mind önérzet tekintetében.⁷⁸ A versenyzést az ókori hellén világ idejétmúlt találmányának tartották, ami a modernitásban már mint kapitalista érték jelent meg, és lényegében a gazdasági élet szabadversenyének felelt meg a sportéletben.⁷⁹ De a versenyzéssel együtt járó rekordok utáni hajszát sem tudták értelmezni. Világnézetük alapján ezekben a törekvésekben semmiféle olyan hasznosságot nem érzékeltek, amely a testüket, az egészségüket vagy a jövőjüket szolgálta volna. Hiúságot és individualizmust annál inkább, főleg, hogy a rekordokat teljesítő „bálványok” építésében és dicsőítésében a polgári sportsajtó is közreműködött, mesterségesen felnagyítva a rekordok kérdését.⁸⁰ Ugyan maguk sem tagadták a pozitív példa bemutatásának fontosságát, de szerintük a dolgozó munkásságra nem lehetett a komoly sportteljesítmények elvárásának terhét

⁷⁷ FARKAS Rozália–SÁNDOR Gézáné (szerk.): I. m. 38.

⁷⁸ Szenzációs sportesemény. *Népszava*, 1926. június 13. 20.

⁷⁹ Versenysport – tömegsport. *Népszava*, 1928. január 6. 15.

⁸⁰ Szenzációs sportesemény: I. m. 20.

ráhelyezni. A társadalom alsóbb rétegeit alkotó munkássághoz, amelyet az élet mindig a „lemaradására” emlékeztetett, így elviekben jobban illett a versenymentes együtt haladás, együtt fejlődés sportgyakorlata.

A sportsikerek és -rekordok szükségességéről polgári szempontból így vélekedett vitéz Máriásy Lajos volt labdarúgó, sportvezető, szakíró: „A magyar sportot – tudjuk – a külföld felé, a nemzeti relációk kiépítése körül a rekordok és a nagy teljesítmények képviselik. Szükség van erre is, ha a már megtárgyalt szempontból, a propaganda nézőszögéből nézzük a sport ügyét. Ha a külföld felé a magyar fiatalság erejét és életrevalóságát akarjuk mutatni, igenis, világrekordokat és nagystilű teljesítményeket kell felmutatnunk. (Ne essünk azonban egyoldalú túlzásokba: a magyar faj *életrevalóságát, szellemi fölényét egy-egy Nobel-díj is kellően dokumentálja.*)”⁸¹ Többek között az ilyen szemlélet miatt tartottak az ideológusok a versenyzés nyomán kiélesedő nacionalizmustól, amit a békemozgalmuk egyik akadályaként is értelmeztek.⁸² A saját céljaikat ellenben így összegezték: „Mi nem hiszünk abban, hogy azzal, hogy külföldön x díjat nyerünk, nemzetünknek különösen használnánk. Nem hiszünk abban, hogy ha az összes olimpiász összes díját hazahozzuk, hazánk elszakított területéből csak egy akácfa is visszakapnánk vagy a magyar embernek gondját, baját csak egy hajszállal is megkönnyítenénk. A mi világnézetünk sokkal komolyabb és ezért nem fanatizáljuk ifjúságunkat hamis ideálok irányában. Ennek az országnak egy egészséges, munkabíró munkásosztályt nevelni helyes testnevelés segítségével, ez a mi hazafiságunk, ez a föltörkvő munkás testedző egyesületeknek a hazafisága.”⁸³

Erre vonatkozóan a munkássport gondolkodóinak lényeges alapvetése volt az igazságtalan verseny létezésének elfogadása. Meglátásuk szerint ugyanis csupán akkor lehetett egy versenyeredményt szintisztán igazságosnak nevezni, ha az tökéletesen

⁸¹ MÁRIÁSY Lajos (szerk.): *A vállalati sport 40 éves története: állami, városi, magánüzemek és vállalatok sportja*. Budapest, 1941. 19.

⁸² A motívumot lásd BUCHINGER Manó: *A béke útja: a szocializmus. Népszava*, 1933. április 30. 7.

⁸³ A testnevelési törvény II. *Munkássport és Egészségügy*, 1924/2. 2.

egyenlő feltételek mellett született. Az emberek viszont nagyon különbözőek, más adottságokkal születtek, más életkörülmények között nevelkedtek, és nem utolsósorban más lehetőségek között készülhettek fel egy adott megméretetésre.⁸⁴ Például egy munkás számára nem mindig álltak rendelkezésre a legjobb eszközök, vagy ritkán tudott annyi időt az edzésre fordítani, mint egy polgár vagy egy profi sportoló.⁸⁵ Ugyanígy jelentős a nemzetek közötti egyenlőtlenség is: egyes országok földrajzi fekvése és domborzata kedvezőbb a téli sportok számára, míg máshol a sík terepen végezhető sportágak kerülhetnek előtérbe. Egyes államok nagyobb anyagi ráfordítással tudják támogatni a sportot, mint mások, amely problémát és veszélyforrást is a sport teljes demokratizálásával lehet majd elhárítani.⁸⁶

A versenyzés elutasítása önmagában azonban nem volt elegendő, valamivel helyettesíteni kellett. Így a fő cél az egyéni tökéletesedés és a közösség szolgálata lett, ahogyan azt Kálmán Endre megfogalmazta: „Igyekezz mindig előre jutni, de ne embertársadnál, hanem saját magadnál magasabbra. És ne a másik hátrányára, hanem az összesség javára.”⁸⁷ Majd egy későbbi cikkében *így* folytatta: „És minden plakettánál, éremnél, dicsőségnél többet ér az a tudat, hogy ma ismét tökéletesebbé tettem magam egy fokkal.”⁸⁸ A felvetésnek azonban nagy hibája volt az egzaktság hiánya. Versenyek és mérőszámok nélkül jelentős problémát jelentett annak kiderítése, hogy ki hol tartott a vágyott „tökéletesedés” *folyamatában*. Erre nem volt kidolgozott módszer, a tökéletesedés inkább az egészséges és hasznos munkásmozgalmi tag szinonimája volt. Ennek ellenére történtek kísérletek új szisztéma bevezetésére. Az egyik ilyen próbálkozás a testmérete-

⁸⁴ KÁLMÁN Endre: Munkássport – versenysport II. *Munkássport és Egészségügy*, 1924/5. 1.

⁸⁵ Szilágyi Béla textilipari munkás, az MTE úszójának visszaemlékezései szerint volt olyan időszak, amikor csupán heti fél órát tudtak edzésre fordítani. PIL 915. f. 18. ó. e. 16.

⁸⁶ VÉRTES Jenő: Atlétika a Munkássportszövetségben. *Munkássport és Egészségügy*, 1924/1. 2–3.

⁸⁷ KÁLMÁN Endre: Munkássport – versenysport. *Munkássport és Egészségügy*, 1924/4. 2.

⁸⁸ KÁLMÁN Endre: Munkássport – versenysport II. *Munkássport és Egészségügy*, 1924/5. 1.

ket helyezte előtérbe. A vizsgálat során az MTE öt szenior birkózójáról gyűjtöttek adatokat: az életkoron, súlyon és magasságon túl a nyak, felkar, mell, derék, comb, alszár területét mérték a legvastagabb részeken.⁸⁹

A munkássport ideológusai ezért a versenyzést egyszerű bemutatókkal kívánták pótolni. Ez a gondolatmenet viszonylag könnyen érthető az olyan sportok esetében, mint például a torna. Nem véletlenül számított a fejlettebb munkássportmozgalommal rendelkező országokban a torna az egyik zászlóshajónak. De mi volt a helyzet a csapatsportok vagy küzdősportok esetében, ahol a versenyzés, az egymással való vetélkedés sokkal szervezettebb részét képezte egy adott sportágnak? A küzdősportok esetében elismerték a szervezetre gyakorolt jótékony hatásukat, illetve az önvédelemre való tanítás hasznosságát, az egymás ellen folytatott komoly harcot viszont nem. Mivel azonban másképpen kivitelezhetetlen volt, nézők nélküli, enyhe küzdelmet irányoztak elő.⁹⁰ A csapatsportok esetében leginkább a labdarúgás okozott fejtörést, ugyanis a kapitalista polgári sport állatorvosi lovának tartották, amely minden általuk negatívnak ítélt tulajdonsággal rendelkezett. Csakhogy a munkásság körében magasan ez számított a legnépszerűbb sportágnak. Jobb híján a barátságos mérkőzéseket preferálták. Egyébiránt ez remekül egybecsengett a „Barátság!” felkiáltású köszöntésükkel.

Hiába illeszkedett jól a versenyellenesség a munkásmozgalom és munkássport eszmei világába, a versenyzés mellett is komoly, pragmatikus érvek szóltak. A hétköznapi tapasztalat ugyanis azt mutatta, hogy a munkásokat, különösen az ifjúság munkásokat érdekli a versenyzés, és szívesen szurkolnak a híres sportolóknak is. Igényeik kielégítése nélkül az ő megnyerésük, majd megtartásuk a munkásmozgalom számára sokkal nagyobb nehézségekbe ütközött volna.⁹¹ De a versenyzés önmagában alkalmasnak mutatkozott a munkásmozgalom javára nagyobb társadalmi elfoga-

⁸⁹ A kísérlet természetesen egyszerű kuriózum volt, nem lett bevett gyakorlat. (Öt munkásbirkózó. *Munkássport és Egészségügy*, 1924/1. 2.)

⁹⁰ A boxolásról. *Munkássport és Egészségügy*, 1924/3. 2.

⁹¹ TARJÁN Gida: A munkásság és a sport. *Népszava*, 1924. december. 25. 40.

dást biztosítani, ami akár magasabb támogatással, a finansiális nehézségek enyhítésével járhatott volna együtt.

A versenyzést pártolók és ellenzők mellett létezett egy harmadik út is, amely eme két fő csapásirány közötti kompromisszumos megoldásra törekedett. Hans Surén⁹² például a jövőbe helyezte ki a versenyzés lehetőségét, amikor azt írta: „Majd ha nem lesz osztályharc, akkor elérkezett a munkás számára a versenysport ideje.”⁹³ Illetve létezett az egészségi állapotot szem előtt tartó vélemény is, amely szerint egy munkás versenyezzen, ha akar, de csupán addig, amíg nem árt vele a munkaképességének.⁹⁴

Összességében nehéz megítélni, volt-e egyáltalán a munkásmozgalomnak uralkodó koncepciója a versenyzést illetően. Ebben szerepet játszott az a tényező is, hogy maguk az egyesületek is különbözőképpen álltak a kérdéshez. A TTE, amelynek fő profilja a természetjárás és az azzal rokonságot mutató sportágak, illetve szabadidő-eltöltési formák voltak, könnyebben helyezkedhetett a versenyellenesség álláspontjára, mint a számos sportágot és szakosztályt működtető MTE.

A gyakorlati működést tekintve azonban sokkal inkább a versenyzés felé billent el a mérleg nyelve. A MÉMOSZ SC alapszabályaiban rögzítette a versenyek rendezésének feladatát. „A Club célja az ifjúság testedzése, torna, atlétika és a labdarugó sport fejlesztése. Ezen célból a közgyűlés által hozott és határozott idő-

⁹² Hans Surén (1885–1972) német katonatiszt, sportmozgalmi vezető. Az első világháborút követően elgondolásait komplett sport- és egészségügyi rendszerre gyúrta össze, amelynek egyik alapvető eleme a nudizmus volt. Az 1920-as évek alatt Karl Robert Bühren német szociáldemokrata munkássportvezető révén közel került a munkásmozgalomhoz: ebben a társadalmi rétegben látta saját rendszere tömeges kiterjesztésének lehetőségét. Így az 1920-as években a magyar munkássport értelmiségének körében is kedvelt szerző volt. 1933 után azonban belépett a náci pártba (NSDAP). 1924-ben megjelent fő művének, a *Der Mensch und die Sonne* második, 1936-os kiadása már átítatódott fajelmélettel és antiszemitizmussal. Maig nem tisztázott, hogy ezek a változtatások mennyire történtek az ő saját akaratából, de tény, hogy sportrendszere a Wehrmacht kiképzési gyakorlatára is hatott. 1942-ben kizárták az NSDAP-ból, és börtönbüntetésre ítélték.

⁹³ Idézi: *Munkássport és Egészségügy*, 1924/6. 2.

⁹⁴ VERTES Jenő: Atlétika a Munkássportszövetségben. *Munkássport és Egészségügy*, 1924/1. 2–3.

ben és helyen testedzési gyakorlatok és versenyek tartatnak.”⁹⁵ Hasonlóan tett a Festőmunkások Sportclubja is. A működését keretbe foglaló dokumentum hasábjain kijelentette, hogy a testnevelés, a sportszerű kiképzés, valamint a fegyelem és összetartozás élményének ápolása érdekében az egyesület versenyeket rendez, ösztönzésül pedig bajnoki címeket és érmeket adományoz. Szakosztályai alávetik magukat a szövetségeik alap- és versenyszabályainak, az általuk rendezett versenyeken és mérkőzéseken részt vesznek, és képviselik a magyar testnevelésnek és különösen tagjainak a sportérdekeit.⁹⁶ Az MTE szintén hasonlóan cselekedett. Céljaként jelölte meg: „Az összes emberi sportágak terjesztése és fejlesztése. Ez a cél elérhető: a/ állandó gyakorlattal a torna, athletika, sakk stb. terén: b/ versenyek rendezésével, amelyeken tiszteletdíjakat és érmeket tűz ki.”⁹⁷ Ez olyannyira igaz volt, hogy az MTE még a munkásrekordokat is nyilvántartotta.⁹⁸

A versenyek létezése nem csupán elvi megfogalmazás volt, hanem működő, bevett gyakorlat is. A munkás egyesületek vagy szakosztályaik csarnokokat, tornatermeket, uszodákat béreltek, vagy a strandjaikra jártak ki. Különösen kiemelhető az MTE gondozásában lévő gödi Fészek elnevezésű strandtelep, amely a munkássport fellegvárának számított Magyarországon az 1920-as évek második felétől az 1930-as évek közepéig. Habár a fővárosi forgataghoz képest elhagyatott hely vonzó terepet biztosított a politikai, különösképpen az illegális munkára, és erre tagadhatatlanul sor is került, a Fészekbe túlnyomó többségben a testmozgásra vágyó munkások jártak ki. A versenyek megrendezésére két pálya állt rendelkezésre: a Dunában úszó- és evezős-, míg a strand környezetében futó- és kerékpárversenyek megrendezésére nyílt lehetőség. Többnyire itt készültek fel a külföldi, nemzetközi munkásversenyekre is. A környező munkásstrandok szakszervezetei vagy egyéb csapatai rendszeresen átjártak Gödre, még külön amatőr bajnokságokat is rendeztek, olykor

⁹⁵ A MÉMOSZ sport ügyei. PIL 666. f. 1. á. 214. ó. e. 21.

⁹⁶ PIL 666. f. 3. á. 159. ó. e. 2.

⁹⁷ PIL 915. f. 4. ó. e. 2.

⁹⁸ PIL 915. f. 4. ó. e. 69–70.

polgári alakulatok részvételével.⁹⁹ Ezenkívül hagyományteremtő módon saját versenysorozatokat találtak ki. Ilyen volt a gödi staféta, a futásból, kerékpározásból, csónakázásból és úszásból álló váltóverseny, vagy a Zlocsolimpia, amit az MTE egyik alapítója, Zlocsover Rubin után neveztek el, és a komolyabb sportversenyek mellett olyan vicces számokat is tartalmazott, mint a zsákban futás, lepényevés, talicskázás.

A versenyek szervezése mellett ezek az egyesületek szembe mentek a teljes aktivizmus kívánalmával is, amikor a mérkőzésekben megjelenő nézőkre is számítottak. Erre az előirányzott egyesületi bevételek engednek következtetni. „A Club jövedelmét és vagyonát képezik [...] a Club tőkéjének gyarapítása céljából rendezett mérkőzések, multságok és műkedvelői előadások jövedelmei.”¹⁰⁰ A festőmunkások a vagyonuk gyarapításának módjánál az alapítók tőkéje, adományok, tagdíjak után hasonlóképpen feltüntették a mérkőzések/sportünnepélyek bevételeit is.¹⁰¹

Mi lehetett ezeknek az ellentmondásoknak a feloldása? Hogyan férhetett meg egy mozgalmon belül a verseny és a versenyellenesség is?

Először is, a versenyellenességre érdemes úgy tekinteni, mint végletekig idealizált, már-már utópisztikus jellegű elképzelésre. Hozzáteve, hogy a munkássport még nemzetközi viszonylatokat tekintve is az útkeresés fázisában volt, tehát a gondolkodók elképzelései sokkal inkább a szocialista filozófiából levezethető végcél voltak hivatottak megjeleníteni, semmint az akkori állapotok lenyomatai lettek volna. Másrészt vissza kell utalnunk a versenyzés mellett érvelő, illetve kompromisszumos megoldást felvető hangokra. A munkássport népszerűsítése szempontjából, kiváltképp az ország határain belül elkerülhetetlen volt a felmerült szükségletek kielégítése, pláne, hogy a mozgalomhoz hasonlóan a sportélet is törekedett a fejlődésre, ami az igények széles körű figyelembevételével történt. Harmadrészt pedig a munkássportot formálni akaró gondolkodók kritikája elsősorban nem általában a

⁹⁹ FARKAS Rozália–SÁNDOR Gézáné (szerk.): I. m. 26.

¹⁰⁰ PIL 666. f. 1. á. 214. ó. e. 21.

¹⁰¹ PIL 666. f. 3. á. 159. ó. e. 2.

versenyzés ellen, hanem a szocialista nézetek alapján értelmetlen, oktatási célt nem tartalmazó versenyzésre irányult.¹⁰²

Továbbá figyelembe kellett venni a munkásemberek korlátait is. Nem okvetlenül volt szükséges egy munkást egy profi sportolóval versenyeztetni, kiváltképpen, hogy a sorozatos vereségek az egész mozgalom célkitűzéseit leértékelték volna. Ebből következett, hogy a munkássportolók a versenyzést ugyan nem kizárólagosan, de elsősorban egymás között művelték, viszonylag zárt társadalmi közegükben, és ez különösen igaz volt a csapatsportok esetében. Külön nemzetközi versenysorozatokat alkottak, melyek közül a legismertebbek a munkásolimpiák voltak. Eltérő jellegük kidomborítása végett azonban például a bécsi munkásolimpián húsz hivatalos labdarúgó meccsre százötven barátságos mérkőzés jutott.¹⁰³

A polgárokkal való versenyzés, az egyenlőtlenségek dacára a munkássport egy igen speciális válfaját jelentette, amelyet leginkább a bizonyítási vágy és a munkásosztály erejének reprezentálása motivált. „Az FTC edzője a verseny után felelősségre vont, s azzal vádolt meg, hogy sportszerűtlenül élek. Amikor elmondottam neki, hogy nehéz fizikai munkát végzek, s keresetemből gyakran még zsíros kenyérre sem futja, legyintett, elfordult tőlem, soha többet nem foglalkozott velem. [...] De elhatároztam, hogy még ilyen körülmények között is megmutatom, hogy legyőzöm a polgári egyesületek versenyzőit, dicsőséget szerzek a munkássportnak. Tudtam, éreztem, hogy fogok én még győzni!”¹⁰⁴ – emlékezett vissza Cséfalvi Sándor az 1920-as évek első felében megesett történetre. Kettőjük konfliktusa lényegében arról szólt, hogy az edző felelősségre vonta sportolóját, amiért nem tartja be az előírt diétát és az izmainak se hagy elegendő időt a regenerálódásra. A másik oldalról viszont Cséfalvi kényszerhelyzetben volt, munkája és élete fenntartása miatt ezekre csak korlátozott mennyiségű pénzt és időt tudott fordítani. Ezen problémák megoldásában azonban klubja nem segítette őt. A közös versenyzés

¹⁰² John M. HOBERMAN: I. m. 179.

¹⁰³ BRAUN József: Bécs – a II. Munkásolimpiász városa. *Népszava*, 1931. július 19. 16.

¹⁰⁴ PIL 915. f. 18. ö. e. 6.

egyébiránt elhelyezhető fejlődéstörténeti skálán is, mint a munkássport kezdeti szakaszának rendszerhibája, vagy kényszerű kompromisszuma, amelyet a munkásosztálynak ideiglenesen el kellett fogadnia, de amelyen idővel felül kell majd kerekednie.

A versenyzés ráadásul a magyar munkássport és a polgári sportvilág között fennálló szoros kapcsolatból is eredt. A több kisebb-nagyobb egyesületre vagy szakosztályra tagolódó munkásklubok többnyire magukra voltak utalva sportéletük megszervezésével. A folyamatos fenntartási nehézségek miatt szükségük volt a versenyzésre, vagyis az azzal járó ismertségre, az új tagok toborzására, illetve a mérkőzések esetleges bevételeire. Saját bajnokságok szervezése központi koordináció híján kivitelezhetetlennek tűnt, ezért sokan keresték a polgári szövetségek nyújtotta lehetőségeket. Például a Cukrász Sport Club közgyűlése már 1919-ben egyöntetűen kérvényezte a Magyar Labdarúgó Szövetségbe való felvételét.¹⁰⁵ Ez ugyan a Tanácsköztársaság alatt történt, de annak bukása után sem léptek ki a szervezetből. A TTE pedig a Magyar Turista Szövetség alapító szervezete volt, és az 1930-as évekre megromlott viszony ellenére sem lépett ki onnan. Megoldást a magyar Munkás Sportszövetség megalakítása jelenthetett volna, amely kivonhatta volna a munkásegységeket a polgári bajnokságokból, de a két világháború között többszöri próbálkozásra sem sikerült a szervezetet életre hívni. Erre hivatkozva a Nemzetközi Munkás Sportszövetség 1931-ig nem engedte részt venni a magyar munkássportolókat a munkásolimpián.¹⁰⁶

A magyar munkássport szervezeti problémái

A 20. század elején kibontakozó munkássport néhány év után máris válságba került. Először a világháború akasztotta meg a fejlődését, majd a Tanácsköztársaság bukását követő erős korlátozásokat kellett átvészelnie. Az 1920-as évek közepétől újra erőre kapó sportmozgalmat az évtized végétől a kommunista–szociál-

¹⁰⁵ PIL 660. f. Élelmezési Munkások Országos Szövetsége. 87. ó. e. 20.

¹⁰⁶ BIRÓ Dezső: A frankfurti munkásolimpiász. *Népszava*, 1925. július 12. 17.

demokrata belharc tépázta meg. A Kommunisták Magyarországi Pártja legális fedőszerveként működő Magyarországi Szocialista Munkáspárt 1928-as feloszlata után az illegális pártmunka egy jelentős hányada a sportegyesületekbe tevődött át. Az állami és a rendfenntartó szervek válaszlépésként fokozták a nyomást, amely fellépés magában hordozta az egyesületek betiltásának veszélyét. A szorult helyzet kiváltotta az egyesületek védelmi reakcióját: szigorúbb szabályokat hoztak, amelyek segítségével az illegális tevékenységet folytató tagokat eltiltották intézményeik látogatásától, vagy súlyosabb esetben akár ki is zárták őket. Az egyesületek befolyásolásáért és irányításáért, illetve „tisztá” működéséért folytatott küzdelem az 1930-as évek közepe felé haladva egyre veszített az intenzitásából, míg nem az országos politika jobbratulódásával teljesen okafogyottá vált. Ezzel párhuzamosan megkezdődött az egyesületek hanyatlása is, és ez a folyamat nem függetleníthető a munkásmozgalmat általában is negatívan érintő nemzetközi változásoktól, Hitler németországi hatalomra kerülésétől, illetve a későbbi Anschlusstól. A politikai környezetváltozás miatt európai szinten előtérbe került az egységfront vagy népfrentpolitika, amely a munkássportot is érintette. Ennek bizonyítékául a háború előtti utolsó, 1937 nyári antwerpeni munkásolimpiához már csatlakozott a Vörös Sport Internacionálé, így szovjet versenyzők első ízben vehettek részt a játékokon. Nem úgy, mint a magyar munkássportolók, akiknek indulását – német mintára – a kormányzat és a sportszövetségek ellehetetlenítették anyagi és politikai indokokra hivatkozva. Így az 1937 februári Janské Lázně-i (johannisbadi) téli játékok volt az utolsó olyan hivatalos munkásolimpia, amelyen a magyar küldöttség testületileg megjelent.¹⁰⁷

A magyar munkássport a Horthy-korszak végére összeomlott. A zsidótörvények, a második világháború, a német, majd szovjet megszállás alatt a tagok egy részét letartóztatták, deportálták, munkaszolgálatra hívták be, illetve a harcok következményeként

¹⁰⁷ Előtte az 1931-es mürzzuschlagi (téli) és bécsi (nyári) munkásolimpián vett részt magyar küldöttség.

vesztették életüket, miközben a létesítményeiket katonai vagy más egyéb célokra kisajátították.

A második világháború után a klasszikus értelemben vett munkásmozgalom végével a klasszikus munkássport ideje is lezárult Magyarországon. Abból a jövőképből, amelyet a sportmozgalom a két világháború között vizionált, szinte semmi sem valósult meg. A radikális politikai változások ellenére a sporttendenciákban kontinuitás érzékelhető. A különböző sportágak népszerűsége töretlenül emelkedett, miközben a sport vidéken és a nagyvárosokban is a hétköznapiak szerves részévé vált. Ugyanakkor továbbra is a versenyzésre épült, az aktívan sportolók még mindig a passzív szemlélődők tömegeit vonzották, ahogy megmaradt a politika legitimitásának és reprezentációjának eszközeként, illetve részben a katonai előképzés egy formájának. Ráadásul a legnagyobb érdeklődést kiváltó sportág az a labdarúgás maradt, amely ellen a háború előtt a leghevesebben érveltek. „A Fészekben egy kötetlen fegyelem volt, amely egy bizonyos mértékben félrevezetett minket, mert azt gondoltuk, mert azt hittük, hogy a szocializmusban is ilyen lesz az élet. Hát a jelenlegi helyzet nem igazolja 100%-ban ezeket az elképzeléseinket”¹⁰⁸ – vélekedett Balogh László a két korszak viszonyáról 1972-ben.

Összegzés

A munkássportnak több értelmezési kerete van, amelyeket inkább egymásban létező halmazokként lehet elképzelni, semmint ellentétes meghatározásokként. Társadalmi értelemben valamennyi munkást érthetjük rajta, aki testedzési tevékenységet végez. Ennek a szegmensnek a kérdései csupán az egészségmegőrzés, a munkabírás javítása, a munkaképesség megőrzése, a testi és lelki kondíciók köré csoportosultak. Azonban a munkássport nyelvtanilag hiába utal egy társadalmi csoportra, ha a hagyomány – és mint szakszó használata – a baloldali szervezett munkásmozgalom sportolási tevékenységét jelöli vele.

¹⁰⁸ PIL 915. f. 1. ó. e. 16.

Ugyanakkor ezeken túl egy tágabb keretet is értünk rajta: nemzetközi szövetségek, egyesületi hálók, sajátos célok, formák és testkultúrára vonatkozó eszmerendszerek összességét.

„E munkássport-mozgalom, mely testnevelési célkitűzéseiben büszkén vallja, hogy tömegsport alapjára helyezkedett, bár vak gyűlölettel támadja a semlegesség álcájában meghúzódó polgári sportot, mégsem tud szakítani polgári hagyományaival, rendszerével – éppen ebben rejlett tragédiája – és éppen úgy csak tornásztat, atletizáltat, futballoztat, birkóztat stb., mint gyűlölt ellenlábasa. Politikai színezetű sportdemonstrációin éppen úgy a torna szabadgyakorlatokat alkalmazza, sok ezer főnyi tömegének megmozgatására, mint az ú. n. polgári egyesületek, szövetségek reprezentatív jellegű ünnepéyeiken. Az ú. n. *tömegsport tehát egy szépen hangzó jelszó maradt.*”¹⁰⁹ Kocsis Mihály igen lényeglátóan fogalmazta meg a munkássport, különösen a magyar munkássport két világháború közötti egyik strukturális problémáját. Nem sikerült saját sportszövetséget alakítaniuk, céljaik és eszmerendszerük nem volt egységes, és a kézilabda meghonosításán kívül új sportágakat elenyésző számban üztek. Vagyis a munkássport tágabb értelmezési keretéből vajmi keveset sikerült megvalósítaniuk.

Kocsis Mihály azonban nem vett számításba olyan tényezőket, amelyek miatt mégis beszélhetünk munkássportról. Mindenekelőtt a munkássport tartalmi változást jelentett. Hiába végezte egy polgár és egy munkás ugyanazokat a mozdulatokat, vagy játszottak egyforma szabályok szerint, a lényeg, hogy ezekhez teljesen más jelentést társítottak, vagy az adott sportnak teljesen más értékeit emelték ki. Emellett a fejlődés folyamatáról sem szabad megfeledkezni. A kezdeti szakasz után egy olyan útkeresési fázisba léptek, amelynek során a külföldi, kiváltképp német és osztrák példákat igyekeztek átültetni a magyar mozgalomba. Csakhogy a folyamat során túlságosan sok kompromisszumot kellett megkötniük a munkássport pusztá működéséért. Nem volt egyszerű feladat az állami akarat, a politika változásai, a legalitás és illegalitás, az elméleti és gyakorlati célok között

¹⁰⁹ Kocsis Mihály: *Vállalati sport, munkástedzés*. I. m. 14.

megtalálni a járható ösvényeket, ehhez sokszor pragmatikus döntések, illetve stratégiák kellettek.

A munkásmozgalom és a hozzá kapcsolódó munkássport világáról szóló véleményeket azonban több résztvevő kortárs is osztotta. Szakasits Antal például úgy vélte, hogy az alapok jók, de a mozgalom módszerei már elavultak, mert nem reflektált kellőképpen az aktuális társadalmi folyamatokra.¹¹⁰ Hasonló nézeteket vallott Kruppa Rezső is, amikor felvetette a munkássport szervezeti problémáját. Meglátása szerint azonban nem maga a sport a baj, hanem az, hogy a munkásság nem kísérelte meg a sportot ténylegesen a mozgalom szerves részévé emelni, csak amolyan félperifériaként kezelte. Pedig ehelyett anyagi támogatással és agitációval kiemelt szegmenssé kellett volna tenni.¹¹¹ Hasonló gondolatokat idézett a *Munkássport és egészségügy* is, ismeretlen szerző tollából: „Nemzetköziség, világbéke, az osztálykülönbség megszüntetése, stb. gyönyörű és tudományosan megalapozott célkitűzések, de az út, az eszközök, amelyekkel elérni akarjuk, még silányak, nagyon kezdetlegesek és a nagy célhoz arányba sem állíthatók.”¹¹²

Amennyiben az első világháborút megelőző időszakot a munkássport hőskorának tartjuk, akkor a két világháború közötti időszakot minden nehézség és ellentmondás ellenére nevezhetjük az aranykornak Magyarországon. A Horthy-korszak alatt a munkássport nem igazán találta a helyét a rendszerben, de az ebből adódó problémákból és a hatalommal való szembenállásukból identitást tudtak képezni. Az ellenzéki környezethez szokott mozgalom története azonban a második világháborúval lényegében lezárult, az azt követő új korszak állami sportjának már más jellemzői és céljai voltak.

¹¹⁰ SZAKASITS Antal: Megjegyzések a munkásmozgalom problémáihoz. *Szocializmus*, 1925/12. 484–488.

¹¹¹ KRUPPA Rezső: I. m. 24–25.

¹¹² Párisi levelek. *Munkássport és Egészségügy*, 1924/3. 1.

BAKONYI PÉTER

Nyilasok Zala megyében (1944. október – 1945. március)

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.6>

Az 1944 októberétől a második világháború végéig tartó időszak Zala megye 20. századi történetének egyik legtragikusabb, ugyanakkor talán legkevésbé kutatott fejezete, ahogy elhanyagolt kérdésnek számít a helyi Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom története is. Ennek egyik oka minden bizonnyal a meglehetősen rossz forrásadottságokban keresendő, hiszen amellett, hogy a fennmaradt források meglehetősen töredékesek, azokhoz hosszú időn át nem, vagy csak igen nehézkesen lehetett hozzáférni. A Szálasi-féle párt Zala vármegyei szervezetének iratai nagyrészt eltűntek vagy megsemmisültek, miközben a megyei közigazgatás különböző szintjein keletkezett iratanyag is hiányos, és teljes körű feltárásuk csak az elmúlt években vette kezdetét. A népbírói és népügyészeti iratok az 1989–1990-es rendszerváltás utáni években kerültek a Zala Megyei Levéltár őrizetébe, rendezésük és a segédletek elkészítése 2010 után történt meg. A kommunista állambiztonsági szervek hosszú időn át foglalkoztak az egykori nyilas párttagokkal, a velük kapcsolatos dossziék szintén a 2000-es években váltak kutathatóvá. A korábbi évtizedekben nehezen hozzáférhető nyilas sajtókiadványok többsége ma már digitalizált formában is elérhető.

Tanulmányunkban az említett források segítségével igyekszünk áttekinteni az 1944 októberében hatalomra került hungaristák Zala megyei uralmát. Röviden kitérünk arra is, hogy a Szálasi-féle párt mikor és milyen körülmények között telepedett meg a megyében, kik voltak a vezetői, miként alakult a párt

működése az 1940-es évek elején. Foglalkozunk a nyilas hatalomátvétel helyi lefolyásával, majd részletesebben tárgyaljuk a párt tevékenységét egészen a rezsim bukásáig. Végül megvizsgáljuk, hogy 1945 után mi lett a sorsa a párt egykori vezetőinek. Ugyanakkor itt csak az általunk fontosabbnak ítélt kérdésekre, fejleményekre térünk ki, egyébként az egyes résztémákról akár önálló tanulmányok is készülhetnének. Előljáróban érdemes megemlíteni, hogy az 1930-as években Zala megyében tevékenkedő nemzetiszocialista pártok között nem Szálasi Ferenc pártja volt a legbefolyásosabb, ám 1944 októbere után szinte csak hungaristákat találunk a megye vezetőségében. Mindemellett a korábbi kutatások már viszonylag részletesen feltárták a hungaristákkal olykor rivalizáló, máskor együttműködni próbáló más szélsőjobboldali pártok Zala megyei tevékenységét, így tanulmányunkban elsősorban a Szálasi-féle pártra fókuszálunk. Mivel a települési pártszervezetekre vonatkozóan alig rendelkezünk forrásokkal, alapvetően a megyei vezetőség tevékenységén keresztül vizsgáljuk az eseményeket.

A hungarista mozgalom Zala vármegyében 1938–1944 között

A nemzetiszocialista pártok magyarországi történetével foglalkozó kutatások már többször rámutattak arra, hogy Zala megye az 1930-as évek közepétől a szélsőjobboldali mozgalmak egyik fellegetvárának számított. A nemzetiszocialista ideológia vonzásába került zalai választók párthovatartozását nem könnyű nyomon követni, de az 1939. évi választások előestéjén öt nagyobb csoport működése regisztrálható a megyében.

Ezek közül a gróf Pálffy Fidél vezette Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Párt számított a legerősebbnek. Helyi vezetői között találjuk a tekintélyes földbirtokoscsaládból származó ifj. Eitner Sándort és testvérét, Eitner Ákost, valamint egy zalaegerszegi ügyvédet, Árvay Istvánt. A párttagok többsége a Zalaegerszegi, valamint a Lenti és a Letenyi járás falvaiból került ki. Keszthely környékén a választókerület egykori kereszténypárti országgyűlési képviselője, Maróthy (Meizler) Károly és társai által 1938-

ban alapított Keresztény Nemzeti Szocialista Front dominált. Ugyanakkor Nagykanizsa, illetve Tapolca vidéke a gróf Festetics Sándor által vezetett Magyar Nemzeti Szocialista Párt bázisának számított. Szintén Nagykanizsán igyekezett tagokat toborozni a Salló János és Rajniss Ferenc által még 1936-ban életre hívott Nemzeti Front Magyar Szocialista Párt elnevezésű formáció is. Azonban a párt szervezői – Makó Gábor, a helyi Hangya Szövetkezet elnöke, vagy Bárány István ékszerész – komolyabb eredményeket nem értek el.¹

A Zala vármegye legnépesebb városának számító Nagykanizsa ezekben az években ideális terepet kínált a szélsőjobboldali pártok számára. A város a dualizmus korában Dél-Zala és a Muraköz fontos gazdasági és közlekedési központjának számított, ám az első világháborút követően elvesztette korábbi centrális szerepét, szerteágazó kapcsolatrendszerétől elszakított határ menti várossá degradálódott. Az elkövetkező két évtizedben, néhány biztató fejlemény ellenére, Nagykanizsát szinte minden szempontból a stagnálás jellemezte.² Ebben a közegben tudott tehát megtelepedni a Festetics-féle párt, amelynek hívei a jórészt kis- és törpebirtokos földművesek, valamint kiskereskedők lakta kiskanizsai városrészből kerültek ki.³ A párt tagjai 1938 folyamán kezdtek átszivárogni a Hubay Kálmán által újonnan szervezett Nemzeti Szocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalomhoz. Ennek nyomán a városban komoly viszály robbant ki a két szélsőjobboldali erő között, mígnem 1938. október végén Szerecz László nagykanizsai fő-kerületvezető elhatározását követve a helyi szervezet még megmaradt tagjai is kiléptek a Festetics-pártból, és teljes létszámban csatlakoztak a hungaristákhoz.⁴ Ezt követően az előbbi párt egyre inkább elvesztette befolyását a megyében.

¹ PAKSY Zoltán (szerk.): *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között II. 1932–1945.* Zalai Gyűjtemény 78. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2015. 33–36., 168–173.

² KAPOSZ Zoltán: Nagykanizsa gazdasági fejlődése (1850–1945). In: Uó (szerk.): *Nagykanizsa. Városi monográfia III. (1850–1945).* Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa, 2014. 99–249.

³ PAKSY Zoltán: Nagykanizsa politikai élete (1850–1945). In: KAPOSZ Zoltán (szerk.): I. m. 37–97.

⁴ *Magyarság*, 1938. október 27. 4.

Érdemes röviden áttekintenünk, hogy kik alkották a hungarista párt vezetőségét. A megyekerület-vezető Ferenczfalvy József, a Monarchia közös hadseregének nyugalmazott őrnagya lett, forrásaink róla csak annyit árulnak el, hogy a német nemzetiszocializmus elkötelezett hívének számított.⁵ Úgy tűnik, Zala megyében ő kezdte szervezni a Szálasi-féle pártot, 1940 után neve azonban eltűnt a forrásokból. Ferenczfalvyhoz az elsők között csatlakozott az 1901-ben uradalmi béresek gyermekeként született Lengyel János. Nagykanizsán a Katolikus Legényegylet vezetőjeként, majd miután onnét politikai akciói miatt kizárták, a munkanélküliek számára szervezett „Munkás Század” révén vált ismertté. A pártban először megyei szervező volt, majd a propagandavezetői feladatokat látta el.⁶ A vezetőség másik két meghatározó alakja Festetics gróf pártjából érkezett. Egyikük Szerecz László volt, aki Ferenczfalvy távozása után egyre inkább a saját kezébe vette a párt irányítását. Szerecz 1912-ben született egy kiskanizsai kereskedő fiaként, Nagykanizsán érettségizett, ám önálló vállalkozást nem indított, apja üzletében segédként dolgozott.⁷ 1937-ben néhány társával együtt *Harc* címmel szélsőjobboldali lapot szerkesztett, emiatt eljárás indult ellene.⁸ A Festetics-féle párt vezetőjeként is többször került összeütközésbe a hatóságokkal, de ez sem tántorította el a nemzetiszocialista ideológiától.⁹ Időközben több alkalommal teljesített katonai szolgálatot, érettségijének köszönhetően tartalékos tiszti kiképzésben részesült.¹⁰ A nagykanizsai nyilasok kapcsán a sajtó gyakran emlegette Begidsán Emil nevét is. Az ekkoriban negyvenes évei végén járó Begidsán nyugalmazott rendőrkapitányként került Nagykanizsára, ahol ügyvédként dolgozott. A politikai életbe

⁵ PAKSY Zoltán (szerk.): *Politikai küzdelmek...* I. m. 35.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára (MNL ZML) XXV. 6. Nagykanizsai népgyűjés iratai. 5693/1949. Lengyel János háborús és népellenes büntette; *Magyarország*, 1934. szeptember 23. 15.; *Zalai Közlöny*, 1934. március 7. 3., szeptember 23. 1–3., 1935. július 3. 2.

⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.5. O-12835/1. Szerecz László körözési dosszié. Szerecz László életrajza, 1958. február 20.; *Pesti Hírlap*, 1937. január 29. 19.

⁸ *Új Nemzedék*, 1937. november 27. 5.

⁹ *Magyarság*, 1937. november 10. 4.; *Zalai Közlöny*, 1938. március 19. 2.

¹⁰ ÁBTL 3.1.5. O-12835/1. Szerecz László életrajza 1958. február 20.

a Festetics-féle párt tagjaként kapcsolódott be, és a pártügyiész feladatokat látta el. Kisebbségi megszakisításokkal ugyanezt a tisztséget viselte a hungaristák soraiban is.¹¹ Mivel a párt megalakításában a nagykanizsaiak játszottak főszerepet, alapvetően közülük kerültek ki a megyei vezetőség tagjai is, akik városukban rendezték be a párt megyei főhadiszállását is.

Az újdonsült hungaristák nagy lendülettel vetették bele magukat a pártszervezésbe, sőt még egy rohamosztágot is alakítottak. Így hamar felkeltették a hatóságok figyelmét, például 1938 novemberében a rendőrség oszlatta fel egyik gyűlésüket, a szónokló Szerecz László ellen pedig eljárást indítottak. Amikor 1939 februárjában a belügyminiszter betiltotta a pártot, az országos eljárásnak megfelelően a nagykanizsai rendőrség megszállta a hungaristák párhelyiségeit, és lefoglalta az ott talált berendezési tárgyakat és iratokat.¹² Ahogy Hubay Kálmán 1939 márciusában bejelentette az utódpárt megalakulását Nyilaskeresztes Párt néven, a Zala megyei hungaristák újra aktivizálódtak, sőt újabb településeken is megvetették a lábukat, így például a Pálffy-féle párt keszthelyi szervezetéből többen átpártoltak hozzájuk.¹³ Mindemelllett a hungaristák kezdettől fogva szorosán együttműködtek a Nemzeti Front nagykanizsai csoportjával, amelynek egyik vezetője, a már említett Bárány István rövidesen az ő soraikban bukkant fel. Nem sokkal az 1939-es országgyűlési választások előtt a párt vezére, Hubay Kálmán személyesen is ellátogatott Nagykanizsára, ahol pártja helyi vezetőivel egyeztetett.¹⁴

A nemzetiszocialisták népszerűségének növekedése, valamint a titkos szavazás miatt az 1939-es választás komoly kihívást jelentett a kormánypárt számára Zala megyében. Főleg, hogy a szélsőjobboldali ellenzéki pártok közös listával, valamint az egyéni választókerületekben egy-egy közös jelölttel készültek a megmérettetésre. Ugyanakkor a hungaristák/nyilasok a

¹¹ ÁBTL 3.1.9. V-48273. Fieder György vizsgálati dosszié. Begidsán Emil tanúvallomása [d. n.]; *Zalamegyei Újság*, 1943. január 26. 3.

¹² PAKSY Zoltán: *Nagykanizsa politikai élete...* I. m. 84–85.; *Zalai Közlöny*, 1938. november 22. 2.; *Zalai Közlöny*, 1939. február 26. 2.

¹³ MNL ZML XXV. 16.b. Nagykanizsai népbíróság, perek iratai. 42/1945. Németh József népellenes büntette.

¹⁴ *Zalai Közlöny*, 1939. május 3. 5.

Maróthy (Meizler) Károly vezette közös nemzetiszocialista listán nem kaptak helyet, csak a nagykanizsai kerületben adták ők az egyéni jelöltet, Tanos Dezső nyugalmazott csendőrtiszt, fővárosi ügyvéd személyében. E kerületben szoros eredmény született, a kormánypárt jelöltje, Ilovszky János mindössze 196 szavazattal előzte meg kihívóját. Nagykanizsán néhány szavazókört leszámítva a kormánypárt szerepelt jobban: Ilovszky nagyjából 1200 vokssal kapott többet, mint Tanos Dezső. A kerülethez tartozó falvakban viszont Tanos szerzett több szavazatot. A nyilaskeresztes jelölt mögött tehát jelentős számú szavazó sorakozott fel, ugyanakkor az új párt valóban elkötelezett követőinek létszámát nem tudjuk megbecsülni, mivel a különböző szélsőjobboldali pártok támogatói fegyelmezetten szavaztak a közös listára, illetve jelöltekre. A választások nyomán a megyében a nemzetiszocialista pártok végül négy mandátumot szereztek, kettőt egyéniben (Eitner Ákos, Meizler Károly), kettőt pedig listáról (ifj. Eitner Sándor, Tauffer Gábor).¹⁵

Az országgyűlési választások után a Zala megyében mandátum nélkül maradt Nyilaskeresztes Párt helyi csoportjának tevékenységéről forrásaink hosszú hónapokon át hallgatnak. A következő év nyarán, 1940 júliusában a párt országgyűlési képviselője, Gruber Lajos látogatott a megyébe. Ez jó alkalmat kínált arra, hogy a nagyobb településeken újrainduljon a szervezőmunka, valamint kinevezzék a járási vezetőket. Forrásaink szerint a párt vezetését rövidesen Lengyel János vette át, helyettese Begidsán Emil lett.¹⁶ Eközben az országos politikában Szálasi Ferenc irányítása alatt létrejött a nyilas egységpárt 1940 szeptemberében, azonban az Imrédy Béla vezette Magyar Megújulás Pártjának színre lépése átrendezte a nemzetiszocialista táboron belüli erőviszonyokat, a nyilas egységpárt felbomlott, a hungaristák pedig egyre súlyosabb belharcokba bonyolódtak.¹⁷

¹⁵ PAKSY Zoltán (szerk.): *Politikai küzdelmek...* I. m. 33–39.; *Magyar Nemzet*, 1939. május 31. 5.

¹⁶ *Magyarság*, 1940. augusztus 2. 6.; ÁBTL 3.1.9. V-48273. Begidsán Emil tanúvallomása [d. n.]

¹⁷ PAKSA Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták*. Osiris Kiadó, Budapest, 2013. 216., 228–229.

Ezek a fejlemények a kormányzat számára alkalmat kínáltak arra, hogy ismét határozottabban lépjen fel Szálasi követőivel szemben. A sajtó tudósításai alapján úgy tűnik, hogy 1942-ben Zala vármegyében a hatóságok szisztematikus támadást intéztek a hungaristák ellen. Ettől kezdve a párt vezetői vagy rendőrhatalósági felügyelet alatt álltak, vagy katonai szolgálatot teljesítettek, mint például a legdinamikusabb szervező, Szerecz László. Szórványos adataink arra utalnak, hogy a zalai hungaristák helyzete csak 1944-ben, a német megszállás és a Sztójay-kormány kinevezése után javult. Így például a rövid szabadságát töltő Szerecz elérte, hogy a párt számára irodaként használható helyiségeket utaljanak ki. Lengyel János propagandavezető pedig hozzálátott a nagykanizsai városi könyvtárban fellelhető zsidó vagy túlzottan liberális szellemiségű szerzők könyveinek kiválogatásához, a nemkívánatos műveket pedig zúzdába küldte.¹⁸ Mindezzel összefüggésben kell megemlítenünk Werner Hörnicke SS-őrnagy nevét, aki 1944 márciusában a német megszálló erők helyi parancsnokaként érkezett Nagykanizsára. Később a keleti frontra vezényelték, majd amikor október végén halálhíre kezdett terjedni, Lengyel János egy kifejezetten szenvedélyes hangvételű cikkben búcsúzott tőle. A megjelent szöveg azt sejteti, hogy a nagykanizsai hungaristák annak idején komoly támogatóra leltek az SS-tisztben.¹⁹ Végül fontos megemlítenünk, hogy 1944 nyarán került a párt vezetőségébe a később kegyetlenkedései miatt hírhedtté vált Fieder György nagykanizsai fűszerkereskedő, aki munkarendvezetőként a vidéki pártszervezetek munkájának ellenőrzését kapta feladatul.²⁰ Nehéz megítélni, hogy a megélénkült aktivitás végül milyen eredményekkel járt, ekkoriban egyáltalán hány működőképes helyi szervezete volt a pártnak a megyében. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a hungaristák más pártokkal nem építettek ki szorosabb együttműködést. Pedig

¹⁸ *Zalai Közlöny*, 1944. november 28. 2.; ÁBTL 3.1.5. O-12835/1. Fieder György vallomása, 1961. április 11.

¹⁹ *Zalai Közlöny*, 1944. október 27. 1–2. A világhálón fellelhető információk szerint W. Hörnicke 1982-ben hunyt el.

Forrás: <https://www.tracesofwar.com/persons/41402> (Letöltve: 2023. 05. 20.)

²⁰ ÁBTL 3.1.5. O-12835/1. Fieder György vallomása, 1961. április 11. és 3.1.9. V-48273. Fieder György vallomása, 1945. október 25.

erre meg lett volna a lehetőségük, hiszen 1944 nyarán Zala vármegyében gróf Teleki Béla főispán bábáskodása mellett létrejött a kormánypárt, az imrédysták, valamit a Pálffy-féle nyilaspárt szövetsége.²¹ Utóbbi párt egyik zalai vezetője, Joós Ferenc megállapítása szerint azonban „Szálasi csak magát ismeri el, mással nem hajlandó tárgyalni”.²²

A Nyilaskeresztes Párt Zala vármegyei uralmának első szakasza

Az 1944. október 15-től 1945. március végéig tartó nagyjából hat hónap Zala megyei eseményeit vizsgálva a nyilas uralom időszakát két hosszabb és egy közbeeső rövidebb szakaszra bonthatjuk. Az első a hatalomátvételtől nagyjából november végéig tartott. Ezekben a hetekben a nyilasok igyekeztek megszervezni a hatalmuk alapjait: üldözték és internálták az ellenségesnek tekintett csoportok tagjait, ellenőrzésük alá vonták a sajtót és beindították a propagandát, valamint hozzáláttak a vidéki párt-szervezeteik kiépítéséhez. A párt megszállta a megyei közigazgatást is, amelynek vezetését főispánként egy veszprémi nyilas, Csomay Miklós vette kézbe. A propaganda rendszeresen ismételt üzenete volt a „fehér lapot adtunk mindenki kezébe”, másrésről viszont leszámolással fenyegették az „angolmánia gyáva megszállottjait”, a zsidókat és mindazokat, akik szembeszegülnek a hungarista állam intézkedéseivel.²³

A hatalomátvétel

Az 1944. október 15-ét megelőző hetek Zala megyei eseményeiről kevés információ áll rendelkezésünkre, ezekből viszont arra következtethetünk, hogy a hungaristák a nagyobb településeken a németekkel együttműködve igyekeztek felkészülni a hatalom

²¹ PAKSY Zoltán (szerk.): *Politikai küzdelmek...* I. m. 44.

²² Uo. 289. Téves dátummal és aláírással. MNL ZML X. 1. Joós Ferenc levele Teleki Béla főispánnak, 1944. június 14.

²³ Lásd a *Zalai Közlöny*, *Zalai Összetartás* és a *Keszthely és Vidéke* című lapok 1944. október és november folyamán megjelent lapszámait.

átvételére.²⁴ Arra vonatkozóan, hogy a Pálffy-féle párt, a Magyar Megújulás Pártja, avagy a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség (KABSZ) Zala megyei tagsága csatlakozott-e az előkészületekhez, kaptak-e központi utasítást egy lehetséges hatalomátvétel esetére, sajnos nem rendelkezünk adatokkal. De a KABSZ nagykanizsai szervezete élén ekkor már Kemenes Béla, az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) egyik helybeli tisztviselője állt, aki október 15-e után helyet kapott a Nyilaskeresztes Párt megyei vezetőségében.

A nyilasok a hatalomátvétel első pillanatától kezdve üldözték a hungarista rezsim vélt vagy valós ellenségeit, egyúttal nagy gondot fordítottak a nyilvánosság feletti ellenőrzés megszerzésére is. Nagykanizsán október 15-én éjszaka a párttagok a városi rendőrséggel karöltve razziáztak.²⁵ A lezajlott eseményekre vonatkozó népbírósi vallomások arra utalnak, hogy a nyilasok már jó előre összeállították az internálandók névsorát, a nagykanizsai rendőrség állományát pedig valószínűleg valamilyen formában felkészíthették az akcióra. Október 16-án reggel a város lakói a helyben megjelenő napilap, a *Zalai Közlöny* első oldalán olvashatták Szálasi Ferenc hadparancsát, a második oldalon pedig a Hungarista Mozgalom Zala megyei vezetőjének felhívását. A lap addigi felelős szerkesztője, Barbarits Lajos ekkorra már elmenekült a városból, helyére Benedek Rezsőt, korábbi helyettes szerkesztőt ültették. Munkáját ettől kezdve nyilas pártmegbízott ellenőrizte, miközben a cikkek többségét propagandisták írták.²⁶ Keszthelyen is hasonló forgatókönyv alapján zajlottak az események, itt a hatalomátvételt követően tizennyolc főt vettek őrizetbe, akiket másfél hét után engedtek szabadon.²⁷ A városban megjelenő hetilap, a *Keszthely és Vidéke* rövidesen „Ünnep” című vezércikkében értékelte a fejleményeket.²⁸ A zalaegerszegi

²⁴ MNL ZML XXV. 16.b. 48/1946. Kindlovits István háborús büntette, 104/1947. Molnár József háborús büntette; ÁBTL 3.1.5. O-12835/2. Szerecz László körözési dosszié. Verdi ügynök jelentése, 1962. február 14.

²⁵ MNL ZML XXV. 16.b. 48/1946.

²⁶ MNL ZML XXV. 16.b. 197/1945. Benedek Rezső háborús és népellenes büntette.

²⁷ MNL ZML XXV. 16.b. 219/1945. Németh József háborús büntette.

²⁸ *Keszthely és Vidéke*, 1944. október 21. 1.

pártszervezet tevékenységéről csak október 18-ától kezdve rendelkezünk adatokkal. Kámán József nyilas városvezető néhány rendelkezése eredetiben is fennmaradt, ezekben a város zsidó polgárai ellen bevezetendő rendszabályokról tájékoztatta a rendőrkapitányságot. Egy október 20-án összeállított névsor szerint ötvenkilenc izraelita lakost kellett rendőrhatósági felügyelet alá helyezni.²⁹ Ami a megyeszékhelyen megjelenő sajtót illeti, a Pehm József plébános által még 1917-ben alapított *Zalamegyei Újság* felelős szerkesztőjét, Szakáll Ferencet államellenes tevékenység vádjával őrizetbe vették, majd a lapot rövidesen megszüntették.³⁰ A város másik napilapja, a Teleki Béla főispán által alapított és Pesthy Pál által szerkesztett *Zalai Magyar Élet* sem folytatta a működését. Ehelyett a nyilasok egy új lapot indítottak *Zalai Összetartás* címmel, amelynek munkatársait a két megszüntetett napilap szélsőjobboldali újságírói közül toborozták.³¹

A régóta várt győzelem mámorában úszva egyes párttagok vagy pártszervezetek önkényes lépésekre ragadtatták magukat. Emiatt Kámán József arra hívta fel a közigazgatási szervek figyelmét, hogy a telefonon leadott, valamint illetéktelen egyénektől származó utasításoknak ne engedelmeskedjenek, kizárólag az írásban érkező, aláírt és a párt pecsétjével ellátott megkereséseket vegyék tudomásul.³² Az új főispán, Csomay Miklós az ilyen visszaélésekkel kapcsolatban az alábbi szövegeket jelentette a belügyminisztériumnak: „a már előfordult kilengéseket a Párt tagjaival szemben természetesen a legszigorúbban megtorlom. Ilyen eset azonban csak eleinte fordult elő szórványosan, most már a Párt tagjai hivatásuk magaslatára emelkedtek.”³³

²⁹ MNL ZML XXV. 17. Zalaegerszegi népbíróság iratai. 7/1945. Dr. Apáti Imre népellenes büntette.

³⁰ BÉRES Katalin: *Kulturális élet Zalaegerszegen 1920–1945*. Zalaegerszegi Füzetek 14. Zalaegerszeg Kultúrájáért Közalapítvány, Zalaegerszeg, 2015. 13–15.; *Zalamegyei Újság*, 1944. október 18. 3.

³¹ KÁLI Csaba–MIKÓ Zsuzsa (szerk.): *Dokumentumok Zala megye történetéből 1944–1947*. (Zalai Gyűjtemény 37.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1995. 38.

³² *Zalai Magyar Élet*, 1944. október 19. 2.

³³ ÁBTL 3.1.6. P-609. Almay főpolgármester [sic!], helyesen: Csomay főispán] ügye. Jelentés a megyei közállapotokról, 1944. november 3.

November első heteiben a nyilasok újabb razziákat tartottak, így ismét megtelt a nagykanizsai internálótábor. A zalaegerszegi rendőrtanácsos, Apáti Imre későbbi, népbíróság előtt tett vallomása szerint a szombathelyi parancsnokságon kapta kézhez azt a belügyminiszteri utasítást, amely a baloldaliként számontartott elemek összegyűjtését rendelte el. Ebbe a körbe sorolták a Szociáldemokrata Párt tagjait, a szakszervezeti tagokat és a közismerten baloldali gondolkodású személyeket. A rendőrség nyilvántartása alapján Zalaegerszegen tizenhat főt állítottak elő, akik közül végül hét személyt internáltak, őket később útnak indították Szombathely felé.³⁴ A tanúvallomásuk szerint a novemberi razzia során Keszthelyen nem a csendőrség, hanem a nyilasok fogták le a gyanús személyeket.³⁵

A hungarista főispán és a párt megyei vezetősége

Szálasi Ferenc kormánya az örökölt közigazgatási szervezetet igyekezett betagolni a felépíteni kívánt hungarista (párt)állam keretei közé. Ezt a célt szolgálta többek között az is, hogy október 27-ei hatállyal egy sor új főispánt neveztek ki. Az intézkedés nyomán Zala vármegyében távoznia kellett az 1936 óta hivatalban lévő Teleki Bélának. Tekintettel azonban szélsőjobboldali és németbarát elköteleződésére viszonylag kényelmes pozíciókba vonulhatott vissza: először a Zalabér községben működő lengyel internálótábor parancsnoka lett, 1945 januárjában pedig a zalaegerszegi Honvéd Munkavezető Törzsnél kapott vezető beosztást.³⁶ Az arisztokrata Teleki helyére a veszprémi építészcsaládból származó, gépészmérnök végzettségű, negyvenkét éves Csomay Miklóst állították, aki a hungarista mozgalom kipróbált emberének számított: 1939-ben Veszprém vármegye megyevezetője volt, 1941-ben pedig a székesfehérvári főkerület vezetője-

³⁴ MNL ZML XXV. 17. 7/1945.

³⁵ MNL ZML XXV. 16.b. 42/1945., 190/1946. Gaál Sándor háborús büntette.

³⁶ MNL ZML XIV. 23. Személyek. Gróf Teleki Béla főispán iratai. Napló 1. füzet.

vé léptették elő.³⁷ A (megyei) közigazgatás működésével kapcsolatban azonban nem lehettek mélyebb ismeretei. A forrásokból kiolvashatóan Csomay meglehetősen öntörvényű és erőszakos ember volt, aki még attól sem riadt vissza, hogy a Tapolcai járás szolgabíróját saját kezűleg pofozza meg és rövid időre őrizetbe vetesse, amiért az kifogást emelt az új hivatali eskü pártpolitikai jellege miatt.³⁸

A nyilas hatalomátvétel után a vármegye addigi alispánja, Brand Sándor is távozni kényszerült hivatalából. Őt már a német megszállás után felfüggesztették állásából, de nem volt hajlandó lemondani, így hivatalosan csak betegszabadságra küldték. Kisgazdapárti kötődése miatt a Sztójay-kormány és a németek szemében nyilván megbízhatatlan elemnek számított. Lakatos Géza miniszterelnöki kinevezése után azonban egy rövid időre visszatérhetett az alispáni hivatal élére.³⁹ Október 17-én a Gestapo őrizetbe vette, majd szabadulása után Csomay főispán utasítására lényegében házi őrizetbe került saját pusztaedericsi birtokán.⁴⁰ Helyét egy nagykanizsai nyilas, Pálffy Gyula foglalta el, aki korábban városi hivatalnokként tevékenykedett. A népügyészségi iratokban fellelhető jellemzés szerint „semmi jelentőset nem művelt, egyrészt mert alispánsága csak rövid ideig tartott, másrészt mert a megye nyilas főispánja, Csomay Miklós erőszakos egyénisége mellett ő szóhoz sem jutott”.⁴¹ Pálffy tehát csak rövid ideig viselte az alispáni tisztséget, ugyanis kinevezése után alig egy hónappal magánéleti konfliktus miatt agyonlőtt egy magyar katonát Keszthelyen. Emiatt eltávolították pozíciójából és büntetőeljárást indítottak ellene, ám a nyilas igazságügyi minisztérium utasítására szabadlábra helyezték. Ezt követően állítólag csatlakozott egy német SS-alakulathoz.⁴² Az alispáni hi-

³⁷ *Magyarság*, 1939. augusztus 25. 4. és november 17. 6.; *Pesti Újság*, 1941. november 15. 2.

³⁸ MNL ZML XXV. 17. 7/1945. Szatmáry József szolgabíró a zalaegerszegi rendőrkapitányságon vették őrizetbe 1944. november 24-én.

³⁹ *Zalamegyei Újság*, 1944. szeptember 9. 3.

⁴⁰ *Kis Újság*, 1945. június 13. 3.; DEGRÉ Alajos: A közigazgatás megindulása Zala megyében a felszabadulás után. *Levéltári Közlemények*, 31. 1960. 5.

⁴¹ MNL ZML XXV. 6. 5432/1949. Dr. Pálffy Gyula háborús büntette.

⁴² Uo.

vatal vezetését így Hunyadi László vármegyei főjegyző vette át, de kinevezését csak 1945 elején kapta kézhez.⁴³ A megyei közigazgatás működése kapcsán fontos fejlemény volt, hogy november elején kezdetét vette a katonai igazgatás bevezetése, először csak az Alsólendvai, a Perlaki és a Nagykanizsai járásokban, majd fokozatosan a többiben is. A vármegye katonai parancsnoka egy bizonyos Lészay ezredes lett.⁴⁴

A közigazgatás alacsonyabb szintjein a járási főszolgabírók, a polgármesterek, körjegyzők, községi bírók szinte kivétel nélkül a helyükön maradhattak.⁴⁵ A hungarista pártállam kiépítésén fáradozó pártvezetés és a hivatalnoki kar között azonban korántsem volt zökkenőmentes az együttműködés. Önmagában már az is súrlódásokhoz vezetett, hogy a tisztviselők munkáját a párt folyamatosan ellenőrizni kívánta. Tovább élezte a helyzetet, hogy a nyilasok az ideológiai elköteleződést is megkövetelték, miközben a hivatalnokok egy része inkább távol tartotta volna magát a párttól. Az ebből eredő feszültséget jól illusztrálja a Tapolcai járás nyilas járásvezetőjének körjegyzőkhöz címzett felhívása: „a Nyilaskeresztes Párt-Hungarista Mozgalom nem politizált sem a múltban, sem most, mint ahogyan azt egyes jegyzőurak még ma is értelmezik. Ha véletlen ezt nem tudnák, akkor vegyék tudomásul, hogy úgy a múltban, mint most, nemzetépítő munkát végeztek és végez. Éppen ezért kötelessége minden magyar embernek ebben a nemzetépítő munkában kivenni részét. [...] Minden olyan községben, ahol pártszervezet nem volt, mindenki tagja lehet, tehát tessék előljárni és a harcnak, mozgalomnak apostolai lenni. Mert a Hungarista munkaállamban csak úgy maradhatnak meg előljárói tisztségükben, ha azt kiérdemelték.”⁴⁶ Végül nyíltan megfenyegette azokat, akik „a harcban még most is a múlt szokásai szerint bírálják el bennünket ahelyett, hogy segítenének.

⁴³ MOLNÁR András (szerk.): *Zala megye archontológiája, 1138–2000*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2000. 425.

⁴⁴ ÁBTL 3.1.6. P-609. Jelentés a megyei közállapotokról, 1944. november 3.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ MNL ZML V. 1740. 3210/1944. Kővágóörsi körjegyzőség, közigazgatási iratok.

Minden ilyen esetben kénytelenek leszünk a Párt hatalmát érvényesíteni és oda juttatni az illetőket, ahova az ellenséget.⁴⁷

Az új főispán megérkezése után néhány nappal a *Zalai Közlöny* arról értesítette olvasóit, hogy a Nyilaskeresztes Párt zalai megyevezetőjét, vitéz Vígh Imrét kinevezték Somogy vármegye főispánjává.⁴⁸ Az ő neve ekkor bukkan fel először, így egyelőre nem ismert, hogy mikor és milyen körülmények között került Zala vármegyébe. A Somogy megyei lapok is csak néhány információt közöltek róla, értesüléseik szerint korábban fővárosi vendég-lósként dolgozott, katonaként megjárta a frontot, és érdemeiért kitüntették a német Vaskereszttel.⁴⁹ Távozása után jó ideig nem neveztek ki új megyevezetőt, Bárány István megyevezető-helyettesként állt a pártszervezet élén. Lengyel János a rendszer bukásáig megyei sajtó- és propagandavezetőként tevékenykedett. A vezetőség tagjai közé ekkor jutott be a fentebb már említett Kemenes Béla, akit a megye szociális vezetőjévé neveztek ki, később pedig a megyei pártszolgálatvezető feladatait látta el.⁵⁰ Begidsán Emil továbbra is a pártügyészi tisztséget töltötte be. A párt nagy hangsúlyt helyezett a női szervezet megalakítására, a női vezető pozícióját azonban egyetlen kiszemelt sem akarta elvállalni. Végül november közepén egy alig tizennyolc éves diáklány, a sümegi Zob Katalin Emőke lett a megye női vezetője.⁵¹ A Zala megyében megjelenő nyilas propagandalapokban december elejéig a fentebb felsoroltak nevével találkozunk a leggyakrabban, úgy tűnik, az első időszakban ők voltak a megyei vezetőség legaktívabb tagjai. Rajtuk kívül mások is helyet kaptak a párt felső vezetésében, de legfeljebb a nevüket ismerjük, például Soltész József a hivatásrendvezetői, Bazsó József megyei szervezői tisztséget töltötte be, ám tevékenységüknek nem maradt érdemi nyoma.⁵²

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ *Zalai Közlöny*, 1944. október 27. 2.

⁴⁹ *Szigetvári Hírlap*, 1944. november 4. 1.; *Új-Somogy*, 1944. október 25. 1.

⁵⁰ *Zalai Összetartás*, 1944. november 16. 3.

⁵¹ *Zalai Közlöny*, 1944. november 14. 3.; ÁBTL 3.1.5. O-12835/1. és 3.1.9. V-78705. Zob Emőke vizsgálati dosszié. Zob Emőke politikai magatartásának megállapítása, 1946. április 12.

⁵² *Zalai Közlöny*, 1944. október 31. 2., november 3. 2.

A megyei vezetők között szinte kizárólag a Szalasi-féle párt embereit találjuk, mellettük csak Kemenes és a korábban a Pálffy-féle párthoz tartozó Árvay István kapott szerepet. Utóbbit a nyilas sajtó azonban csak 1945 januárjában említette, mint a Nyilaskeresztes Párt megyei szemlélőjét. Az ő feladata volt kitelepítési igazolványokkal ellátni azokat, akik a felhívásoknak engedelmességgel Németországba kívántak áttelepülni.⁵³ Természetesen nem kizárt, hogy Árvayhoz vagy a volt főispánhoz, gróf Teleki Bélához hasonlóan a korábban vezető szerepet játszó más szélsőjobboldali személyek is kaptak valamilyen pozíciót az új rendszerben, de forrásaink erről hallgatnak.

A nyilas sajtó tudósításaiból kitűnik, hogy a megyei pártvezetőség székhelye továbbra is Nagykanizsán volt, miközben Csomay főispán csak kivételes esetekben látogatott el oda. Ő a kinevezése utáni napokban még azt tervezte, hogy a hatékonyabb együttműködés érdekében a megyeszékhelyre, Zalaegerszegre költözteti a párt vezetőségét.⁵⁴ Végül azonban ez nem valósult meg, könnyen lehet, hogy a nagykanizsai nyilasok sem találták a közös hangot az önféjű főispánnal.

A pártszervezés és a nyilas uralom első heteinek mérlege

A hatalomátvétel után kezdetét vette a vidéki pártszervezetek megszervezése, illetve megerősítése is. Czigány János, a Zalaegerszegi járás fősolgabírója később, a népbíróság előtt azt állította, hogy Csomay főispán a járások előjáróit a pártszervezésben való aktív részvételre utasította. Vagyis személyesen el kellett kísérniük a nyilas propagandistákat a szervezőutakra, így jelenlétükkel tekintélyt kölcsönöztek számukra, és egyúttal kifejezésre jutott a párt és az államszervezet összefonódása. Ugyanakkor Czigány vallomása szerint az ő járásában alig volt olyan település, ahol ötnél több nyilas párttagot találtak volna, így a legtöbb helyen csak hosszas alkudozás és rábeszélés után sikerült kijelölni a párt tisztviselőit.⁵⁵ Nádor György, a nagyka-

⁵³ *Zalai Összetartás*, 1945. január 3. 4.

⁵⁴ ÁBTL 3.1.6. P-609. Jelentés a megyei közállapotokról, 1944. november 3.

⁵⁵ MNL ZML XXV. 17. 8/1945. Dr. Czigány János háborús bűntette.

nizsai pártiroda vezetőjének népbíróági vallomása szerint a városi szervezet feltöltése során bevett gyakorlatnak számított, hogy az ismertebb és tekintélyesebb személyeket akkor is felvették a tisztviselők névsorába, ha az illető vonakodott feladatot vállalni a pártban.⁵⁶ A népbíróság elé állított egykori községvezetők utólag általában azzal védekeztek, hogy kizárólag azért vállaltak szerepet a pártban, nehogy idegeneket állítsanak a községük élére. De többen hivatkoztak a katonai behívás alóli mentességre, és olyan is akadt, akinek valamilyen biztos megélhetést jelentő állást ígértek.⁵⁷ Vagyis miközben a nyilas propagandalapok állítása szerint a vidéki nép lelkesen tódult a hungarizmus zászlaja alá, addig a népbíróági iratok alapján úgy tűnhet, hogy sokan csak vonakodva, vagy az esetleges retorzióktól való félelemtől tartva vállaltak szerepet a pártban. Az természetesen nem meglepő, hogy az érintettek igyekeztek saját szerepvállalásukat a kényszerítő körülményekkel magyarázni, ugyanakkor az elejtett félmondatokból kiolvasható, hogy a megalkuló pártszervezetek tagjai közül voltak, akik már korábban is kapcsolatban álltak a szélsőjobboldali pártokkal.

A hatalomátvétel után egy hónappal a megye hungarista vezetése látszólag komoly sikereket könyvelhetett el. A belső ellenséget megfélemlítették, a közigazgatást és a sajtót átállították, a megyét behálózták a nyilas pártszervezetek, és élvezték a német megszállók támogatását is. Csakhogy érdemben nem tudtak mit kezdeni a háború okozta kihívásokkal, például a folyamatosan rosszabbodó közellátási helyzettel, miközben mind több konfliktust okozott a katonaság és a menekültek ellátása is. A közigazgatás működése egyre kaotikusabbá vált, köszönhetően az egymással is rivalizáló szervek (főispán-hadművelti kormánybiztos, magyar és német katonai parancsnokságok, nyilas pártfunkcionáriusok) sokszor amúgy is teljesíthetetlen

⁵⁶ MNL ZML XXV. 16.b. 14/1945. Nádor György népellenes büntette.

⁵⁷ Lásd például MNL ZML XXV. 17. 8/1945., XXV. 6. 285/1945. Szánti József háborús büntette, 321/1945. Szitkovics Ferenc népellenes büntette, 626/1947. Nagy Kálmán népellenes büntette.

utasításainak.⁵⁸ Komoly kihívást jelentett a Zala vármegyéhez visszacsatolt Muraköz biztonságának garantálása is, ugyanis ebben a térségben meglehetősen élénk volt a jugoszláv partizánok tevékenysége. Csomay főispán a korábbi gyakorlathoz képest jóval határozottabb fellépést követelt meg a hatóságoktól, ennek jegyében beiktatása után egy héttel két fogságba esett partizánt Csáktornyan nyilvánosan kivégeztek.⁵⁹ Eközben az angolszász légierő bombázókötelékei miatt mindennaposak voltak a légiriadók, sőt a repülők néhány esetben zalai célpontokat is támadtak: október 14-én és 17-én Nagykanizsára, 19-én pedig Keszthelyre hullottak bombák. Hamarosan az is nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjet támadást a Dunántúlon sem sikerült feltartóztatni, a frontvonal megállíthatatlanul közeledett Zala megyéhez. A Balaton és a Dráva között előrenyomuló 57. szovjet hadsereg alakulatai november végén bevonultak Pécsre, a nyilasok pedig elrendelték Kaposvár kiürítését.⁶⁰

Válságos napok november végén–december elején

Az egyre aggasztóbbá váló helyzetben a propagandacikkek hangvétele is eldurvult. Lengyel János a *Zalai Közlöny* november 30-i számában a belső ellenséget vádolta a kialakult helyzetért, és könyörtelen megtorlással fenyegetőzött.⁶¹ Csomay főispán ugyanezen a napon Zalaegerszegen vármegyei értekezletet tartott, amelyre hivatalosak voltak a megyei és járási közigazgatás előljárói, valamint az állami intézmények vezetői is. A vármegyei katonai parancsnok, Lészay ezredes arról tájékoztatta a megjelenteket, hogy az egyre gyakoribb dezertálások megfékezése érdekében a katonaszökevények helyszínen történő agyonlövésére adott parancsot. Ezt követően a főispán egy sor, a lakosság

⁵⁸ TELEKI ÉVA: *Nyilas uralom Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 91–92.

⁵⁹ ÁBTL 3.1.6. P-609. Jelentés a megyei közállapotokról, 1944. november 3.

⁶⁰ VERESS D. Csaba: *Magyarország hadikronikája 1944–1945*. 2. kötet. Militaria Könyvkiadó, Budapest, 2003. 615., 620.

⁶¹ *Zalai Közlöny*, 1944. november 30. 1.

moráljának megszilárdítását és az erőfeszítések fokozását célzó intézkedést jelentett be (a propaganda megerősítése, mozgósítás, templomi prédikációk ellenőrzése). Végül magabiztosan kijelentette, hogy „a Német Birodalom fegyverkovácsai a legújabb fegyvereket már elkészítették, azok gyártása és teljes bevetése máris megtörtént és a németek ezt a háborút 1945. április 1-ig győzelmesen befejezik”.⁶²

Ám a várva várt fordulat elmaradt, ehelyett pár napon belül Kaposvár is elesett, Somogy megyéből pedig megindult a menekültek áradata.⁶³ Zala vármegyében kitört a pánik, december 2-án hajnalban Nagykanizsán felbőgtek a szirénák, elrendelték a város kiürítését. Ekkor a párt megyei vezetősége is elhagyta a várost, és a biztonságosabbnak számító Muraszombatba tette át székhelyét. Ezzel együtt a nagykanizsai internálótábor foglyait is szélnek eresztették. Éppen ezekben a napokban érkezett a városba Martsa Sándor ezredes, aki naplójában az alábbiakat jegyezte fel: „Nem állítom, hogy fejtelenség volt, de percek alatt nyüzsgött minden utca. Csomagolt és menekült, aki csak tudott, gépkocsin, kocsin és gyalog.”⁶⁴ Ugyanezekben a napokban a volt főispán, Teleki Béla a következőket vetette papírra: „Pölöskén ellepik házunkat a Mohácsnál megvert SS hadosztály katonái. A hadosztály parancsnoka egy tábornok, kinél éjjel tiltakoztam, a katonák rablóbandához illő viselkedése miatt. Azt mondta, sajnálja, de megszűnt a fegyelem, holnap délelőtt tovább vonul vissza hadosztályával, mely harcképtelen. Az oroszok Balatonszentgyörgyhöz érkeztek s [ha] akarják, holnap itt lehetnek.”⁶⁵

A Szálasi-kormány december elején totális mozgósítást hirdetett ki, ennek értelmében a hadköteles korú (huszonkét–negyvennyolc éves) férfiaknak katonai szolgálatra kellett jelentkezniük. Mindemellett elrendelték a harmadik korcsoportba tartozó, tehát a tizenhetedik életévüket betöltött leventék mozgósítását

⁶² *Zalai Összetartás*, 1944. december 1. 1–2.

⁶³ VERESS D. Csaba: *Magyarország...* I. m. 632–633.

⁶⁴ *Hadtörténelmi Levéltár*. Tgy. 3.293. Martsa Sándor ezredes magánnaplója.

⁶⁵ MNL ZML XIV. 23. 1. füzet.

is.⁶⁶ Vagyis miközben a zalai pártvezetők távolabb húzódtak a harcok által érintett területektől, a megye férfilakosságának katonai szolgálatra kellett jelentkeznie. Ráadásul Csomay főispán parancsa értelmében a mindössze tizenhat éves leventéket is be kellett vonultatni.⁶⁷ A főispán december első napjaiban már útnak is indított a Muraközbe egy csapat felfegyverzett leventét, akiknek rendfenntartó feladatokat kellett (volna) ellátniuk.⁶⁸ A mozgósítás elrendelésével egy időben könyörtelen hajsza indult a katonaszökevények és bujkáló zsidók kézre kerítésére, több esetben a helyszínen lőtték agyon az elfogottakat. Az első nyilvános kivégzéseket december 7-én Keszthelyen hajtották végre, amikor egyetlen nap leforgása alatt nyolc embert lőttek agyon.⁶⁹

A katonai szolgálat alóli felmentésre csak azok számíthatnak, akik a hadiipar, a közellátás vagy a közigazgatás számára nélkülözhetetlen munkát végeztek, illetve tisztséget vállaltak a Nyilaskeresztes Pártban, vagy csatlakoztak a fegyveres párt-szolgálathoz. Ez sokakat arra készítetett, hogy önként jelentkezzenek a pártba, és több településen december folyamán kezdtek ténylegesen megszervezni a párt fegyveres osztagait. Addig Zalaegerszegen városvédelmi zászlóalj, Keszthelyen pedig nemzetőrség működött a városi előljárárság rendelkezése alatt,⁷⁰ de akkor helyettük megalakult a fegyveres párt-szolgálat. A népügyészségi és népbírósági iratok tanúsága szerint a párt-szolgálatosok karszalagot és fegyvert viseltek, járőr-feladatokat láttak

⁶⁶ TELEKI ÉVA: I. m. 81.; *Budapesti Közlöny*, 1944. december 10. 1.

⁶⁷ BAKONYI Péter (szerk.): *Megszállók és áldozatok. Zala megye német és szovjet megszállása, a háború polgári áldozatai 1944–1945*. Zalaegerszeg Megyei Jogú Város Önkormányzata, Zalaegerszeg, 2020. 38–39.

⁶⁸ *Zalai Összetartás*, 1944. december 2. 2.

⁶⁹ TAR Ferenc: *Keszthely története III*. Keszthely Város Önkormányzata, Keszthely, 2000. 58.; VERESS D. Csaba: Adatok a zsidóság Veszprém megyében a II. világháború idején lejátszódott tragédiájához. In: *A Veszprémi Múzeumok Közleményei 16*. Veszprém, 1982. 399–412.

⁷⁰ MNL ZML XXV. 16.b 57/1945. Kapcsáncsi György népellenes büntette; XXV. 17. 7/1945.; XXV. 7. Zalaegerszegi népügyészség iratai. 127/1945. Berta Gyula háborús büntette, 103/1947. Bucsics Gyula háborús büntette.

el, felügyelték a közrendet, valamint a csendőrséggel és a katonasággal együtt részt vettek a razziákban.⁷¹

A Nyilaskeresztes Párt Zala megyei uralmának második szakasza

A szovjet előrenyomulást végül az úgynevezett Richárd állás előtt sikerült megfékezni, és a front lényegében a Balatonmáriafürdő–Nagyatád–Barcs vonalon állapodott meg.⁷² Miután a közvetlen veszély elhárult, a párt megyei vezetősége is visszatért Nagykanizsára. Ettől kezdve azonban érzékelhetően radikalizálódott a zalai nyilas rezsim, ismét megkezdődtek az internálások, rendszeressé váltak a razziák és ezek nyomán a kivégzések.

Eközben a közállapotok egyre kaotikusabb képet mutattak. A katonák és a menekültek összezsúfolódása nemcsak a közellátás szempontjából jelentett kihívást, de látványosan romlott a közegészségügyi helyzet, különféle fertőző betegségek ütöttek fel a fejüket.⁷³ Az ellátási nehézségek miatt egyre nagyobb teret nyert a feketekereskedelem, és szaporodtak a vagyoni elleni bűncselekmények. Mindezt tetézték a katonai rekvirálások és a különféle alakulatok önkényeskedései. Amikor pedig a nyilasok felgyorsították a zár alá vett zsidó árukészletek és egyéb ingóságok kiárúsítását, a folyamat lényegében szabadrablássá fajult.⁷⁴ A nyilas rezsim ezekre a kihívásokra képtelen volt megfelelő választ adni, a terrorisztikus intézkedések alkalmazásán túlmenően – egyfajta pótcselekvésként – a propaganda fokozására koncentrált. Vagyis miközben a polgári lakosság helyzete egyre kilátástalanabbá vált, a nyilas vezetés csak azt sulykolta, hogy mind több és több áldozatvállalásra van szükség.

Miután a Zala megyei olajmezők védelme kiemelten fontos volt a német hadvezetés számára, a szovjet fenyegetés elhárításá-

⁷¹ Például MNL ZML XXV. 16.b. 38/1945 Gyürüsi Sándor háborús büntette, 50/1945 ifj. Horváth Ferenc háborús büntette, 15/1946. Marton Lajos háborús büntette.

⁷² VERESS D. Csaba: *Magyarország...* I. m. 687., 694.

⁷³ Lásd a *Zalai Közlöny* februári és márciusi lapszámait.

⁷⁴ BAKONYI Péter (szerk.): *Megszállók...* I. m. 22–23.

ra a Balkánról idevezényelték a 2. német páncélos hadsereget.⁷⁵ A Bázakerettye környéki olajkutakat pedig még Albert Speer, a birodalmi haditermelés irányítója is felkereste.⁷⁶ Emellett a német megszállók is bekapcsolódtak a katonaszökevények és zsidók utáni hajszába, miközben egyre inkább a maguk kezébe vették a védelmi munkálatok szervezését és irányítását. Ha áttekintjük az ebből az időszakból ránk maradt közigazgatási iratokat és az iktatókönyvek bejegyzéseit, azt tapasztalhatjuk, hogy a németek egyre többször kérték, majd pedig követelték alakulataik megfelelő ellátását és a polgári lakosság erődítési munkára vezénylését. Ezzel párhuzamosan sürgették a levették és a harcra vagy munkára fogható lakosság Németországba történő „átmentését”.

Változások a megye nyilas vezetésében

1944 végén és 1945 elején a párt megyei vezetőségében átrendezés zajlott le. A valamivel mérsékeltőbb irányvonalat képviselő Bárány István fokozatosan háttérbe szorult, helyette a fronttól még novemberben hazatért Szerecz László került előtérbe.⁷⁷ 1944 decemberétől (vagy 1945 januárjától) ő töltötte be a megyevezetői tisztséget, majd márciusban a párt országos vezetőségének döntése nyomán minden megyében a főispánok vették át a párt irányítását.⁷⁸ Ekkor Szerecz megyevezető-helyettes lett, Bárány pedig végleg kiesett a megyei vezetők sorából. A katonaként főhadnagyi rendfokozatig jutott Szerecz felfogásáról sokat elárulhat az a körülmény, hogy 1944 nyarán Galíciában katonaszökevények nyilvános felakasztásával statuált példát a munkaszolgálatosok számára. De nevét az 1945 elején Keszthelyen végrehajtott újabb kivégzésekkel is összefüggésbe hozták.⁷⁹

⁷⁵ UNGVÁRY Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 378.

⁷⁶ MNL ZML XIV. 23. 2. füzet.

⁷⁷ ÁBTL 3.1.5. O-11084. Bárány István körözési dosszié. Verdi ügynök jelentése, 1958. február 20. és 3.1.9. V-48273. Halmos Pál tanúvallomása, 1945. november 16.

⁷⁸ *Zalai Közlöny*, 1945. március 6. 3.

⁷⁹ ÁBTL 3.1.5. O-12835/1. Lusztig István tanúvallomása, 1947. május 12., Sarlós Ferenc tanúvallomása, 1947. május 13., Stoltzer Emil tanúvallomása,

December folyamán új emberként tűnt fel Kaj István, akit a megyei pártszolgálat-vezető, Kemenes helyettesévé neveztek ki. Első nyilvános szereplésére december 17-én Lentiben került sor, amikor a járás négyszáztíz pártszolgálatosa számára tartott értekezletet. Ez alkalommal jelentette be, hogy engedélyt kért a Göcseji Halálfejes Hungarista Légió megszervezésére,⁸⁰ amely néhány nappal később meg is alakult Zalaegerszegen.⁸¹ 1945. január elején Kaj átvette a Lenti járás irányítását is, ezzel együtt útjára indított egy új nyilas hetilapot *Göcseji Őrszem* néven, amelynek egyik szerkesztője szintén ő lett. A lapban megjelent vezércikkei nem hagynak kétséget afelől, hogy a hungarista ideológia megalkuvást nem ismerő követőjének számított.⁸² Néhány hét múlva előléptették megyei pártszolgálat-vezetővé,⁸³ azaz Kemenes helyére, akit ezután a források munkarendvezetőként, valamint Nagykanizsára kinevezett pártmegbízottként említenek.⁸⁴ Ahogy arra fentebb már utaltunk, 1945 januárjában bukkant fel a pártvezetők sorában Árvay István neve, aki a párt megyei szemléelője lett. Lengyel János továbbra is megyei sajtó- és propagandavezetőként tevékenykedett, de mellette egyre többször szerepelt egy másik nagykanizsai nyilas, Joó János, aki szintén megyei propagandavezető lett. Az új propagandista kinevezését az indokolhatta, hogy az utolsó néhány hónapban szinte egymást érték a különféle értekezletek, nagygyűlések és előadások.

Fieder György munkarendvezető – a népügyészség előtt tett vallomása szerint – 1945 január elején Szerecztől feladatul kapta a párt „védelmi vonalának” kiépítését, vagyis fel kellett derítenie minden olyan, a megye területén zajló szervezkedést, amely esetleg veszélyt jelenthetett a nyilasok uralmára. Ezzel nagyjából egy időben kezdte meg működését Nagykanizsán a Nemzeti Számonkérés Szervezetének (NSZSZ) nyomozócsoportja, egy

1947. május 14., Fieder György vallomása, 1961. április 11.

⁸⁰ *Zalai Összetartás*, 1944. december 21. 2.

⁸¹ *Zalai Összetartás*, 1944. december 22. 2.

⁸² Lásd például *Göcseji Őrszem*, 1945. január 6. 1.

⁸³ *Zalai Összetartás*, 1945. február 6. 2.

⁸⁴ Például *Zalai Közlöny*, 1945. január 17. 2.; MNL ZML XXV. 6. 10506/1949. Sánta János háborús büntette.

Bede nevű csendőrzászlós vezetésével. Bár a népbírószági eljárás folyamán Fieder tagadta, hogy neki ehhez bármi köze lett volna, több tanú egybehangzóan állította, hogy Nagykanizsán ő volt a szervezet valódi irányítója.⁸⁵ Az NSZSZ megyei vezetője pedig egy zalaegerszegi nyilas, Gerócs György lett.⁸⁶ Őt korábban Zalaegerszeg városi pártvezetőjeként emlegette a sajtó.⁸⁷ Mindeközben a szovjet előrenyomulás miatt menekülni kényszerült Baranya, Somogy és Tolna megyei nyilasok közül is egyre többen érkeztek Zala vármegyébe. A korábban említett vitéz Vigh Imre somogyi főispán előbb Sümegen, később Nagykanizsán rendezte be hivatalát.⁸⁸ Fábián György, Baranya megye nyilas vezetője és Ivándi Péter baranyai főispán Zalaegerszegre tette át székhelyét, és szintén itt bukkant fel Keresztury József mohácsi polgármester. A menekülteként érkező nyilas vezetők nemcsak aktívan részt vettek a propaganda terjesztésében, de nem egy esetben a helyi, zalai ügyekbe is beavatkoztak.⁸⁹

Razziák, internálások, kivégzések

1944 decemberétől kezdve rendszeressé váltak a nyilas pártszolgálatosok közreműködésével tartott razziák, amelyek célja a katonaszökevények, a leventék, a zsidók vagy bármely okból gyanús személyek összegyűjtése, általában véve pedig a lakosság megfélemlítése, engedelmességre kényszerítése volt. Az elfogott katonákra és munkaszolgálatosokra sok esetben halálbüntetés várt, a bujkáló leventékkal valamivel megengedőbben bántak, őket általában a Dráva menti SS-légióba sorozták be.⁹⁰ A szigorú intézkedések ellenére mind többen próbálták kivonni magu-

⁸⁵ ÁBTL 3.1.9. V-48273.

⁸⁶ BAKONYI Péter: Csány József „nyilas számonkérő” naplója. *Archivnet*, 2021/6. Forrás: <https://www.archivnet.hu/csany-jozsef-nyilas-szamonkero-naplója> (Letöltve: 2023. 05. 10.)

⁸⁷ *Zalai Összetartás*, 1944. november 13. 3., november 22. 3.

⁸⁸ KANYAR József: *Somogy a felszabadulás hónapjaiban 1944–1945*. Somogy Megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya, Kaposvár, 1970. 26–28.

⁸⁹ MNL ZML XXV. 17. 7/1945.

⁹⁰ Például MNL ZML XXV. 6. 69/1947. Toplák János háborús büntette, 293/1947. Proszenyák József háborús büntette.

kat a mozgósítás, az egyre értelmetlenebbnek tűnő háborúban való részvétel alól. A helyzetet jól érzékelteti az egykori főispán, Teleki Béla 1945. február elején kelt naplóbejegyzése, amely szerint az ekkor megrendezett általános razzia alkalmával csak Zalaegerszeg környékén négy-ötszáz főt fogtak el.⁹¹

A vegyes házasságban élő zsidókat és fajgyalázással vádolt házastársaikat 1944. december második felétől kezdték összegyűjteni, többségük a nagykanizsai internálótáborba került. Az internálások 1945 elején is folytatódtak, de január közepén Zalaegerszegről az államrendőrség közreműködésével százhat zsidónak minősülő személyt már közvetlenül a sárvári gyűjtőtáborba szállítottak el.⁹² A Nagykanizsáról szabadultak közül a háború után többen is tanúskodtak a népbíróság előtt, egybehangzó állításuk szerint az internálótábor Fieder György irányítása alatt állt, aki szorosán együttműködött a Gestapo embereivel. Az internáltakat mindennap nehéz fizikai munkára vezényelték, és rendszeresek voltak a kínzások, verések. A volt táborlakók elbeszélése szerint a nyilasok több esetben elektromos árammal kínozták a foglyokat. A brutális bántalmazások miatt voltak, akik inkább az öngyilkosságot választották.⁹³ Néhányan Bárány Istvánhoz fordultak segítségért, ám ekkor már ő sem tudta jobb belátásra bírni vagy megkerülni Fiedert. Sőt, egy tanú állítása szerint a Bárány által kiállított eltávozási engedélyt Fieder egyszerűen széttépte.⁹⁴ A nagykanizsai internálótáborban nem csak zsidókat őriztek, idekerültek a katonai szolgálatot lelkiismereti okokból megtagadó Jehova tanúi vagy a politikai okból gyanús személyek is. De például a leventék mozgósítása kapcsán az utasításokat részben megtagadó garabonci jegyző, Csizmadia

⁹¹ MNL ZML XIV. 23. 2. füzet.

⁹² *Zalai Összetartás*, 1945. január 20. 4.

⁹³ ÁBTL 3.1.9. V-48273. Vass Imréné tanúvallomása, 1945. november 12., Mózes Ferenc tanúvallomása, 1945. november 13., Bergstein Pál tanúvallomása, 1945. december 10.; MNL ZML XXV. 6. 532/1947. Tóth Ferenc háborús és néppellenes büntette.

⁹⁴ ÁBTL 3.1.9. V-48273. Hofer Viktorné tanúvallomása, 1945. november 13.

Sándor is itt végezte, akit Fieder emberei olyan súlyosan bántalmaztak, hogy belehalt sérüléseibe.⁹⁵

Február végén Csomay főispán parancsba adta a megye területén élő cigányok összeírását, a Letenyei járás főszolgabírájának szavai szerint azért, „hogy a közismerten egészségtelen és tisztátalan viszonyok közt élő cigányokat kikapcsolhassuk, és a közegészségügy így jobb legyen”.⁹⁶

A katonaszökevények esetében a karhatalom rendszeresen élt a felkoncolás jogával, a halotti anyakönyvek bejegyzései alapján ötven-ötvenöt ilyen kivégzést tudunk azonosítani. Az esetek többsége a Tapolcai (tizenhárom), a Lenti (tíz) és a Balatonfüredi (nyolc) járásban történt. A kivégzéseket általában valamilyen katonai hatóság rendelte el, például 1945 februárjában a Lentikápolna községben berendezkedő hadbíróóság kilenc katonaszökevényt lővetett agyon. De nem egy esetben előfordult, hogy mindenféle formális eljárást mellőzve az elfogás helyszínén végeztek ki embereket. Ez történt például 1945 februárjában Dabronc községben is, amikor Rénes István katonaszökevényt egy telefonon leadott utasításra hivatkozva lőtték agyon.⁹⁷ Mindebből következően az ítéletek végrehajtói jobbra csendőrök vagy katonák voltak. A szökevények felkutatásába a német szervek is bekapcsolódtak, ezt példázza a keszthelyi Kun Nándor sorsa. A város egykor tekintélyes, zsidó származású faáru-kereskedőjét az Angelo Rotta által kiadott vatikáni menlevél dacára a német biztonsági rendőrség elfogta és Keszthelyre szállította, ahol február 25-én a csendőrök nyilvánosan agyonlőtték. Ugyanakkor biztosak lehetünk abban, hogy a felkoncolások áldozatait nem találjuk meg hiánytalanul a halotti anyakönyvekben. Példaként ismét Keszthelyre hivatkozhatunk, ahol mindössze három nyilvánosan kivégzett személy nevét (Lőrincz Géza, Frank Miklós, Kun Nándor)⁹⁸ jegyezték fel. Ám egy korabeli napló, helytörténeti

⁹⁵ Zala, 1948. május 1. 1.; CSAPODY Tamás: Jehova tanúi és a nyilas terror Nyugat-Dunántúlon. *Századok*, 2023/1. 155–187.

⁹⁶ BAKONYI Péter (szerk.): *Megszállók...* I. m. 77.

⁹⁷ MNL ZML XXV. 17. 17/1945. Veres Sándor háborús bűntette.

⁹⁸ *Zalai Kitarítás*, 1945. március 10. 4.; MNL ZML XXXIII. 1.a. Zala megye anyakönyvi kerületei állami anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjtemé-

adatok és a háború utáni exhumálásokról tudósító sajtóhíradások alapján a településen közel húsz áldozattal számolhatunk.⁹⁹ A nyilas rezsim a drákói szigor ellenére sem volt képes gátat vetni a dezertálásoknak, emiatt március elején a bujkáló katonákat már teljes vagyonekobjzással és hozzátartozóik kényszermunkára hurcolásával vagy internálásával fenyegették.¹⁰⁰

Nyilas propaganda a háború utolsó hónapjaiban

A Nyilaskeresztes Párt vezetősége is érzékelte, hogy a katonai vereségek és az egyre elviselhetlenebb állapotok miatt a lakosság apátiába süllyed, és nem hajlandó meghozni a párt és a német megszállók által elvárt áldozatokat. Ezzel együtt a vidéki párt-szervezetek működése is akadozott, például a *Göcseji Őrszem* beszámolója szerint a Lenti járás több településén ezek csak papíron léteztek, valójában semmiféle tevékenységet nem fejtettek ki.¹⁰¹ A nyilasok az állandó razziák és az erőszakkal történő fenyegetés mellett a propaganda fokozásával próbáltak úrrá lenni a helyzeten, amelynek része volt a Szálasi-kultusz építése is. A nemzetvezető január 6-án esedékes születésnapja alkalmából megkövetelték, hogy a templomokban ünnepi szentmiséket vagy istentiszteleteket mutassanak be, a nagyobb településeken pedig rövidesen utcákat, köztereket neveztek el Szálásiról.¹⁰² A propaganda-előadások alkalmával a megye lakossága nem csak a helyi nyilasokkal találkozhatott, ugyanis 1945 januárjától sorra érkeztek Zala vármegyébe a párt felső vezetői, valamint a kormány tagjai. Így például több településen is megfordult Vajna Gábor belügyminiszter, vagy Gera József országos párt-építés-vezető.¹⁰³ Február közepén országjáró körútjának egyik állomásaként Szálasi Ferenc is ellátogatott Zala vármegyébe.

nye. Anyakönyvek. Keszthely halotti anyakönyv, 1945–1953. Lőrinc Géza 1945. január 10., Frank Miklós január 30., Kun Nándor 1947. április 25.

⁹⁹ BAKONYI Péter: *Csány József*... I. m.

¹⁰⁰ *Zalai Közlöny*, 1945. március 2. 3.

¹⁰¹ *Göcseji Őrszem*, 1945. január 20. 1.

¹⁰² TAR Ferenc: I. m. 57–58.

¹⁰³ *Zalai Közlöny*, 1945. január 10. 1–2., 1945. január 23. 4.; *Zalai Összetartás*, 1945. január 30. 2.

A *Zalai Közlöny* tudósítása szerint a nemzetvezető Zalabesenyő, Bocfölde, Nova, Pacsa, Zalaapáti, Keszthely, Sümeg, Csabrendek és Zalaszentgrót községeket kereste fel. Körútja során elkísérték a megyei nyilas vezetők is, így Szerecz László megyevezető, Kemenes Béla munkarendvezető, Lengyel János sajtó- és propagandavezető, Kaj István, a fegyveres nemzetszolgálat vezetője. A polgári és a katonai közigazgatás részéről pedig Csomay főispán, Hunyadi alispán, Lendvai Miklós, a gazdasági hivatal főnöke, valamint a megye új katonai parancsnoka, Kerner Géza vezérőrnagy csatlakozott a küldöttséghez.¹⁰⁴

Amikor 1945. március 6-án a Dunántúlon a német hadsereg a „Tavaszi Ébredése” fedőnév alatt egy utolsó nagy ellentámadást indított a szovjetek ellen, a nyilas lapok az ellenség összeomlásáról és a küszöbön álló német győzelemről írtak. A másik fő téma a bolsevisták kegyetlenségeinek és a Vörös Hadsereg szerintük rövidesen bekövetkező felbomlásának bemutatása volt. Mindemellett továbbra is rendszeresek voltak az értekezletek, felvilágosító előadások, sőt mit sem törődve a realitásokkal, még pártiskola és ideológiai tanfolyamok beindítását is tervbe vették. A nők fokozottabb mozgósítása érdekében a *Zalai Közlöny* március elején *Hungarista Nő* címmel egy külön vasárnapi melléklettel is jelentkezett. Március 15-én megyszerte „nagyszabású” ünnepeket rendeztek, ám hiába voltak a hangzatos szólamok, a német ellentámadás eddigre már megfeneklett, a Vörös Hadsereg március 16-án pedig elindította a bécsi támadó hadműveletet. Egy héttel később a Balatonfelvidéken a front elérte Zala vármegye területét.¹⁰⁵

Bukás és menekülés

A Zala vármegye területére betört szovjet csapatok két irányból is fenyegették a németeket. A Balaton északi partján a 27. szovjet hadsereg alakulatai nyomultak előre, és viharos gyorsaság-

¹⁰⁴ *Göcseji Őrszem*, 1945. február 24. 3.

¹⁰⁵ VERESS D. Csaba: Magyarország... I. m. 1084–1144.

gal foglalták el a Balatonfelvidék településeit. Március 30-ára már Keszthely is a támadók kezére került. Ezzel nagyjából egy időben a Balatontól délre támadásba lendült és Nagykanizsa irányába nyomult előre az 57. szovjet és az 1. bolgár hadsereg. A német hadvezetés, hogy elkerülje a bekerítést, gyors tempóban vontatott vissza még megmaradt csapatait a Muraközbe.¹⁰⁶ Miközben a katonai alakulatok harcolva hátráltak, Zala megyéből megindult a menekültek áradata Ausztria felé, közöttük voltak a bukott nyilas rezsim helyi vezetői is, akik megpróbálták eljutni Ausztria vagy Németország amerikaiak által megszállt zónáiba.

Így a háború után a Nyilaskeresztes Párt zalai vezetőségének mindössze néhány tagja került a magyar hatóságok kezére és a népbíróságok elé. Közülük Begidsán Emilt öt év börtönbüntetésre ítélték 1946-ban.¹⁰⁷ Fieder Györgyöt első fokon halálra ítélték, de a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) végül életfogytiglani fegyházbüntetést szabott ki rá. Tíz évet töltött a váci fegyházban, majd 1956-ban kegyelmet kapott, eltörölték a büntetésének hátralévő részét. 1961-ben halt meg Budapesten.¹⁰⁸ Pálffy Gyulát először két év börtönbüntetésre ítélték, amiért elvállalta az alispáni tisztséget. 1948-ban a Pécsi Népbíróság tizenöt évi fegyházbüntetésre ítélte az általa Keszthelyen elkövetett gyilkosság miatt, végül 1949-ben a NOT nyolc év fegyházbüntetésre módosította a kiszabott büntetést.¹⁰⁹

Az egykori nyilas vezetők többsége azonban külföldre emigrált, és ugyan a népbíróság távollétükben ítélkezett felettük, de sohasem kerültek a magyar hatóságok kezére. Csomay Miklós az Egyesült Államokba, majd pedig Kanadába került, ahol gépészmérnökként dolgozott, és 1975-ben hunyt el Torontóban.¹¹⁰

Szerecz László Ausztriában telepedett le, az 1950-es évek elejétől kezdve főként Salzburgban tartózkodott, és az *Út és Cél*

¹⁰⁶ Uo. és UNGVÁRY Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 448–472.

¹⁰⁷ Budapest Főváros Levéltára VII.101.d. VI. 6549. Budapesti Országos Büntetőintézet. Rabtörzskönyvek. Begidsán Emil.

¹⁰⁸ ÁBTL 3.1.9. V-48273.

¹⁰⁹ MNL ZML XXV. 6. 5432/1949.

¹¹⁰ *Bajtársi Levél*, 1977. április 30. 76.

című hungarista folyóirat szerkesztőjeként tevékenykedett. A lapban a Gnánt János álnevet használta. Az osztrák hatóságok a lapot 1957-ben betiltották, Szereczet pedig kitiltották az ország területéről.¹¹¹ Ezt követően több utazást tett Nyugat-Európában, ahol különféle emigráns szervezetek számára tartott előadásokat, valamint továbbra is részt vett a *Cél* címmel újraindult, de már Münchenben megjelenő hungarista lap szerkesztésében. Később visszatért Ausztriába, és a magyar határhoz közel, Burgenlandban telepedett le.¹¹² A magyar állambiztonsági szervek igyekeztek megfigyelés alatt tartani, 1966-ban az Elnöki Tanács megfosztotta magyar állampolgárságától.¹¹³ Mivel minden idejét a hungarizmus életben tartásának szentelte, állandó munkahelye sem volt, anyagi nehézségekkel küzdött, és merev nézetei miatt egy idő után az emigráció tagjai is elfordultak tőle.¹¹⁴ Felesége már korábban elhagyta, és gyermekeikkel együtt az Egyesült Államokba költözött. Szerecz elszegényedve és magára hagyatva halt meg Burgenlandban 1973 áprilisában.¹¹⁵

Bárány István emigrációjának első állomása szintén Ausztria volt, ahol 1946-ban Salzburgban feleségül vett egy állítólag gazdag ukrán nőt. Vele együtt rövidesen elhagyta Európát, és Brazíliába, São Paulóba költözött, ahol visszatérve régi szakmájához ékszerboltot nyitott. De a politizálással sem hagyott fel, hamar bekapcsolódott a helyi magyar emigráció életébe. A magyar állambiztonság egy 1958-ból származó, nem ellenőrzött információja szerint ott működött a Szent László Ifjúsági Kör nevű szélsőjobboldali szervezet, melynek egyik vezetője Bárány volt. Később az Egyesült Államokba, az Ohio állambeli Clevelandbe költözött. Itt is ékszerészként dolgozott, de aktív szerepet vállalt a helyi magyar közösség életében is, neve időről időre felbukkant

¹¹¹ ÁBTL O-12835/1. Márkus ügynök jelentése, 1959. január 28., Operatív terv Szerecz László körözési ügyében, 1961. február 15., Jelentés Szerecz László ügyében, 1961. május 19.

¹¹² ÁBTL O-12835/2. Csók István ügynök jelentése, 1961. augusztus 12. és szeptember 7. és O-14937/3. Nyilaskeresztes Párt objektum dosszié. Operatív terv, 1960. november 23.

¹¹³ *Magyar Közlöny*, 1966. szeptember 3. 545.

¹¹⁴ ÁBTL O-12835/1. Szerecz László levele édesanyjának, 1969. április 5.

¹¹⁵ *Út és Cél*, 1973. július 1. 22.

az *Amerikai–Kanadai Magyar Élet* című lapban. 2006-ban hunyt el.¹¹⁶

Kemenes Béla további sorsáról nincsenek hitelt érdemlő adatok, azonban a kanadai magyar emigráció sajtókiadványaiban időnként felbukkant ez a név.¹¹⁷ Kaj Istvánnak is nyoma veszett, egy visszaemlékezés szerint Dél-Amerikába emigrált.¹¹⁸ A kommunista állambiztonság adatai szerint Árvay István Nyugat-Európában folytatta pályafutását.¹¹⁹

Geröcs György Ausztriában telepedett le, de rövid ideig az Egyesült Királyságban is dolgozott, eredeti szakmájának megfelelően víz- és gázvezeték-szerelőként. Az állambiztonság információi szerint hosszú időn át szoros kapcsolatot ápolt Szerecz Lászlóval.¹²⁰

Lengyel János Ausztriában telepedett le, és üzemi munkásként dolgozott.¹²¹

Zob Katalin Emőke szintén elhagyta Magyarországot, az állambiztonság sem tudott a nyomára akadni, de nem ellenőrzött információk szerint Svájcba menekült, ahol feleségül ment egy amerikai katonatiszthez, akivel az Egyesült Államokba távozott.¹²²

¹¹⁶ ÁBTL O-11084. Eszterházy ügynök jelentése, 1957. december 29., Verdi ügynök jelentése, 1958. június 14., Bárány István körözési dosszié lezárásáról összefoglaló, 1960. december 29. és O-14937/3. Kivonat a hazahozatali Bizottság II. számú értesítőjéből [d. n.]; *Amerikai–Kanadai Magyar Élet* 1976–1984 között megjelent lapszámai. További forrás (Letöltve: 2023. 04. 10.): <https://ancestors.familysearch.org/en/LQZ1-K6H/istvan-barany-1910-2006>

¹¹⁷ *Kanadai Magyarország*, 1952. október 18. 4.; *Bajtársi Levél*, 1979. április 30. 58.

¹¹⁸ TANTALICS Béla: *Lenti története II. 1849–1945-ig*. Lenti Város Önkormányzat Képviselő-testülete, Lenti, 1996. 346.

¹¹⁹ ÁBTL O-14460. Zala megye viszonylatában a volt fasiszta pártok és szervezetek tevékenységének operatív jellemzése, 1960. május 18.

¹²⁰ ÁBTL O-12835/1. Márkus ügynök jelentése, 1959. május 30.

¹²¹ ÁBTL O-11085. Lengyel János körözési dosszié. Javaslat Lengyel János ügyében, 1959. január 6.

¹²² ÁBTL O-12835/1. Várai ügynök jelentése, 1959. május 19. és V-78705. Zob Péter vallomása, 1945. április 14., Zob Mihály vallomása, 1946. július 23.

ANDREIDES GÁBOR

„Ez pedig nem én vagyok, hanem Zimmer Ferenc halkereskedő.”

A Magyar Távirati Iroda egykori főszerkesztőjének
kálváriája 1945 után

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.7>

Bevezetés

Zimmer Ferenc (1885–1961) annak ellenére nevezhető a 20. századi magyar újságírás „legszürkébb eminenciásának”, hogy két évtizeden keresztül alapvető befolyással bírt a magyar sajtó működésére. Személyiségéből adódó alapossággal irányította a magyar hírgyártást, felelős, majd főszerkesztői beosztásban felügyelte a hírszolgáltatás két háború közötti legfontosabb médiaholdingja, az 1881-ben alapított Magyar Távirati Iroda (MTI) hírkiadási teendőit. A pinkafői (ma Pinkafeld, Ausztria) származású, de Sopronban született Zimmer a nyilas hatalomátvételig¹ vezette a hírügynökségi munkát.²

1944. október 15-e a magyar újságírás zászlóshajójának méltán tekinthető MTI életében is alapvető változásokat eredményezett.³ Az ötvenkilenc esztendősz Zimmer nem szolgált tovább, nyugdíjba vonult. Az *Országos Magyar Sajtókamara Hivatalos*

¹ Az MTI központjában 1944. október 15-én történekről lásd ANDREIDES Gábor: A Magyar Távirati Iroda története a második világháború alatt. *Médiakutató* 2011/2. 97–105.

² Életéről és a két háború közötti időszak hírügynökségi sajtóviszonyairól bővebben lásd ANDREIDES Gábor: „Mindenkör objektív hírszolgálatot igyekeztem kifejezni”. Zimmer Ferenc főszerkesztő élete. *Múltunk*, 2006/3. 226–242. Jelen írás ezen, előbbieken hivatkozott tanulmány szerves folytatása, amely esettanulmányként ez alkalommal a Magyar Távirati Iroda néhai főszerkesztője személyes sorsának 1945 utáni alakulását vizsgálja, és csak részben tér ki az 1945-öt követően bekövetkezett sajtópolitikai változásokra.

³ Bővebben: Uo., illetőleg SZABÓ Miklós: 1944. március 19. történetéhez. *Levéltári Közlemények*, 1982/2. 297–301.

Közlönye 1944. november 15-én a következő híradással szolgált a náci és nyilas eszmékkel egyáltalán nem szimpatizáló, munkájában a politizálástól szisztematikusan tartózkodó, ugyanakkor teljes egészében a konzervatív, polgári humanizmussal azonosuló Zimmer távozásáról: „Az október 15-én és 16-án *bekövetkezett események* [kiemelés tőlem – A.G.] következtében a következő változások történtek a budapesti és a vidéki sajtóban. Zimmer Ferenc, aki a Magyar Távirati Irodánál hosszú éveken keresztül fő- és felelős szerkesztő volt, nyugalomba vonult, a Magyar Távirati Iroda új felelős szerkesztője Haeffler István, volt sajtófőnök lett.”⁴ Az előbbieket megjelenésekor Zimmer már három napja a nyilasok fogságában volt.

Vitéz leveldi Kozma Miklós (1884–1941) „sajtócézár” egykori megbízható közeli munkatársát november 12-én hajnalban a Szentkirályi utca 25/a alatt található otthonában vette őrizetbe négy szuronyos katona. Innen először a Margit körútra vezetett az útja, ezt követően pedig a svábhegyi Lomnic Szállóba, a Gestapo és az SD (Sicherheitsdienst, Biztonsági Szolgálat) Evetke [ma Melinda] utca 2. szám alatt található budapesti központjába,⁵ végül Sopronkőhidára hurcolták.⁶ Erről a helyről került később sokadmagával a bajorországi Gschaid település iskolájában felállított „hungarista internálótáborba”, ahol az amerikai hadsereg szabadította föl 1945 tavaszán. Az ekkor már hatvanesztendőös Zimmer Ferenc nem gondolkozott sokat, az első adandó alkalommal hazatért Magyarországra.⁷ Nem tudni pontosan, hogy mikor érkezett meg. Az bizonyos viszont, hogy nagyon hamar a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai

⁴ *Magyar Sajtó*, 1944. november 15. 1.

⁵ UNGVÁRY Krisztián: Eichmann és Svábhegye... *HVG*. Forrás (Letöltve: 2023. 02. 14.): https://hvg.hu/velemeney/20120531_eichmann_100_lenne

⁶ Zimmer Ferenc rövid visszaemlékezése erről az időszakról. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V-98633 Zimmer Ferenc és társai vizsgálati dosszié. A sopronkőhidai fogvatartottakról, a börtön és a fogva tartás körülményeiről bővebben lásd SZOKOLAY Domokos: *Krizis és térbeliség. A sopronkőhidai fegyintézet 1944–1945-ben*. In: VIRÁNYI Péter (szerk.): *(Út)elágazások. Magyarország 1944–1945*. MTA II. világháború története Albizottság, Budapest, 2022. 59–92.

⁷ Uo., illetőleg KOVÁCS Tamás: A Nemzeti Számonkérő Különítmény. *Múltunk*, 2006/3. 98.

Rendészeti Osztályán (PRO) találta magát, ahol többször is ki-hallgatták.

„Ha ilyen múltú embert igazolnak, ez a reakció diadala és a demokrácia szégyene volna.”

1945. február 2-án, a hírügynökség Sándor utcai székházában a kinevezett új elnök, dr. Ortutay Gyula (1910–1978) vezetésével összeülő MTI Ideiglenes Intéző Bizottság kimondta: a hírügynökségi munka „újraindítása” szempontjából a távirati iroda Igazoló Bizottságának felállítása alapvető fontosságú.⁸ Ortutayt nem sokkal ezt megelőzően „egy kettébe vágott, szürke ívpapírosra” írt orosz nyelvű levélben bizta meg a Budapesti Nemzeti Bizottság (BNB), hogy kezdje meg a rádió újjáépítését. Az Ideiglenes Kormány is ezt a dokumentumot hagyta jóvá 1945 tavaszán:

Alulírott Budapesti Nemzeti Bizottság ezennel megbizzuk dr. Ortutay Gyula egyetemi magántanárt, hogy a Rádió és a Magyar Távirati Iroda vezetését haladéktalanul átvegye, ott a szükséges munkákat elvégeztesse. Dr. Ortutay Gyulának utasításait az alkalmazottak fegyelmi felelősség terhe mellett haladéktalanul követni kötelesek az üzemi bizottsággal egyetértően. Budapest, 1945. január 25. Budapesti Nemzeti Bizottság⁹

A létrehozott igazolóbizottság a következő szempontrendszer szerint vizsgálódott: a hírügynökségi alkalmazott tagja volt-e a nyilaskeresztes, az „Imredista” (sic!) pártoknak, illetve a Volksbundnak, vagyis a Magyarországi Németek Népi Szövetségének. Az igazolás alá vont személyek meghallgatásai során azt is figyelembe vették, hogy milyen volt a munkavállaló általános politikai magatartása, miképpen viselkedett a német

⁸ Természetesen nem csak az egyébként megkülönböztetett fontosságú sajtó- és tájékoztatáspolitikai területén működtek a második világháborút követően igazoló eljárásokat folytató bizottságok. Az újságírókon kívül a köz- és magánalkalmazottakat szinte teljes egészében „ellenőrizték”, akár a budapesti Nemzeti Színház színművésznői is, bővebben lásd LÓRINCZ Andrea: A második világháborút követő felelősségre vonás megéléstörténetei a (színész)női életutakban. *Múltunk*, 2023/1. 31–73. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.2>

⁹ Z. KARVALICS László–ANDREIDES Gábor: *A Magyar Távirati Iroda története*. MTI–Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 17.

megszállást és a nyilas hatalomátvételt követően. A szakmai szempontok sok esetben csak ezek után, mintegy másodlagosan játszottak szerepet a további alkalmazást döntően befolyásoló végső értékelésben.¹⁰

Zimmert a PRO-n többször is kihallgatták. Egykori beosztott munkatársai teljes mértékben kiálltak volt főnökük mellett. Kugel Ernő, az MTI külpolitikai osztályvezetője, később vezető szerkesztője 1945-ben már két évtizedes hírügynökségi múlttal rendelkezett. Különösebb kockázat nélkül kijelenthető, hogy számos kérdésben jelentős volt a nézetkülönbség közte és egykori főnöke között, ám ez – mint az alábbiakban látni fogjuk – egyáltalán nem számított. Ami fontosnak bizonyult – és ez az ismertett vallomásokból világosan kiolvasható –, az a szakértelem volt. Kugel főnöke melletti tanúvallomásában elmondta, hogy 1925-ben, amikor az emigrációból hazatért, politikai nézetei Zimmer számára ismertek voltak, ám a főszerkesztő a szakmai kompetenciái miatt ettől – helyesen – természetesen eltekintett. Így idézte fel az időszakot: „akkoriban jöttem haza emigrációból. Zimmer azt is tudta rólam, hogy kommunista, priuszos vagyok, ennek ellenére felvett. Határozottan állítom, hogy nem volt németbarát. Tény az viszont, hogy hűséges kiszolgálója volt a mindenkori kormányoknak [...] Megjegyezni kívánom még, hogy felvételemkor Zimmer azt is tudta rólam, hogy nem vagyok magyar állampolgár, sőt zsidó is vagyok. Ő meghamisított¹¹ érdekemben olyan iratokat, melyek alapján továbbra is megtarthattam állásomat”.¹²

Örs Ede, a távirati iroda csoportvezető szerkesztője vallomásában hangsúlyozta, hogy Zimmertől politikai észrevételeket nem hallott, főnöke pártállás vagy vallás tekintetében nem tett különbséget a munkatársak között.¹³ Örs szerint ugyanakkor az is igaz volt vele kapcsolatban, hogy helyén maradt 1944. március 19-ét követően, de a nyilas hatalomátvétel során a rádióban megtagadta

¹⁰ ANDREIDES Gábor: „Mindenkor objektív...” I. m. 240.

¹¹ A tanúvallomás nem egyértelműsíti, de a szóban forgó hamisítás minden bizonnyal 1938 után történt.

¹² ÁBTL 3.1.9. V-98633 Kugel Ernő tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1945. szeptember 27.

¹³ ÁBTL 3.1.9. V-98633 dr. Örs Ede tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1945. szeptember 27.

az épületbe érkező német tiszt utasításait.¹⁴ Még maga Ortutay Gyula, az új vezető is azt vallotta, hogy Zimmer egyáltalán nem volt nyilas- és nácibarát, személyiségének egészét a konzervativizmus, a szolgálat jellemezte, bár azt is hozzátette, hogy „politikai meggyőződésében hű kiszolgálója volt az elmúlt kormányzati rendszernek, elsősorban Horthy Miklósnak és Kozma Miklósnak. Szívesen dolgozott az ő irányításuk alatt”.¹⁵ Elmondta még, hogy megítélése szerint Zimmer éppen ezért később egyre inkább eltávolodott a németbarát magyar politikai fősodortól, ennek lehetett későbbiekben az oka, hogy előbb távozott az MTI főszerkesztői székéből, majd nyilas fogságba esett.¹⁶ A szintén tanúskodó Gurka Márton szerkesztő ezt részben megerősítette, részben pedig kiegészítette. Gurka úgy látta, hogy Zimmer „belpolitikailag határozottan antipolitikus volt. Horthynak mindenestre híve volt, de ebből előnye nem volt. A Sztójay kormány alatt is megtartotta az állását. Munkáját a miniszterelnökség és a külügyminisztérium sajtófőnöke ellenőrizte”.¹⁷ Ez utóbbival kapcsolatban Zimmer a kihallgatása során nem titkolta, hogy a távirati iroda az ő szerkesztésében adta le azokat a híreket, „amelyek részben mint harctéri közlemények, részben mint politikai anyag, alkalmasak lehettek arra, hogy az újságolvasó közönség soraiban azt a hitet keltsék, hogy a németek jogos és igazságos háborút folytatnak, amelyet erejüknel és felkészültségüknel fogva meg is fognak nyerni és nekünk kötelességünk hazánk érdekében részt venni a fenyegető bolsevizmus elleni harcban”.¹⁸ Azonban azt is hozzátette, hogy minden alkalommal megjelölték a hírek forrását, amelyek legnagyobb részét a Miniszterelnökség mellett a Külügyminisztérium, illetőleg a Vezérkari Főnökség haditudósító százada adta le a hírügynökség számára közlés végett.¹⁹

¹⁴ Uo.

¹⁵ ÁBTL 3.1.9. V-98633 dr. Ortutay Gyula tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1945. szeptember 27.

¹⁶ Uo.

¹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-98633 dr. Gurka Márton tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1945. szeptember 27.

¹⁸ Zimmer rövid géppel írt önéletrajza (pontos évszámjelölés nélkül) ÁBTL 3.1.9. V-98633 Zimmer Ferenc és társai vizsgálati dosszié.

¹⁹ Uo.

Az egykori főszerkesztő ügyében tanúskodott még dr. Frigyesy János – a Magyar Rádió egykori, Kozma Miklós kárpátaljai kormánybiztosi kinevezése után, 1941-ben megbízott vezérigazgatója is –, aki többek között elmondta, hogy „Zimmer közvetlenül a kormánnyal tartotta a kapcsolatot. Kétségtelen, hogy Zimmer Ferenc, mint főszerkesztő adta mindazt a híryanagot, amit a németeket kiszolgáló kormányok egészen március 19-ig a magyar újságolvasóval közölni szükségesnek tartottak. Kiszolgált a Sztójay-kormányt is és egészen 1944. október 15-ig megtartotta állását”.²⁰

Figyelemre méltó Zimmer politikai osztályon történő kihallgatásainak végén, az 1945. október 1-jén kelt zárójelentés, amely ugyan elmondja az egykori főszerkesztőről, hogy 1944. október 15-ig „minden vonatkozásban”²¹ együttműködött a kormánnyal, de szó szerint a következőket is tartalmazza: „*Zimmer nem volt németbarát, nem volt nyíltas.* [kiemelés tőlem – A.G.] Kétségtelen, hogy a háborús hírverés szolgálatában jelentős szellemi munkát végzett.”²² A processzus – ügy tűnt – a végéhez közeledik.

Annál is inkább, mert Zimmert a Magyar Központi Híradó Rt. Igazolóbizottsága 1945. november 7-én egyhangú döntés mellett igazolta, ahogyan erről a polgári demokrácia lapja, a *Világ* is beszámolt: „A széles körben lefolytatott bizonyítási eljárás során Zimmer Ferenc igazolta, hogy a Sajtókamarában az üldözött hírlapírókat támogatta és lehetővé tette számukra az arányszám²³ ellenére a felvételt.”²⁴ A tanúk megnyugtató módon igazolták, hogy Zimmer nem volt németbarát, és azt, hogy nem volt hajlandó német rendelkezést figyelembe véve a híradást szerkesz-

²⁰ Frigyesy János tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1945. szeptember 27. ÁBTL 3.1.9. V-98633.

²¹ Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztálya, Budapest, 1945. október 1. Jelentés. ÁBTL 3.1.9. V-98633.

²² Uo.

²³ Mit jelentett ez az arányszám? A „társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló 1938-as zsidótörvény (XV. tc.) 4.§-a szó szerint a következőképpen fogalmazott: „A sajtókamara, úgyszintén a színművészeti és filmművészeti kamara tagjaiul zsidók csak olyan arányban vehetők fel, hogy számuk a kamara összes tagjai számának húsz százalékát ne haladja meg.” Az 1939-es zsidótörvény (IV. tc.) pedig ezt az arányszámot 6%-ra csökkentette.

²⁴ *Világ*, 1945. november 7.

ni. A beszámoló szerint tanúskodtak továbbá amellett is, hogy a hírügynökség külföldi tudósítóit szigorú tárgyilagosságra ösztönözte, az így külföldről beérkező híreket azonnal a kormánynak továbbította.²⁵ A nyugdíjas főszerkesztő személyes, egzisztenciális viszonyaiban is változás következett be. Ez azonban pusztán csak annyit jelentett, hogy az évtizedekig több helyre is(!) rendszeresen fizetett nyugdíjjárulékok utáni pénzüsszegeket újra folyósítani kezdték a számára.²⁶ Zimmer, mivel az MTI akkori (Sándor utcai) székházától néhány lépésre található lakását bombatalálat érte, a Gugger-hegyen található Endródi Sándor utca 51/a szám alá, dr. Moser Elek orvos családjához költözött.²⁷

Ekkor újabb problémák merültek fel. Nem sokkal később a Magyar Kommunista Párt (MKP) érdekeltségébe tartozó *Szabadság* című lapban jelent meg egy aláírás nélküli olvasói levél – „Levél Zimmer Ferencről” –, amely hosszan és súlyosan megrágalmazta az egykori főszerkesztőt:

[...] részt vett minden antiszemita és sváb mozgolódásban. Sváb nevét híven megőrizte mind a mai napig [...] mint többi tehetéstelen társa szidta a zsidókat, hogy minden jó helyet elvesznek előle. A Horthy-Kozma éra meghozta számára a boldogulás idejét. Elnöke lett, az Újságíró Kamara első szakosztályának.²⁸ Ő véleményezte a felvételi kérelmeket. Két-három zsidót felvétetett,

²⁵ Uo.

²⁶ Zimmer Ferenc saját kezűleg írt levele a BM Közigazgatási Osztályának. Dombbrád, 1953. május 22. ÁBTL 2.5.6 – 02004/1951.

²⁷ Dr. Moser Elek (1904–1983) belgyógyász főorvos, a budapesti Szent Ferenc Kórház igazgató-főorvosa (1937–1976) a második világháborút megelőzően az Országos Magyar Sajtókamara belgyógyász szakorvosa, valamint Zimmer Ferenc munkatársa és barátja volt. Zimmer egy véletlen találkozásnak köszönhetően tudott a Moser családhoz költözni, hiszen 1945 végén Moser Elek felesége a piacon összefutott – a szintén MTI-s költődésű dr. Téglás Dezső szerkesztő feleségével, aki elújságolta neki, hogy „Zimmer Feri” Németországból hazaérkezett, lakását kibombázták, nem tud hol meghúzódni. Erre a hírre ajánlotta fel a Moser család a szűkséget szenvedő Zimmernek, hogy költözzön hozzájuk. A kapcsolat később olyan baráttivá és szeretetteljessé vált Zimmer és a család között, hogy az MTI egykori főszerkesztője gyakorlatilag mostohanagypapa lett a család, de különösen az 1946-ban született Mária számára. Dr. Moser Mária szíves szóbeli közlése, 2023. április 21.

²⁸ Az Országos Magyar Sajtókamara ügynevezett I. szakosztálya a Zimmer vezette újságírói fősztály volt. In: *Az Országos Magyar Sajtókamara Évkönyve 1941*. Stádium Rt., Budapest, 1941. 8–9.

olyat, aki neki hízelgett, vagy akire mint jó kulira szükség volt [...] nem volt nála nagyobb németimádó. Ezért kapta meg Hitler-től a legmagasabb sasrendek egyikét.²⁹ Mint a németek hűséges szálláscsinálója, Mengele (most vitéz Marossy³⁰) külügyi sajtófőnökkel konspirálva zsidótlantotta a külföldi laptudósítók egyesületét [...] bűnös tendenciával hirdette a MTI közleményeiben a németek hazug győzelmeit [...] mint fasiszta ügynök külföldre is utazgatott. Ott volt Szófiában és ott volt Rómában, amikor hozzá hasonlók Hitlert ünnepelték [...] ott volt a Fészek Klub elrablásánál,³¹ de soha egy tiltakozó szava nem volt a fasiszta gazságok ellen, amint hogy nem akadályozta meg és nem is tiltakozott annak a listának kiadása ellen, amelynek segítségével 54 szerencsétlen zsidó származású újságírókat deportáltak³² 1944 nyarán a fasiszta hóhérok.³³

²⁹ 1940 nyarán Hitler „vezér és kancellár” valóban kitüntette Zimmer Ferenc főszerkesztőt, és neki a német Sasrend I. osztályú érdemkeresztjét adományozta a két nemzet barátságának elmélyítéséért végzett munkája elismeréseként. *Függetlenség*, 1940. július 27.

³⁰ Marossy Ferenc (1893–1986) jogász, diplomata, a Külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője 1932-től 1937-ig, 1937 és 1940 között a londoni magyar követség első beosztottja, majd 1940-től az egyiptomi magyar diplomáciai képviselet irányítója. Marossy nagykövetként szolgált még Zágrábban, Helsinkiben, Madridban, a második világháborút követően Spanyolországban telepedett le. Bővebben SZEKER Nóra: „Hazánk már nincs, de magyarok még vannak”. Magyar királyi követség Madridban, 1946–1957. In: ANDREIDES Gábor–M. MADARÁSZ Anita–SOÓS Viktor Attila–SZILÁGYI Gábor–SZÓTS Zoltán Oszkár (szerk.): *Lehetőségek, dilemmák, kompromisszumok. Magyarország és a világ 1945 után*. NEB, Budapest, 2023. 423–455.

³¹ Zimmer az újságok tudósításai szerint valóban jelen volt, amikor 1944. június 29-én dr. Palló Imre, a Fészek Klub miniszteri biztosa megnyitotta ugyanott a Magyar Művészek Háza elnevezésű egyesületet. Rövid híradást lásd *Magyarország*, 1944. június 30.

³² Gáspár Jenő (1894–1964), a Sajtókamara főtítkára 1944-ben lett a Singer és Wolfner Könyvkiadó vezérigazgatója. A háborút követően a budapesti népbíróság tíz esztendei börtönbüntetésre ítélte. A vád szerint Gáspár 1944 áprilisában 54 zsidó származású újságírókat adott ki a hatóságoknak, közülük 35 kollégát elhurcoltak. Életéről röviden: Gáspár Jenő. Forrás (Letöltve: 2023. 04. 15.): <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/g-gy-757D7/gaspar-jeno-758AA> Gáspárt a népbíróság a 35 újságíró haláláért nem mondta ki bűnösnek, mert amikor az információkat kiszolgáltatta a politikai rendőrségnek, „még nem tudhatta, hogy a zsidó újságírókat deportálják és meggyilkolják”. MARKÓJA Csilla–BARDOLY István: Gáspár Jenő nem tudja megmagyarázni. *Enigma*, 2020/101. 128.

Forrás: <http://real.mtak.hu/112058/> (Letöltve: 2023. 04. 15.).

³³ *Szabadság*, 1945. november 14.

Szintén a *Szabadság*ban látott napvilágot az a véleménycikk, amely arról adott hírt, miszerint bonyodalmak lehetnek Zimmer igazolása körül, egészen pontosan az igazolási eljárás tekintetében:

A Magyar Távirati Iroda, több mint évtizeden át volt főszerkesztőt, a Sajtókamara volt alelnökét, a különféle árnyalatú reakciós és fasiszta kormányok háborús és népellenes politikájának hűséges és szolgálatkész kiszolgálóját már egyszer igazolták. A volt működési helyén, amelynek most Központi Híradó rt. a neve. Igen ám, de az igazolás után két bejelentés érkezett az igazolt ellen. A bejelentők azonban többszöri idézés ellenére sem jelentek meg a bizottság előtt. Ezért a bonyodalmak Zimmer ömeltősága körül.³⁴

Az említett bejelentések egyike a *Magyar Nemzet* című lap³⁵ szerkesztőségéből érkezett, és egyrészt azt állította, hogy Zimmer „Kolozsvári Borcsán”³⁶ [sic!] is túltett a rosszakaratú baloldallelens és zsidóellenes magatartásával”,³⁷ másodsorban azt, hogy „a Sajtókamara geszcióiért”³⁸ [sic!] nemcsak Kolozsvári Borcsa Mihály, hanem Zimmer Ferenc is egyenrangúan felelős, s mint ilyen elsőrendű háborús bűnös és a sajtó elsőszámú ellenségei sorába tartozik”.³⁹ Harmadsorban megvádolta, hogy „Zimmer Ferenc volt az, aki a vallásuk miatt a lapuktól kiüldözött újság-

³⁴ *Szabadság*, 1945. december 16.

³⁵ A *Magyar Nemzet* sajátos lap volt a második világháborút követően, 1945 utáni helyzetéről lásd Sz. Nagy Gábor: A *Magyar Nemzet* ügye 1945 tavaszán. Forrás (Letöltve: 2023. 06. 22.):

https://archivnet.hu/politika/a_magyar_nemzet_ugye_1945_tavaszan.html

³⁶ Kolosváry-Borcsa Mihály (1896–1946) antiszemita újságíró, politikus, az Országos Magyar Sajtókamara elnöke, államtitkár-kormánybiztos, a magyar sajtópolitika, sajtó, rádió és könyvkiadás gyakorlatilag teljhatalmú irányítója 1944-ig.

³⁷ A Magyar Nemzet szerkesztőjének (olvashatatlan aláírás) bejelentése a Magyar Központi Híradó R.T. Igazoló Bizottságához Zimmer Ferenc ellen. Budapest, 1945. november 9. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XVII. 1671 1945 Igazolásügy Zimmer Ferenc.

³⁸ gesztio (lat.): ügyvezetés, igazgatás.

³⁹ A Magyar Nemzet szerkesztőjének (olvashatatlan aláírás) bejelentése a Magyar Központi Híradó R.T. Igazoló Bizottságához Zimmer Ferenc ellen, Budapest, 1945. november 9. BFL XVII. 1671 1945 Igazolásügy Zimmer Ferenc.

írókat a Hírlapírók Nyugdíjintézetéből rögtön kizárta”.⁴⁰ A *Magyar Nemzet* szerkesztője⁴¹ bejelentésében legvégül személyes sérelmét is elpanaszolta: „Az én esetemben Zimmer Ferenc azt a példátlan hitványságot követte el, hogy a nyugdíjintézet jogtanácsosát ösztönözte, hogy a már egyszer legfelsőbb fórumon elvesztett pert újból kiforszírozza [erőszakol, erőltet – A.G.] és ellentétes újradöntést provokáljon, csakhogy a nyugdíjintézet ne legyen kénytelen engem mégis visszavenni tagjai sorába. Kérem a fentiek alapján Zimmer Ferenc ügyét újra elővenni és igazolását hatálytalanítani.”⁴² A másik észrevételezés – a Magyar Szociáldemokrata Párt Központi Titkárságáról – azt kifogásolta, hogy Zimmer 1942-ben részt vett az olaszországi Velencében megrendezett nemzetközi újságíró-kongresszuson.⁴³

1945. december 19-én a Szentkirályi utca 25/a faliújságján jelent meg a következő értesítés, és maradt is látható helyen a lakók számára az elkövetkező nyolc nap során:

A 15/1945. M.E. sz. rendelet alapján a házban lakó Zimmer Ferenc foglalkozása újságíró f. évi december hó 28-án kerül a Magyar Újságírók Országos Szövetsége⁴⁴ Igazolóbizottságának elbírálása alá. Felhívjuk a ház lakóit, hogy amennyiben valaki nevezettnek nyilas, vagy kimondottan németbarát magatartásáról bármilyen adatot tud, úgy a bejelentő aláírásának és lakcímének

⁴⁰ Uo.

⁴¹ A lap szerkesztőjének személyéről nincsenek közelebbi információink.

⁴² Uo.

⁴³ Tihanyi József Szociáldemokrata Párt Központi Titkársága bejelentése Zimmer Ferenc ellen, Budapest, 1945. december 5. BFL XVII. 1671 1945 Igazolásügy Zimmer Ferenc. Az 1942. április 10–12-én – ahogyan a *Magyar Sajtó* című lap fogalmazott – a „nemzeti szellemű” újságíró szövetségek háromnapos konferenciáján magyar, német, olasz, japán, spanyol, bolgár, szlovák, horvát, román, finn, dán, norvég, belga, holland és cseh-morva újságírók – a házigazda Umberto Guglielmotti szerint – „az új világrend szolgálatában álló új újságírási rendszerének képviselői” vettek részt. Kolosváry-Borcsa Mihály mellett Zimmer Ferenc képviselte Magyarországot. *Magyar Sajtó*, 1942. április 15. 1.

⁴⁴ „A magyar újságíró társadalom érdekeinek hathatósabb védelmére, a Budapesti Nemzeti Bizottság felhatalmazására megalakult a Magyar Újságírók Országos Szövetsége” – tudósította az olvasót a *Népszava* 1945. május 3-án. A lap 4. oldalán megjelent információ szolt arról is, hogy a nemzeti bizottság felhatalmazása alapján a szövetség teljhatalommal rendelkezik valamennyi újságíró szervezet, többek között az Újságírók Nyugdíjintézete, az Újságírók Szanatórium Intézete ügyeinek intézésére. *Népszava*, 1945. március 3.

feltüntetésével a Magyar Újságírók Országos Szövetsége Igazoló Bizottságához az igazolási határnapig jutassa el a Vilma királynő út 16. sz. alá Budapest, 1945. december hó 19-én.⁴⁵

Ugyanezen nap érkezett meg az év elején megalakult Magyar Újságírók Országos Szövetségébe az a felháborodott hangvételű levél, amely szintén sérelmezte Zimmer Ferenc igazolási eljárását. A levélíró⁴⁶ már írásának elején nyilvánvalóvá tette, hogy mi a véleménye az eljárásról és Zimmer személyéről: „Ez nem egyéb [sic!], mint nyilas szabotázs. Mentő akció a fasiszta németimádó Zimmer érdekében.”⁴⁷ Majd hosszan sorolta az egykori főszerkesztővel szembeni vádjait: „Elnöke volt a nyilas Újságíró Kamara Újságíró főosztályának és mint ilyen a debreceni újságírók⁴⁸ határozata értelmében hazaárulónak tekintendő.”⁴⁹ Felrótta Zimmernek a már említett német kitüntetését, valamint azt, hogy „Gömbös miniszterelnökkel annak idején, mint az MTI szerkesztője a rádióban interjút csinált. Nem is egy munkatársát bízta meg ezzel a kitüntetéssel, hanem ő maga végezte.”⁵⁰ Végül pedig azzal

⁴⁵ Magyar Újságírók Országos Szövetsége Igazoló Bizottsága hirdetménye a Budapest, VIII. Szentkirályi utca 25/a megbizottjának, 1945. december 19. BFL XVII. 1671 1945 Igazolásügy Zimmer Ferenc.

⁴⁶ A levélen egy közelebről be nem azonosított név, Nagy Imre szerepel.

⁴⁷ Nagy Imre levele Zimmer Ferenc igazolásával kapcsolatban, Budapest, 1945. december 19. BFL XVII. 1671 1945 Igazolásügy Zimmer Ferenc.

⁴⁸ A civisvárosban 1945. január 12-én alakult meg a Magyar Újságírók Egyesülete. A tulajdonképpen újjáalakított szervezet elsők között sietett sommás megállapításában kijelenteni: „a már megszűntnek tekinthető Sajtókamara vezetői Kolosváry-Borcsa Mihály, Gáspár Jenő és társaik, az újságírók vagyónának nagy részét elsikkasztva, külföldre szöktek, miután magyar újságírók egész sorát megfosztották kenyerüktől, hivatásos újságírókat a Gestapo kezére juttattak és minden egyes cselekedetükkel vétettek a nemzet igazi érdekei ellen. Ezért a Magyar Újságírók Egyesülete megállapította, hogy a volt Sajtókamara vezetői és fasiszta tagjai háborús bűnösöknek és hazaárulóknak tekintendők.” *Néplap*, 1945. január 14.

⁴⁹ Nagy Imre levele Zimmer Ferenc igazolásával kapcsolatban, Budapest, 1945. december 19. BFL XVII. 1671 1945 Igazolásügy Zimmer Ferenc.

⁵⁰ Az esemény fontossága és – vélelmezhetően – a személyiségének pedantériája okozhatta, hogy Zimmer 1935. február 14-én maga készítette „klasszikus” miniszterelnöki beszélgetést Gömbös Gyulával, aki az „intervjúban” program-szerű rádiónyilatkozatot adott. Attól függetlenül, hogy Zimmer volt a kérdező, a beszélgetés rögzítésekor jelen volt az információs-holding szinte teljes vezérkara: dr. Wünscher Frigyes, dr. Havel Béla, valamint Somogyváry Gyula is. A kinyilatkoztatott programról bővebben: *Az Újság*, 1941. február 15.

vádolta meg Zimmer Ferencet, hogy „részt vett minden nyilas mozgalomban”.⁵¹ Feljelentő levelét pedig azzal a fejezet címében idézett mondattal zárta: „Ha ilyen múltú embert igazolnak, ez a reakció diadala és a demokrácia szégyene volna.”⁵²

A kitelepítés

Zimmer számára a Gugger-hegyi elzárttság egyáltalán nem jelentett magányosságot. Egyrészt „családja”, a Moser család szerető környezetet biztosított a „nagyapó” számára, és ő is szívesen és szeretetteljesen azonosult „szerepével”. Másrészt a „Monte Moser[o]”, vagyis a Moser család háza a Gugger-hegyen⁵³ mindig is nagy társaságot vonzott. A család barátai, ismerősei – többek között az említett dr. Téglás Dezső és felesége, vagy Lukács Margit⁵⁴ színművésznő, a Nemzeti Színház művésze – az egyre borúsabbá váló idő ellenére rendszeresen találkoztak, jelmezbálokat, születésnapokat vagy akár szüreteket szerveztek.⁵⁵ Az amúgy is szerény körülmények között, teljes visszavonultságban élő Zimmer anyagi helyzete 1951 áprilisában ismét sanyarúbbá vált, amikor a nyugdíjpénztárak államosítását követően nyugdíját minden indoklás nélkül ismételten elvették tőle.⁵⁶ Majd következett a Budapestről történő kitelepítés.

A végzést 1951. június 29-én a korai reggeli órákban kézbesítették Zimmer számára. A precíz, minden részletre figyelő újságíró szinte postafordultával jelezte a Belügyminisztérium (BM) már említett kitelepítési csoportja felé: egy sajnálatos névazonosság miatt fatális félreértés áldozata, és kérte az azonnali hatá-

⁵¹ Nagy Imre levele Zimmer Ferenc igazolásával kapcsolatban, Budapest, 1945. december 19. BFL XVII. 1671 1945 igazolásügy Zimmer Ferenc.

⁵² Uo.

⁵³ Dr. Moser Mária szíves szóbeli közlése, 2023. április 21.

⁵⁴ Lásd LÓRINCZ Andrea: I. m. 73.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Zimmer Ferenc saját kezűleg írt levele a BM Közigazgatási Osztályának. Dombrád, 1953. május 22. ÁBTL 2.5.6 – 02004/1951.

lyú kitiltó végzés érvénytelenítését.⁵⁷ Miben állt a névazonosság okozta félreértés? Ki volt a másik két Zimmer?

Zimmer Ferenc halászmester reklámjai már az 1910-es évek elején feltűntek a lapok oldalain, miszerint ez az a vállalkozás, amely „az összes édesvízi és tengeri halfajokat raktáron tartja”, valamint hogy „balatoni fogas csakis nálam kapható”.⁵⁸ A Zimmer család tradicionálisan halkereskedéssel foglalkozott, Zimmer Ferenc irányítása alatt a cég egyre növekedett. Zimmer a budapesti Horánszky utca 19. számú bérház tulajdonosaként⁵⁹ folytatta kereskedelmi és részben közéleti tevékenységét. 1930-ban, halkereskedői tevékenysége megkezdésének negyvenedik évfordulóján Horthy Miklóstól kereskedelmi főtanácsosi címet kapott.⁶⁰ Az újságíró Zimmer későbbi sorsának tekintetében sokkal tragikusabbnak bizonyult a tény, hogy a halkereskedő névrokonának fiát, ifj. Zimmer Ferencet 1939-ben a Nyilaskeresztes Párt listáján választották országgyűlési képviselőnek, igaz, később kilépett a pártból.⁶¹

A tény, hogy Zimmer Ferencet 1951 nyarán budapesti otthonából a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Dombrád községbe telepítették, valószínűsíti, hogy Zimmer beadványát a kitelepítési határozat érvénytelenítéséről nem vették figyelembe. Ettől függetlenül kitartó volt, és soha nem adta föl. Amennyire egyre romló egészsége engedte, folyamatosan precíz beadványokkal ostromolta a Belügyminisztériumot, és nem mulasztotta el kitelepítési végzésének hatályon kívül helyezését újra és újra követelni. Fáradságot nem kímélve hívta fel a figyelmet arra, hogy nyilvánvalóan nem azonos az 1949-ben elhunyt⁶² Zimmer halászmesterrel. Sokadik levelére a következő válasszal szolgált Cziráki Ferenc rendőr szá-

⁵⁷ Zimmer Ferenc beadványa. Budapest, 1951. június 29. ÁBTL 2.5.6. 02004/1951.

⁵⁸ *Tolnai Világlapja*, 1911. június 4. 1392.

⁵⁹ Bővebben: BÁLINT Angelika: Halakból épített palota Horánszky utca 19. Forrás: https://europabelvarosa.hu/cikk/halakbol_epített_palota_horanszky19 (Letöltve: 2023. 04. 15.).

⁶⁰ *Halászat*, 1930. december 15. 98.

⁶¹ HAEFFLER István (szerk.): *Országgyűlési Almanach az 1939–44. évi országgyűlésről*. Budapest, 1940. 375.

⁶² Csemegi Károlyné rny. fhdgy. jelentése. Budapest, 1951. október 25. ÁBTL 2.5.6. 02004/1951.

zados, a BM kitelepítési csoportjának irányítója.⁶³ „Beadványára értesítem, hogy a véghatározatban szereplő kereskedelmi főtanácsos és a Baross Szövetség láncának tulajdonosa kitétel, *leírási hiba. Helyesen a Magyar Távirati Iroda főszerkesztője. Egyben értesítem, hogy beadványát elbíráltam és azt nem találtam teljesíthetőnek. A jövőben ilyen irányú kérvényeit nem fogom figyelembe venni* [kiemelés tőlem – A.G.]”⁶⁴ A minisztérium ebben az időben már biztosan tudott a névazonosság okozta tévedésről, hiszen Csemegi Károlyné rendőrnyomozó főhadnagy októberben jelentette: „Zimmer Ferenc egy hal részvénytársaság tulajdonosa volt, amely az egész országot behálózta. Kereskedelmi tanácsos volt, és a Baross Szövetség láncának tulajdonosa. A láncot egyébként a házfelügyelők a közelmúltban találták meg a kertben. Nevezett 1949-ben meghalt. Egy fia, aki az RT igazgatója volt és országgyűlési képviselő, jelenleg is büntetését tölti. Ennek feleségét és fiát kitelepítettük. Fentiek alapján megállapítottam, hogy a kitelepített Zimmer Ferenc, aki a Távirati Irodában volt, nem azonos a ker. tanácsossal és a Baross lánc tulajdonosával.”⁶⁵ A folyamatos elutasítások nem szegték Zimmer kedvét, töretlenül tovább ostromolta a Belügyminisztériumot: „Dombrádi tartózkodásom során másfél éven belül két ízben is súlyos tüdőgyulladásom esem át, s a helyi orvos véleménye szerint beleimben gyanús daganat mutatkozik, amelynek sem kivizsgálására, sem gyógykezelésére itt helyben egyáltalán nincsenek lehetőségek. A kitiltó határozat szerint foglalkozásom kereskedelmi főtanácsos és a

⁶³ A Budapestről történő kitelepítések során irányító szerepet a Belügyminisztérium IV/2. Szervezési és Szolgálati Osztály játszott, élén Rudas György alezredessel. Ezen az osztályon belül működött az úgynevezett kitelepítési csoport, amelyet Cziráki Ferenc rendőr százados irányított. PALASIK Mária: A budapesti kitelepítések politikai háttere és levezénylése, 1951–1953. *Századok*, 2015/6. 1385.; NOVÁK Attila: „...új tartózkodásihelye ugyancsak kényszerszertartózkodásihelynek tekintendő”. Benedict Jenő kitelepítése 1951 nyarán. *Betekintő*, 2021/4. 100. DOI: <https://doi.org/10.25834/BET.2021.4.5>.

⁶⁴ Cziráki Ferenc értesítése Zimmer Ferenc számára (Dombrád, Erzsébet u. 23., Szabolcs Szatmár m.). Budapest, 1951. november 1. ÁBTL 2.5.6. 02004/1951.

⁶⁵ Csemegi Károlyné rny. fhdgy. jelentése. Budapest, 1951. október 25. ÁBTL 2.5.6. 02004/1951.

Baross-érdemlanc tulajdonosa.⁶⁶ Ez a meghatározás rám nem illik, hanem az évekkel ez előtt elhunyt Zimmer Ferenc halász-mesterre, akivel egyébként semmiféle rokonságban nem álltam⁶⁷ – írta 1953 tavaszán.

Befejezés

Dombrádi tartózkodásáról összességében keveset tudni. Rövid ott-tartózkodása alatt az idős Zimmer valószínűsíthetően mezőgazdasági munkát végzett. Két esztendő múlva, 1953-ban térhetett haza Budapestre fogadott családjához. Három évvel később, 1956 nyarán beadta a derekát, és elfogadta a burgenlandi Pinkafőn élő testvérének, Johannának az invitálását, útlevelet igényelt és kapott. Elhagyta az országot, és az ausztriai kisvárosban telepedett le.⁶⁸ Távozásáról az előbbieken kívül szinte semmit nem tudni.

Az biztos, hogy ebben az időben kivándorlásra a hazai előírások szigorúsága miatt nemigen volt mód. Kivándorló útlevél esetén ugyanis az általános igazolások mellé adóigazolást is csatolni kellett arról, hogy az igénylőnek nincsen adótartozása; igazolni kellett továbbá, hogy nem hagy hátra maga után ellátatlan személyt; ezenfelül természetesen szükség volt a beutazási engedélyre, eredeti nyelven és hiteles fordításban egyaránt. A rendelkezések szerint csak azok vándorolhattak ki, akik elmúltak hatvanévesztendősek, megélhetésük Magyarországon nem volt biz-

⁶⁶ Zimmer valóban nem volt a Baross-érdemlanc tulajdonosa. Névrokona, a halkereskedő Zimmer Ferenc számára Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter adta át a szövetség 1936. február 16-án, a pesti Vigadóban megtartott ünnepi ülésén. *Pesti Hírlap*, 1936. február 16. – Ettől függetlenül azonban a névazonosság már a harmincas évek közepén is gondot okozott, a *Baross Szövetség* című lap, amely magának a szövetségnek volt a hivatalos orgánuma, 1936. február 20-án megjelenő számában tudósított arról, hogy „Zimmer Ferenc főszerkesztő” ezüst érdemlancot kapott. *Baross Szövetség*, 1936. február 20. 1.

⁶⁷ Zimmer Ferenc saját kezűleg írt levele a BM Közigazgatási Osztályának. Dombrád, 1953. május 22. ÁBTL 2.5.6 – 02004/1951.

⁶⁸ Dr. Moser Mária szíves szóbeli közlése, 2023. április 21.

tosított, külföldön élő rokonuk pedig vállalta az ellátásukat.⁶⁹ Zimmer Ferenc az elmondottaknak megfelelt.

Az egykori főszerkesztő utolsó éveiről szintén csekély az érdeemi információnk. A Moser család két alkalommal még találkozott az idős Zimmerrel. Először Pinkafőn látta viszont a család, másodjára Bécsben töltöttek együtt egy rövid időt, mikor Zimmer az osztrák fővárosba utazott.⁷⁰ Zimmer Ferencet Pinkafőn, a burgenlandi kisvárosban érte a halál hetvenhat éves korában. Zimmer a két háború közötti magyar újságírás egyik legfelkészültebb képviselője volt, amolyan klasszikus tisztviselő-hivatalnok, aki minden feladatát – legyen szó újságíróturnusok megszervezéséről, korrektúrákról, gyorsírási tankönyvek elkészítéséről vagy nyugdíjpénztári ügyintézésekről – aprólékosan és lelkiismeretesen próbálta ellátni. Politikai nézeteiről soha nem vallott nyilvánosan, ettől függetlenül, mivel szimbolikus alakja volt a két háború közötti Magyar Távirati Irodának, 1945 után több beadvány is érkezett igazolásával kapcsolatban. A szakma, egykori munkatársai kiálltak mellette, igazolták ugyan, ám az egykori kormányfőtanácsost néhány évnyi viszonylagos nyugalmat követően két esztendőre kitelepítették.

Haláláról a magyar sajtó nem számolt be, 1961. július 30-án a *Szabad Magyarság* című, 1956-ban alapított emigráns lapban jelent meg „Emlékezés a Magyar Távirati Irodára Zimmer Ferenc főszerkesztő halála” címmel egy nekrológ, amely úgy fogalmazott, hogy halálával „a régi, nemzeti, nemes hagyományú újságírás kitűnő képviselője távozott az élők sorából [...] Tanári pályára készült és tanári pedantériáját mindvégig megőrizte.”⁷¹ Mindkét megállapítás igaz. A pinkafői-soproni eredetű német családból származó, testvérével biztosan – családjával gyaníthatóan – német nyelven beszélő Zimmer minden tekintetben ra-

⁶⁹ Bővebben: BENCSIK Péter: A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok. Forrás: https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_1_bencsik.pdf (Letöltve: 2023. 06. 23.).

⁷⁰ Dr. Moser Mária szíves szóbeli közlése, 2023. április 21.

⁷¹ *Szabad Magyarság*, 1961. július 30. 7.

gaszzkodott Magyarországhoz.⁷² A háborút követően – bár minden valószínűség szerint lett volna más választása is – ahogyan azt a közállapotok lehetővé tették, azonnal hazaindult. Ami pedig azt a bizonyos sokak által olyan sokszor emlegetett aprólékos precizitását illeti, idézzük fel őt magát, illetőleg egy 1940. november 6-án kelt bejegyzését a Magyar Távirati Iroda ügynevezett szerkesztői turnuskönyvéből: „Kérem a csoportvezető urakat, ne engedjék kiadásaikban túltengeni a német anyagot és hassanak csak oda a fordító uraknál, hogy igyekezzenek értelmesen rövidíteni. Nincs semmi értelme, hogy kétórás beszédek és kolumnás jegyzékeket szó szerinti szövegben adunk ki. Ha a lényegét felölölő kivonatokra szorítkozunk, annál könnyebben eltérhetünk a németek beskatulyázó mondatszerkezetétől, amelyhez egyébként még szó szerinti fordításokban sem szabad ragaszkodni. Semmiképpen sem lehet célunk értelmetlen és rossz magyarsággal megfogalmazott közlemények kiadása. E tekintetben a lapok joggal panaszkodnak.”⁷³

⁷² A szintén részben burgenlandi származású Moser családban is előszere-ttel használták a német nyelvet, Zimmer „unokájának” legkisebb hibáit vagy pontatlanságait is szeretettel, de határozottan korrigálta. Dr. Moser Mária szíves szóbeli közlése, 2022. november 24.

⁷³ ANDREIDES Gábor: „Mindenkor objektív...” I. m. 233.

A Népszövetség gondolatának brit gyökerei*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.8>

A Tokiói Egyetem Társadalomtudományi Intézetének (Institute of Social Sciences, University of Tokyo) munkatársaként dolgozó Sakiko Kaiga könyve témájául az első világháború utáni új nemzetközi rend és az annak garantálására létrehozott intézményről szóló (elsősorban) brit diskurzus történeti alakulását választotta. A szerző londoni King's College-ben elkészített doktori disszertációjának (*War Against War: the Bryce Group, the Pro-League of Nations Movement in Britain and the Intellectual Origins of the League of Nations, 1914–18*) könyvvé bővített változata szervesen illeszkedik és erősen épít az utóbbi bő egy évtizedben jelentkező kutatási irányokra, amelyek homlokterében a 19. századi nemzetközi jog, az eszmetörténet és a humanitárius gondolkodás története bizonyos kérdéseinek újragondolása áll. Mindezt a szerző jól kombinálja mondanivalójában a hagyományosabb intézménytörténeti és diplomáciatörténeti kutatások eredményeivel.¹ Kaiga monográfiájának nagy érdeme, hogy ki-

* Kaiga SAKIKO: *Britain and the Intellectual Origins of the League of Nations, 1914–1919*. Cambridge University Press, Cambridge, 2021. 224 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108774130>

Jelen tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4-SZTE-181 kódszámú Új Nemzeti Kiválósági Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatással készült.

¹ Néhány példa a legfontosabbak közül: Susan PEDERSEN: *The Guardians. The League of Nations and the Crisis of Empire*. Oxford University Press, Oxford, 2015. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199570485.001.0001>; Erez MANELA: *The Wilsonian Moment. Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*. Oxford University Press, Oxford, 2007;

sérletet tesz az állam és a civil szereplők közötti kölcsönhatások feltérképezésére a Népszövetség létrehozásáról szóló diskurzus kapcsán, amihez közel száz különböző brit és amerikai egyén, illetve szervezet még kiadatlan iratanyagát dolgozta fel. A munka nemcsak arra jó példa, hogy mennyire fontos megismernünk a 19–20. század fordulóján működött külpolitikai lobbicsoportok tevékenységét, stratégiáit és hálózatait, de arra is int, hogy újraértékeljük az állami döntéshozatalra gyakorolt valódi hatását, amit a korábbi szakirodalomban olykor gyakran túlságosan alá- vagy éppen túlbecsültek.

A kutatás jelentőségét a szerző a *Bevezetésben* (1–17.) azzal indokolja, hogy munkája túl kíván lépni azon a történeti narratíván, amely azt a nézetet képviseli a Népszövetséggel foglalkozó irodalomban, hogy a szervezet megalakulása mögött meghúzódó okokat kizárólag az első világháborúban kell keresnünk (1–2.). A háborúba való egyre mélyebb belefásultság és az abból való kiábrándulás, továbbá Wilson amerikai elnök személyes kezdeményezése mind olyan tényezők, amelyek döntő fontosságúak az 1919-ben életre hívott „Nemzetek Ligája” eredettörténetében. Amiről a történeti irodalom viszonylag szűkszavúan, sőt olykor némileg lekicsinylően ad számot, az éppen azoknak a csoportok-

Davide RODOGNO: *Against Massacre: Humanitarian Intervention in the Ottoman Empire, 1815–1914*. Princeton University Press, Princeton, 2011. DOI: <https://doi.org/10.23943/princeton/9780691151335.001.0001>; Fabian KLOSE (ed.): *The Emergence of Humanitarian Intervention: Ideas and Practice from the Nineteenth Century to the Present*. Cambridge University Press, Cambridge, 2015. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139871815>; Turan KAYAOĞLU: *Legal Imperialism. Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman Empire and China*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2010.

DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511730252>; Mark MAZOWER: *No Enchanted Palace. The End of Empire and the Ideological Origins of the United Nations*. Princeton University Press, Princeton, 2009.

DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400831661>; Mark MAZOWER: *Governing the World. The History of an Idea*. The Penguin Press, New York, 2012; Duncan BELL (ed.): *Victorian Visions of Global Order: Empire and International Relations in Nineteenth-century Political Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 2008. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490439>; Casper SLYVEST: *British Liberal Internationalism, 1880–1930: Making Progress?* Manchester University Press, Manchester, 2009.

DOI: <https://doi.org/10.7228/manchester/9780719079092.001.0001>

nak és mozgalmaknak a tevékenysége, amelyek a háborút megelőző években és annak ideje alatt az „államok között fennálló anarchiát” valamilyen intézményesített konfliktuskezelő mechanizmus létrehozásával akarták keretbe foglalni. Eddigi háttérbe szorulásuk magyarázataként elsősorban a történészek és a nemzetközi kapcsolatok realista iskolájának követői azon véleményét tekinthetjük, amely szerint ezek a csoportok mélységesen idealisták és naivak voltak, és nem utolsósorban – rezonálva korabeli kritikusaikra –, mert pacifistának tartották őket. Kaiga munkája viszont amellett érvel, hogy éppen ellenkezőleg, egyáltalán nem elleneztek minden körülmények között a háborút mint eszközt, hanem tevékenységük célja az volt, hogy lehetőség szerint kiiktassák azt a nemzetközi kapcsolatok eszköztárából a jövőben, de legalább bizonyos keretek közé szorítva tekintsék csak legitim érdekérvényesítő eszköznek. A nagy háború alatt felerősödő diskurzus paradox módon kapott széles társadalmi támogatottságot Nagy-Britanniában: miközben a jövőbeni fegyveres konfliktusok lehető legteljesebb kiszorításának mikéntjét próbálták megkeresni, éppen ez a jövőbeni háborúk megakadályozására irányuló törekvés mozgósította a társadalom széles csoportjait a hadi erőfeszítések további támogatására (lásd a H. G. Wellsnek tulajdonított, de a korszakban általánosan elterjedt „a háború, amely véget vet minden háborúnak” szlogent és annak népszerűségét). Kaiga könyvének középpontjában az úgynevezett Bryce-csoport (legfontosabb tagjai: Goldsworthy Lowes Dickinson [1862–1932], Sir Willoughby H. Dickinson [1859–1943], Arthur Ponsonby [1871–1946], Elihu Richard Cross [1864–1916], Graham Wallas [1858–1932] és John A. Hobson [1858–1940]) és az abból kinövő Nemzetek Ligája Társaság (League of Nations Society) állt, amelyek közül előbbi a nevét a brit történész, jogtudós és liberális politikus James Bryce-ről (1838–1922) kapta, annak ellenére, hogy a kezdeményező szerepet Goldsworthy Lowes Dickinson játszotta a csoport elindulásában (45.). A szerző célja mindezzel az, hogy megvizsgálja, milyen hatással volt a közvélemény és más hasonló civil mozgalmak – a diplomácia és nagypolitika mellett – a döntéshozatalra és magára a nemzetközi kapcsolatokról kialakított képre (4.).

A monográfia fejezetei kronológiai sorrendben tekintik át, hogyan fejlődött a nemzetközi kapcsolatok szabályozása érdekében létrejött mozgalom egy szűk értelmiségi kör bizalmas együttgondolkodásából valódi tömegmozgalommá, valamint mindez milyen hatással volt a létrehozandó szupranacionális szervezetről kialakított eredeti elképzeléseikre. Az első fejezet (18–38.) két problémacsoportot jár körbe alaposabban. A szerző először sorra veszi azokat az ideológiai, társadalmi és családi metszéspontokat (tulajdonképpen társadalmi hálózatokat), amelyek több ponton összekapcsolták azokat a brit személyeket, akiket liberális internacionalistaként határoz meg. Kaiga megállapítása szerint az 1914 előtti időszakban ezeket az embereket a rokoni szálak és a közös – az elitiskolák és az egyetemek nyújtotta – iskolázottság mellett a különböző társasági körök kapcsolták össze, amelyeknek a tagsága között sok esetben adódott átfedés, és amelyek közül kiemelkedett a Fábiánus Társaság és a William E. Gladstone (1809–1898) későbbi miniszterelnök által 1882-ben életre hívott Nemzeti Liberális Klubok hálózata (18–21.). A fejezet második részében a háború és béke problematikájának az európai politikafilozófiai, illetve nemzetközi jogi gondolkodásban elfoglalt helyét vizsgálja Kaiga, amely áttekintés a Szent Ágoston-féle igazságos háború 4. századi koncepciójától a 18. századi jogi és filozófiai értelmezésekig bezárólag igyekszik a háborúról alkotott elképzeléseket bemutatni (22–28.), majd ezt követően a 19. századi előképek és hatások kerülnek sorra, amelyben helyet kapnak a brit új evangelikál mozgalmakból nyert inspirációk, illetve azok a nézetek, amelyekben az európai nagyhatalmak „koncertjére” olyan megfelelő erkölcsi felhatalmazással bíró kollektív testületként tekintettek, amelynek joga van beavatkozni más országok ügyeibe, és amely képes kényszeríteni a koncert által kijelölt elvárások és normák elfogadására azokat.

A kissé elnagyoltnak tűnő eszmetörténeti áttekintésben a szerző némileg homályosan köti össze az európai politikai gondolkodásban végbement folyamatokat a világháború előestéjére kiformalódó brit liberális internacionalista elképzelésekkel. Ebből kifolyólag nem tisztázza kellő mértékben, hogy mennyire beszélhetünk speciális brit jelenségről, vagy pedig a kortárs

európai gondolkodás termékéről. Noha Kaiga többször is utal azokra a közéleti és társadalmi csomópontokra, ahol a könyvében bemutatott csoport tagjai találkozhattak, egy fontos terepet elmulasztott bevonni vizsgálatába: az egyetlen (külpolitikai) ügy körül megszerveződő lobbicsoportokat, amelyek a 19. századi brit belpolitika sajátos termékei voltak. A Bryce-csoport és a Népszövetség Társaság tagjai között rengeteg olyan személyt találunk, akik a 19. század utolsó harmadától a 20. század első évtizedéig részt vettek különböző ilyen lobbicsoportok tevékenységében. Maga James Bryce nemcsak hogy a nagy keleti válság² során létrejött Keleti Kérdés Társaság (Eastern Question Association) tagja volt, de az 1880-as és az 1890-es években az örménykérdés³ körül kialakult mozgalomban, majd a századforduló után a monográfia tárgyát képező csoportokkal a tagokat tekintve legnagyobb átfedést jelentő Balkán Bizottság munkájából is kivette a részét, ráadásul 1903 és 1907 között annak első elnökeként. Az egyes ügyek mentén létrejött csoportok két szempontból is fontos előképet jelentenek a recenze-

² Az 1875 nyarán Hercegovinában kitört lázadással kezdődő konfliktus nagyon hamar kiterjedt a többi balkáni oszmán tartományra is, aminek elfojtása kiprovokálta az európai nagyhatalmak beavatkozását. A balkáni szlávok védnökeként fellépő Oroszország az 1877–1878-as háborúban legyőzte a Portát, aminek eredményeképpen a San Stefano-i (előzetes) békében (1878. március 3.) saját szája íze szerint kényszerítette ki a Balkánon meghozandó területi és politikai változásokat. Az európai hatalmi egyensúly felborulásától tartva elsősorban Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia tiltakozása miatt a nagyhatalmak a berlini kongresszuson (1878. június 13. – július 13.) rendezték a félsziget új politikai határait. Ennek értelmében a Portától független állammá vált Szerbia, Montenegró és Románia, illetve létrehoztak egy autonóm bolgár fejedelemséget, míg Kelet-Rumélia és Macedónia vilajetei visszakerültek az oszmán állam igazgatása alá.

³ A 19. század közepétől kezdve az Oszmán Birodalomban élő keresztények jogainak biztosítása – így az elsősorban a birodalom kis-ázsiai részén és Konstantinápolyban élő örményeké is – iránti érdeklődés jelentős méreteket öltött Európában. Az 1878-as berlini egyezmény 61. cikkelye rendelkezett is arról, hogy a Porta köteles az örmények által lakott tartományokban olyan kormányzatot létesíteni, amit a helyi viszonyok megkívánnak. A korszakban örménykérdésen az európai diplomáciában a Porta és az európai hatalmak közötti politikai alkudozást, a lokális örmény–kurd társadalmi konfliktusokat, valamint az örmény nemzeti mozgalom és az oszmán állam közötti összeütközést értjük, amely az 1915-ös örmény népirtásba torkollott.

ált munkában elemzett gondolatok számára. Egyrészt az 1914 előtti brit külpolitikával foglalkozó lobbik stratégiai eszköztára szinte teljes egyezést mutat a kötetben bemutatott Népszövetség Társaság által alkalmazott technikákkal. Az 1902-ben létrejött Balkán Bizottság (Balkan Committee, 1902–1946), a Kongó Reform Társaság (Congo Reform Association, 1904–1913), vagy az időszakosan aktív Örményország Barátai Társaság (Friends of Armenia Society, 1890-es évek, majd 1913-ban újra megalakítják) – csak hogy néhányat említsünk – a nagyhatalmak kollektív erkölcsi felelősségére apellálva igyekezett meggyőzni a brit társadalmat és a brit kormányzatot arról, hogy a védelmükbe vett területeken élő lakosság helyzetének jobbításáért fellépjen. Érvelésükben egyszerre jelenítették meg a Kaiga által is bemutatott brit nonkonformista egyházak által inspirált humánus és társadalmi igazságosság gondolati elemeit, illetve a 19. századi nagyhatalmi rendszer és az európai nemzetközi jog fogalmi kereteit. A Balkán Bizottság számára az Oszmán Birodalomban lévő macedóniai vilajetek keresztény lakossága élet-, jog- és vagyonbiztonságának és önkormányzatának – de nem önrendelkezésének – biztosítása azt jelentette, hogy Európa így foghatja ki a szelet egy általános háború veszélyének vitorlájából, amivel a Balkánon lévő feszültségek fenyegettek. Javaslatainkban jelen voltak olyan elemek, mint a nemzetközi ellenőrzés vagy felügyelet, egy-egy terület vagy város szabad területté nyilvánítása (internacionalizálása), valamint a „nemzetiségek transzmigrációja”, azaz a lakosságcsere intézménye. A hasonlóság, úgy tűnik, nem véletlen, hiszen a Balkán Bizottság tagjainak sorában nemcsak James Bryce-t, de a népszövetségi gondolat több prominens képviselőjét is ott találjuk, mint például Henry Noel Brailsford (1873–1958), Aneurin Williams (1859–1924), Goldsworthy Lowes Dickinson vagy Arthur Ponsonby, akiknek az iratanyagait a szerző is felhasználta.

A „Kelet nemcsak életpályát” jelentett a briteknek, hanem bizonyos értelemben egyfajta laboratóriumot is, ahol a brit külpolitika, a Brit Birodalom és nemzetközi rend liberális internacionalista programját lehetőségük adódhatott volna próbára tenni. A Népszövetség ötletét támogatók – talán valóban túlságosan

naivan – hittek a külpolitika demokratikus ellenőrzésének lehetőségében és a felvilágosított és kellően informált közvélemény erejében, ahogy azt Kaiga meggyőzően bemutatja könyvében, és elutasították azt a titkos és zárt rendszert, amit a brit Foreign Office képviselt a külpolitika döntéshozatali mechanizmusaiban.

A második fejezetben (39–65.) a szerző – elsőként – követi végig a Bryce-csoport tagjai körében 1914 novembere és 1915 februárja között bizalmasan köröztetett „Javaslatok a háború elkerülésére” (*Proposals for the Avoidance of War*) című memorandum megszövegezése körüli vitákat, amelyben a szerző sorra veszi a kör által javasolt verziók „realisztikus” és „idealisztikus” jegyeit, amelyeket „logikusan következetlenek”-nek minősít: miközben megpróbáltak egy gyakorlatias struktúrát kialakítani, egyúttal nem tudták meghaladni a liberális-internacionalista gondolkodás bizonyos alapvető hiedelmeit a világ fokozatos, de töretlen haladásáról, egy gördülékenyen és önzetlenül működő nemzetközi szervezetről, és egyszerűen túlbecsülték a közvélemény fékező és ellensúlyozó szerepéről vallott nézeteik valóságtartalmát (44.). Kaiga jelentős mennyiségű kéziratanyagot és publikált anyagot mozgat meg a csoport elképzeléseinek rekonstruálásához, aminek során feltárja a háború előtti és az azt követő nemzetközi rendszerről, a háború mint eszköz elkerülésének három módjáról, valamint a közvéleménynek a béke fenntartásában játszott szerepéről kialakult elképzeléseket.

A háború kitörésétől kezdve az állami propaganda és spon-tán társadalmi mozgalmak segítségével a háborúellenes hangokat igyekeztek marginalizálni, diszkreditálni és akár megszegyeníteni a szélesebb közvélemény előtt, ami a gyors győzelem elmaradásával csak tovább erősödött a hadviselő országokban. A harmadik fejezetben (66–90.) az 1915-ben megalakult és a pacifizmus vádját elkerülendő 1917 májusáig titokban működő Nemzetek Ligája Társaság (League of Nations Society) működését és a nyilvánosság elé lépéséhez vezető utat mutatja be a szerző. Kaiga meggyőzően bizonyítja, hogy a Társaság sikerét és bukását paradox módon ugyanannak a tényezőnek köszönhetete, nevezetesen, hogy lemondott a jövődöbéli szervezet működési mechanizmusainak aprólékos bemutatásáról, helyett külön-

böző stratégiák alkalmazásával megkísérelte minél szélesebb körben népszerűsíteni a háború utáni rendről kifejtett nézeteit, még azon az áron is, hogy kommunikációjában a könnyebben érthető üzenetek célba juttatása mellett döntött az alapvetően bonyolult és útvesztőkkel teli tartalmi kérdések boncolgatása helyett (89.). Ezzel egyszerre tudott jelentős tömegeket megszólítani és a jövő háborúkat megakadályozó nemzetközi szervezet létrehozása mögé tömegtámogatást szerezni, miközben lehetővé tette azt is, hogy az eredeti körön kívüli szereplők is beszálljanak a formai és elvi kérdések alakításába (68.). A Társaság első nyilvános gyűlésére 1917 májusában került sor, amelyet a Nagy-Britanniában egyre erőteljesebben érezhető háborús fásultság és a szervezet egyre prominensebb személyekből álló tagsága mellett az Egyesült Államok hadba lépése és az oroszországi februári forradalom is időszerűvé tett. A liga létrehozásához szükséges tömegtámogatás elnyerése érdekében a Társaság igyekezett a brit társadalmi és politikai élet minél elismertebb és befolyásosabb szereplőit bevonni a háború utáni nemzetközi rendről szóló diskurzusba, annak ellenére is, ha a Társasághoz képest gyökeresen más nézőpontból közelítettek egy ilyen szervezet létrehozásához és működtetéséhez (82–84.). Végeredményben Kaiga abban látja a Nemzetek Ligája Társaság által megindított társadalmi párbeszéd igazi jelentőségét, hogy egy, a civil társadalomból kiinduló mozgalom el tudta érni, hogy a brit hadicélokról és a békekötésről szóló diskurzusba a legmagasabb szinteken is (lásd a brit külügyminisztérium által felállított Phillimore Bizottságot, amely a háború rendezésének lehetőségeit volt hivatott mérlegelni, köztük a Népszövetség életre hívását is) kulcsfontosságú ponttá tette a liga létrehozásának kérdését (88.).

A negyedik fejezetben (91–126.) a szerző a téma transznacionális aspektusait bontja ki, bemutatva nemcsak Woodrow Wilson amerikai elnök szerepét és manővereit az európai országokkal való egyezkedéseiben, de megfelelő hangsúlyt fektet a brit és az amerikai liberális internacionalista csoportok és egyének közötti kapcsolatok megrajzolására, valamint elképzeléseik különbözőségeinek és egymásra gyakorolt hatásának bemutatására is. Az Egyesült Államokban a Liga a Béke Betartatásáért (League to

Enforce Peace) nevű szervezet tömörítette azokat, akik az amerikai nép küldetésének tekintették a világ „civilizálását” és azt, hogy az „Óvilágra” jellemző hatalmi egyensúly és szövetségi rendszer politikák helyébe a béke ligájába tömörítsék a nemzeteket (97.). A fejezet legizgalmasabb részét az amerikai és brit álláspontok összehasonlítása kínálja, amelyben Kaiga bemutatja, milyen tartalmi kérdésekben ütköztek nézeteik. A szerző amellet érvel, hogy az egyesült államokbeli liberális internacionalisták gondolatvilágára az amerikai kivételesség- és küldetéstudat elemein túl nagymértékben hatott a szociáldarwinizmus eszméje is, ami a háború utáni szervezet körüli amerikai gondolkodáson is rajta hagyta a lenyomatát, és amivel a brit értelmiségiek egyáltalán nem értettek egyet (98–99.). A két fél közötti viták mögött alapvető szerepfelfogásbeli különbségek is megmutatkoztak. A 19. század végétől egyre javuló amerikai–brit kapcsolatok ellenére a brit fél valamelyest „kvázi-domíniumként” tekintett az Egyesült Államokra, míg az amerikaiak egyenes irányú fejlődésbe vetett hite arról győzte meg őket, hogy az új nemzetközi rend kialakításában és az Óvilág megreformálásában ők képesek játszani a vezető szerepet (121.).

Az utolsó fejezetben (127–160.) a szerző rendkívül izgalmas módon mutatja be, hogy a Népszövetség gondolata nem azért tett szert rendkívül széles körben népszerűsége, mert a jövődöbéli tartós béke biztosítékának tartották, hanem mert az elképzelés felkarolása a háború további folytatását és a hadicélok hatékonyabb megvalósításának lehetőségét ígerte (127.). 1917 és 1918 folyamán a legfontosabb kérdést a diskurzusban Németország helye és szerepe jelentette. Kaiga nem győzi hangsúlyozni, hogy az eredeti értelmiségi kör tagjai, akik síkra szálltak az 1914 előtti „nemzetközi anarchia” felszámolása mellett, semmiképp nem voltak pacifisták, és nem is tartották magukat annak, hiszen elképzeléseiket csakis a központi hatalmak legyőzésével érthették volna el (131–132.). A vita arról szólt, hogy Németországot bevonják-e, és ha igen, milyen feltételek teljesülése esetén, a háború utáni új rend kialakításába, vagy pedig a háború egyfajta kiterjesztéseként és folytatásaként térdre kényszerítsék a konfliktus kiobbantásáért felelősnek tartott „militarista” és „autoriter” né-

met államot. Kaiga nagyon jó érzékkel ezen a ponton mutatja be, hogy hogyan csúszott ki a ligáról szóló tartalmi diskurzus irányítása az eredeti Bryce-csoport kezei közül, és vált az annak létrehozását egyébként támogató politikusok, egyházi vezetők és a nyilvánosság számára Németország teljes legyőzéséhez és megbüntetéséhez szükséges eszközzé (157–160.).

Sakiko Kaiga könyvét a monográfia főbb megállapításait összegző fejezet zárja le (161–187.). A szerző munkája egyértelműen új és releváns kérdéseket tesz fel az 1919-ben létrehozott Népszövetség eredettörténetére vonatkozóan, amelyekre többnyire kielégítő válasszal is szolgál. Az egyetlen komolyabb kritikát a kötetre vonatkozóan az első fejezetben kifejtett eszmetörténeti előzmények és a Brit Társaság társadalmi hálózatait és előképeit érintő fejtegetéssel kapcsolatban lehet megfogalmazni. Mindazonáltal úgy vélem, a szerző ezzel a „hiányossággal” éppen rámutatott a témában rejlő további kiaknázandó lehetőségekre. A munka megerősíti azt a kutatási trendet, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy bőven áll még feladat a 19–20. századi nemzetközi együttműködés és konfliktuskezelés történetének feltérképezése előtt, amiben érdemes nagyobb figyelmet szentelni a nem kormányzati aktorok szerepének jobb megértésére is.

Balatoni Balázs

A németellenesség színe és visszája*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.9>

Az 1930-as és 1940-es évek fordulója jelentős átalakulást hozott a magyar közéletben. A zsidótörvények, a második világháború kitörése, a különféle nyilas mozgalmak előretörése és a határrevíziók sora a korábbiaknál élesebben vetett fel megválaszolandó kérdéseket a politikai élet szereplői számára. Ennek a krízishelyzetnek lett eredménye a németellenes fajvédő mozgalom másodvirágzása is. Bartha Ákos legújabb műve három szervezet történetén és tevékenységén keresztül igyekszik feltárni e mozgalom politikai szerepét és ideológiai karakterét.

Bartha korábban Bajcsy-Zsilinszky Endre életútját és – elsősorban tudománypolitikai – emlékezetét, valamint az 1944–1945-ös budapesti fegyveres ellenállást vizsgálta,¹ és ezeken keresztül jutott el e sajátos politikai irányzathoz. Új munkája értékét nemcsak a feldolgozott, rendkívül kiterjedt forrásbázis adja, hanem a választott módszertan is: a lényegében tágabb politikatörténetbe ágyazott szervezet- és mozgalomtörténet. Ezzel a relacionista megközelítéssel sikeresen kerüli el a fogalmi dedukció csapdáit (például a fajvédelem „nemzetvédelemmé” stilizálása, vagy a kétségtelenül meglévő antiszemita világnézet jelenlétének totalizálása), és a fajvédő csoportok eszmei karak-

* BARTHA ÁKOS: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945*. Ludovika Kiadó, Budapest, 2023. 336 p.

¹ BARTHA ÁKOS: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. MTA BTK, Budapest, 2019; UÓ: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021.

terét politikai szövetségkereséseiken, illetve közéleti kulcseseményekhez fűződő viszonyukon keresztül ragadja meg. Ez azért különösen hasznos, mert a régebbi magyar szakirodalom főleg a fasizmus–antifasizmus fogalmi keretében igyekezett értelmezni ezeket a mozgalmakat és ideológiai jelenségeket, miközben azok egyszerre voltak szélsőjobboldali karakterűek, de egyben részt vállaltak a Német Birodalommal szembeni katonai, politikai és ideológiai ellenállásban. Bartha Ákos könyve éppen ennek az ellentmondásnak a megértéséhez nyújt segítséget.

Az utóbbi évtizedben a magyar történetírás, főleg Gyurgyák János, Paksa Rudolf, Paksy Zoltán és Vonyó József jelentős erőfeszítést tett, hogy szakszerűen feldolgozza a két világháború közötti magyar szélsőjobboldal/radikális jobboldal² történetét. A kutatások egyik legfőbb, sokszor visszatérő vitakérdése, hogy mennyiben állt fenn folytonosság a századfordulón körvonalazódni kezdő, de igazán csak 1919 után teret nyerő radikális jobboldal (az agrárius újkonzervativizmus, a fajvédelem, valamint a keresztényszocializmus szélsőségesebb képviselői, például Prohászka, Bangha) és az 1930-as évek nemzetiszocialista típusú mozgalmi (kaszáskeresztesek, nyilasok-hungaristák stb.) között. Bartha könyvét e vitához történő hozzászólásként is értelmezhetjük, mert a németellenes fajvédők jelentős része – bár nem az egésze – a maga sajátos módján nyíltan szembehelyezkedett az újabb típusú szélsőjobboldali mozgalmakkal, elsősorban a Harmadik Birodalom külpolitikai expanziójára válaszul.

A németellenes fajvédelem (re)aktiválódása az 1938-as esztendőhöz kötődik. Az Anschluss, a zsidótörvény, a müncheni egyezmény és az első bécsi döntés fémjelezte politikai helyzet nyitotta meg az utat a fajvédő mozgalom reneszánsza előtt. Maga a fajvédő ideológia a 19–20. század fordulóján kezdett kibontakozni, majd a világháború és az 1918–1919-es események után vált meghatározóvá. Középpontjában a radikális szuverenizmus, a magyar állam függetlenségének és területi integritásának – Trianont követően: helyreállításának – igénye, és ennek „belpo-

² E két kifejezést Bartha szinonimaként kezeli, és ennek megfelelően használja.

litikai” változata, az etnoprotekcionista célú állami intézkedések követelése volt, eleinte még elsősorban a Magyar Királyság nemzetiségeivel szemben. Az 1910-es években – már a világháború előtt – ez az etnoprotekcionizmus radikalizálódott, nem kis mértékben a „tudományos” fajelmélet(ek) térhódításának hatására: az ellenségkeresés immár nem pusztán a nem magyar etnikai öntudatú lakosságot, hanem a már „asszimilálódott” emberek csoportját is célba vette. Az alapvető fajvédő cél az elsősorban etnikai – és csak keveseknél biológiai – értelemben felfogott „magyar faj” védelme, amelyet – mérsékeltebb formáiban – retorikailag igyekeztek kiterjeszteni az ehhez az etnoprotekcionista programhoz „hűséges” nem magyar eredetű etnikai csoportokra is. (A fogalomtörténeti zavart fokozza, hogy bár ez az ideológia az esetek döntő részében nyíltan antiszemita volt, az 1944 előtti zsidó felekezeti sajtó is gyakran próbálta bizonyítani a magyar zsidóság többségének „törzsökös” és a „magyar fajjal összeforrott” voltát – éppen az antiszemita rágalmakkal és gyűlöletkeléssel szemben.) Az eszmetörténeti kutatás egyik fő nehézségét ebben az esetben éppen a „faj” kifejezés kontextuális értelmezése adja. Politikai és kvázi-társadalomtudományi kategóriaként ezt a fogalmat ugyanis 1945 előtt rendkívül gyakran használták (és nem kizárólag szélsőjobbaldaliak) a nemzet, a nép és az etnikai csoport szinonimájaként, magukat az előbbi fogalmakat sem kelően tisztázva. Viszont éppen a gyakori sokrétű és tisztázatlan használat miatt a „faj” kifejezés pontos jelentése igen szituatív volt. Bartha mozgalom- és szervezettörténeti megközelítése segíthet eligazodni ebben a fogalomtörténeti kérdésben is.

A Bartha Ákos által vizsgált első szervezet az úgynevezett törzsökös magyarok mozgalma. Az irányzat 1938 végén több lépcsőben alakult meg, egymástól is némileg eltérő célokkal és ideológiával, két kulcsfigurája vitéz baráti Huszár Aladár és vitéz Makay Miklós volt. Huszár 1919 óta töltött be fontos pozíciókat az ellenforradalmi rendszerben, főispán volt különböző törvényhatóságok élén. Az 1930-as évek közepén Gömbös Gyula tágabb támogató környezetéhez tartozott, 1932 és 1934 között Budapest főpolgármestere is volt, de épp e tisztségéből adódóan egyre komolyabb nézeteltérései lettek Gömbössel. 1938 novemberében első-

sorban Huszár szervezőmunkájának köszönhetően alakult meg a Törzsökös Magyar Nemzetségek Szövetsége (TMNSZ), amelynek célja a „magyar faj” társadalmi szupremáciájának és „lelki értékeinek” megvédése, a történelmi Magyarország helyreállítása, ugyanakkor a magyar függetlenség és alkotmányosság biztosítása a német birodalmi terjeszkedéssel és ennek hazai ügynökeiként feltüntetett nemzetiszocialista mozgalmakkal szemben. A Szövetség régi magyar nemesi családok („nemzetségek”, például Ocskay, Dessewffy, Fáy, Krúdy, Kállay) tagjait tömörítette, társadalmi háttere ennek megfelelően a középosztály felső rétegéből – és annál is tehetősebbekből – rekrutálódott. És bár a németellenességen túl a magyar parasztság társadalmi emancipációjának célját is hangsúlyozták, a nemesi háttér a nyilasok éles, plebejus szemléletű kritikáját váltotta ki. Részben erre válaszul alakult meg a másik szervezet, a Törzsökös Magyarok Tömörülése/Tábora (TMT), avagy a Sárkányos Mozgalom. Ezt Huszár már Makay Miklóssal, az egykori szociáldemokrata és polgári radikális, később vitézzé avatott közigazdással, az 1938-as első zsidótörvény elleni híres tiltakozás szervezőjével együtt hozta létre. A TMT egy alkalmi asztaltársaságból nőtt ki: Huszár és Makay mellett a kisgazdapárti Nagy Ferenc, a polgári radikális Csécsy Imre, a neokatolikus Horváth Béla és Katona Jenő, a liberális Balla Antal és a konzervatív Ferdinandy Mihály, valamint a népi írók közül Feja Géza, Szabó Zoltán, Szabó Pál, Kodolányi János, Ortutay Gyula és Veres Péter jelent meg az első „törzsökösvacsorán”. A „sárkányos” törzsökösök önmagukat a politikai palettán a Márciusi Front és a Rongyos Gárda között helyezték el. Követelték a radikális földreformot, a választójog szélesítését, munkásbarát adórendszert és szociálpolitikát, a „nemzet- és alkotmányellenes elemek” (vagyis a nyilas mozgalmak) megfékezését, önálló magyar külpolitikát, a parlamentáris keretek és a szabadságjogok biztosítását. A tiszteletre méltó program azonban egy súlyosan antidemokratikus elemet is tartalmazott: az 1938-as zsidótörvény módosítását szerették volna elérni: a „Numerus Hungaricus” szellemében a maximális zsidókvóta *mellé* kívánták az „árják”, vagyis a magyarországi németek részvételének korlátozását a gazdasági és kulturális élet területén a „törzsökös magyarság” érdekében.

A fenti elképzelések a németellenes fajvédő mozgalmon belül mérsékeltnek számító programot és szemléletet jelentettek. A TMT jellege folytán egy-két száz embert összefogó, elsősorban értelmiségi-középosztályi csoportosulás volt. Jelentősége abban állt, hogy e szűkebb közegben egyfajta „törzsökös népfrontot” tudott létrehozni, amely a fajvédőktől a németellenes konzervatívokon és kisgazdákon keresztül a szociáldemokratáig ívelt. A kormánnyal ebben az időszakban együttműködésre törekvő Szeder Ferenc és több szociáldemokrata képviselő ugyanis szintén részt vett a „törzsökösök” megmozdulásaiban. Emellett pedig a törzsökösökhöz kötődik a legelső magyarországi háborúellenes – elsősorban lengyelpárti – demonstráció a Bem-szobornál 1939 szeptemberében – Ságvári Endréék nevezetes akcióját két évvel megelőzve. Mindemellett a törzsökös mozgalom körül kialakult viták hosszabb távú eszmetörténeti következményeként kell számfontartanunk Szabó Zoltán híres *Szellemi Honvédelem* rovatát a *Magyar Nemzet*ben – amely egyébként fajvédő háttérű lapként a törzsökösök egyik fontos fóruma volt –, valamint Németh László *Kisebbségben* című esszéjét.

A fentieknél nagyobb múltra visszatekintő fajvédő szervezet volt a Turáni Vadászok Országos Egyesülete (TVOE) és a Rongyos Gárda. A törzsökösöktől eltérően ezek részben kormányzati, részben civil háttérrel rendelkező paramilitáris csoportosulások, amelyek története az 1919-es ellenforradalmi eseményekig nyúlik vissza. A fehérterrorban és az 1921-es nyugat-magyarországi felkelésben „hírnevet” szerzett rongyosok régi vezetői, köztük Prónay Pál és Héjjas Iván 1938 áprilisában gyűltek össze az ellenforradalom egyik ikonikus helyszínén, a Gellért Szállóban. A találkozót még ebben a hónapban a Magyar Fajvédők Országos Szövetsége (MFOSZ) megalakítása követte, az akkor még semleges külpolitikát helyeslő Imrédy Béla és Kozma Miklós biztatására. A németbarát szélsőjobboldal eleinte örömmel fogadta az egykori fajvédő gárda reaktiválódását. Maguk a régi-új rongyosok a határrevízióra való felkészülés, a társadalom korporatív át-szervezése és „keresztény szemléletű” (át)nevelése, a zsidóellenes intézkedések támogatása jegyében tevékenykedtek. Az MFOSZ

keretében sok korábbi fajvédő szervezet (ÉME, MOVE, Turáni Vadászok stb.) élte másodvirágzását: a kormányzat a vezérkari főnökség közreműködésével tizenkilenc lövészzászlóalj felállításához járult hozzá a fajvédő „civiltársadalom” részvételével. Ezeket a határrevíziót támogató diverzánsakciókban vetették be: a magyar–szlovák kis „háborúban”, illetve Kárpátalja elfoglalásakor 1939 tavaszán. (Sőt, fél évvel később, Hitler lengyelországi hadjárata idején lengyelbarát „önkéntesek” részt vettek németellenes harcokban is). Ezekben a cselekményekben – amelyek köré a sajtóban az 1921-es felkelés sajátos újrajátszásának mítoszát kerekítették – a militáns szélsőjobboldal különböző csoportjai még együtt vettek részt. Az idősebb generációt a kormányzat és a kormányzó személye iránti feltétlen hűség és a németekkel szembeni fenntartás jellemezte. A fajvédő önkéntesek főleg tisztviselőkből és más középosztálybeliekből álló közepgenerációját Kozma Miklós „ingadozóként” írta le. A legnépesebb csoport, az elsősorban fővárosi fiatalokat felölelő nemzetiszocialisták számítottak a legfegyelmetlenebbnek és legmegbízhatatlanabbnak.

A rongyosok *Sorakozó* címmel saját hetilapot is működtettek. A változatos tartalommal megjelenő periodika jelentette a németellenes fajvédő mozgalom és a népi írók jobbszárnya közti együttműködés legfőbb keretét is. A germánygyűlölet veteránjának számító és ekkoriban szintén közéleti reneszánszát élő Szabó Dezső mellett Féja Géza, Sinka István, Szabó Pál, Erdélyi József rendszeresen publikált a rongyosok lapjában, a népi íróként nem besorolható Sértő Kálmánnal együtt. Sőt, feltűnt a *Sorakozó* lapjain *A néma forradalom* szerzője, Kovács Imre is, aki a néhai Gömbös Gyula – állítólagos – földreformtervét méltatta. Erdélyi vagy Sértő szereplése is azt mutatja, hogy ebben az időszakban még lehetséges volt egyszerre jelen lenni a németbarát és a németellenes radikális jobboldal köreiből. A nyilasok és fajvédők közti viszony elsőként az 1939-es országgyűlési választásnál éleződött ki. A fajvédő ideológia egyik kulcseleme volt ugyanis az 1919–1920-ban létrejött rendszer és a Horthy Miklós iránti feltétlen hűség. A magyar nemzetiszocialisták által követelt diktatúra bevezetése nem vágott egybe a kormányzói hűség bizonyos „alkotmányosságai” elemeivel. (Az „alkotmányosság és a

parlamentarizmus védelme” ebben az időszakban egyértelműen nyilasellenes deklarációnak számított.)

A bonyhádi körzet választási harcai kapcsán érzékelteti Bartha a szélsőjobboldal különböző frakciói, a kormánypárt és a magyarországi német kisebbség közti bonyolult és ellentmondásos viszonyt. Az 1938 novemberében megalakult Volksbund völgyiségi kulcsfigurája, Mühl Henrik kormánypárti színekben indult az 1939-es választáson. Mühl 1935-ben még ugyanitt kisgazdapárti képviselőjelölt volt. A rongyosok mindkét választási kampányban megjelentek e kerületben: 1935-ben még az akkor ellenzéki Mühl oldalán, 1939-ben már – a szintén német származású – Klein Antal kisgazda jelöltet támogatva. 1939-ben Mühl kampánya ellen a rongyosok fizikai atrocitásokkal is éltek, amivel nemcsak országos botrányt keltettek, hanem a különböző német birodalmi lapok (*Völkischer Beobachter*, *Neues Wiener Tagblatt* stb.) haragját is kiváltották. A kormányzat igyekezett csillapítani a kedélyeket, nem mellékesen az eset külpolitikai kockázata miatt is. A németellenes fajvédelem a háború előrehaladtával a Volksbund és a nácibarát politikai erők egyik legfőbb ellenlábásává vált. Ugyanis a németbarát szélsőjobboldal – a zsidóság megítélését kivéve – a fajvédők elképzeléseitől jócskán eltérő etnopolitikai álláspontot képviselt, ahogy azt az 1940 júniusában benyújtott Hubay–Vágó-féle nyilas nemzetiségi javaslat mutatta, amely szerint a magyar államot egyenjogú „népcsoportoknak” kell alkotniuk.

A nemzetiségek iránt „liberális” magatartást tanúsító nemzetiszocialista javaslat(ok) elleni kampányban azonban már nem is annyira a rongyosok vagy a törzsökösök jártak élen, hanem a Bartha monográfiájában tárgyalt harmadik fajvédő szervezet. A Rongyos Gárdához hasonlóan a Turáni Vadászok Országos Egyesületének története is régebbre nyúlik vissza. Az 1926-os országgyűlési választáson ugyanis a radikális jobboldali Fajvédő Párt megsemmisítő vereséget szenvedett, ami hozzájárult ahhoz, hogy a fajvédő mozgalom Bartha szerint sajátos mélyállami struktúraként kezdett működni.³ A „hivatalos” fajvédő szerveze-

³ Ehhez legújabbán lásd Pócs Nándor: *Varjúserég. Kováts Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai*. Kronosz Kiadó, Pécs–Budapest, 2022.

tek (ÉME, MOVE) mellett különböző társadalmi szereplők (polgári lövészegegyetek, alulról szerveződő, fajvédő szellemben működő önszervező és karitatív mozgalmak, fajvédő családpolitikai szellemben működő nőegyletek stb.) kapcsolódtak informális hálózatot alkotva a kormánypárt radikális jobboldali szárnyához, a honvédség tisztikarának és az államapparátusnak meghatározott képviselőihez. A mélyállami struktúra a fajvédőknek egyfelől nagyobb politikai mozgásteret biztosított, másrészt lehetőséget teremtett a fajvédő eszmekör iránt nem (vagy nem teljesen) elkötelezett politikai csoportosulásokkal való együttműködésre. Utóbbi körülmény az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején különösen nagy jelentőségre tett szert.

A TVOE célja az „ősi nemzeti erények”, a „faji összetartozandóság” és az „önzetlenség érzésének” ápolása, illetve a „magyar faj testi fejlődésének” előmozdítása volt. A turánista ideológia már az első világháború előtt két pilléren nyugodott: elsősorban a pánszlávizmussal és a pángermánizmussal szembeni önvédelmi stratégiaként jött létre, ezzel alapozta meg a későbbi fajvédő ideológia radikálisan szuverenista karakterét. Másfelől pedig – imperialisztikus nézetrendszerként – a Kárpát-medence nem magyar nemzetiségei fölötti uralom megőrzését, illetve (az első világháború alatt) a magyar impérium Délkelet-Európára kiterjesztését hirdette. Bartha fontos megállapítása, hogy a turáni vadászok szuverenista-imperialista ideológiája – bár kétségtelenül támaszkodott a Habsburg-ellenes függetlenségi hagyományra – 1938 előtt nem érintkezett a németellenes etnicizmussal. A TVOE németellenes fordulata ugyanakkor paradox módon legitimista tartalommal is telítődött: a szervezet társelnöke a jeles legitimista politikus, diplomata Csekonics Iván lett, a turáni vadászokat pedig a nyilvánosságban nemcsak a Bethlen Istvánhoz kötődő *8 Órai Újság*, hanem a katolikus Központi Sajtóvállalat orgánumaival (*Új Nemzedék*, *Nemzeti Újság*) is rokonszenvedőkről biztosították. Ahogy a németellenes fajvédelemről általában elmondható: a náciellenes aktivitás a turániak esetében sem jelentett gyökeres világnézeti fordulatot. A németbarát szélsőjobboldallal való szembenállás mellett ők is megőrizték és hirdették antiszemita, antiliberális és antimarxista álláspontjukat. Ugyanakkor Bartha

felhívja a figyelmet egy érdekes ideológiai összetevőre is. 1940 nyarán, miután Hitler elfoglalta Franciaországot, a Harmadik Birodalom kontinentális dominanciájának lehetősége az „Új Európa” eszményeként jelent meg a magyar közéletben is. A németbarát szélsőjobboldal ekkor „nyugatos” beszédmódra váltott (felzárkózás a fejlett Európához, ázsiai magyar elmaradottság stb.). A turanizmus ezzel szemben ragaszkodott a magyarság keleti eredetének ideológémájához: a hitleri Németországtól való függetlenség mint a „keleties”, sztyeppei szabadság letéteményese köszönt vissza a fajvédők orgánumaiban és beszédmódjában.⁴

Bartha szerint a kormányzat és a németellenes fajvédelem együttműködésének legfontosabb eredménye az 1944-es fegyveres ellenállás szervezeti kereteinek megteremtése volt. Az általa vizsgált fajvédő szervezetek 1942-től határozottan Kállay Miklós kül- és belpolitikai irányvonalát támogatták. Ehhez kapcsolódva hozták létre a kiegészítő honvéd karhatalmi (KISKA) alakulatokat is. A KISKA feladata elsősorban a belső társadalmi rend fenntartása volt, mindenekelőtt nyilas- és kommunistaellenes céllal, de délvidéki aktivitásuk során a nemzetiségi törekvésekkel – a szerb csetnikekkel – szemben is. Bár a német megszállás után a kollaboráns Sztójay-kormány kinevezése és a nem megfelelő hadihelyzet miatt a felfegyverzett fajvédő csoportok még nem aktivizálódtak, a későbbi nyilasterror idején azonban a fajvédő kapcsolati háló által életre hívott KISKA-alakulatok nem történelmi jelentőségű, de a magyarországi viszonyokhoz képest fontos ellenálló és embermentő tevékenységet fejtettek ki.

Az 1919-es kötődésű radikális jobboldal és az 1930-as években megjelenő nemzetiszocialista mozgalmak közötti különbséget Bartha több tényezőben ragadja meg. A régi típusú fajvédelem bár megmaradt autoritárius, antiszemita,⁵ militarista, antiliberalis és antikommunista, valamint „magyar birodalmi”

⁴ A turanista ideológia hátteréhez: ABLONCZY Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.

⁵ Ugyanakkor fontos, hogy zsidóellenes meggyőződésük dacára a tárgyalt fajvédő mozgalmak – nyilván a németellenesség közös platformja okán – a zsidó vallású és származású nagytökések támogatását nemcsak elfogadták, de keresték is.

ideológiájánál, általában elutasította a totális diktatúrát, illetve a hitleri Németország oldalán folytatott háborús részvételt. Míg a nyilasok tömegbázisa a teljes magyar társadalmi spektrumot lefedte, a németellenes fajvédelem támogatói főként középosztályi háttérrel rendelkeztek. Bartha generációs különbséget is feltételez a politikai ellentét mögött: míg az 1880 és 1900 között született fajvédők kezdettől fogva ellenségesen tekintettek a nyilas mozgalmakra, addig a fiatalabb szereplők rendszerint megfordultak valamelyik nyilas párt kötelékében is, mielőtt elköteleződtek volna a „hagyományos” jobboldali radikalizmus mellett. Ezeken felül az ideológiai szerkezet is eltérést mutatott. A fajvédők radikális szuverenizmusát a megtámadottságérzet és a „nemzeti önvédelem” retorikája jellemezte, szemben az alapvetően offenzív és „forradalmi” karakterű németbarát szélsőjobboldallal. Bartha Ákos szerint a fajvédők által tanúsított németellenesség egyszerre volt nemzeti (a magyar állam önállóságát védő) és etnikai (a magyarországi németek vélelmezett „térfoglalása” ellen fellépő), ahogy a világnézeti nemzetiszocializmus-ellenességük is rendkívüli mértékben összekeveredett a nemzeti-etnikai alapú németellenességükkel.

Bartha hangsúlyozza, hogy az 1930-as és 1940-es évek fajvédelmi égisze alatt létrejött különböző alkalmi koalíciók (legitimisták, liberálisok, népiek, szociáldemokraták, illegális kommunisták bevonásával) a geopolitikai válsághelyzet eredményei voltak. Közvetlenül a háború után ezért nem is alkalmaztak felelősségre vonást az ezekben részt vevőkkel szemben.

Bartha Ákos legújabb munkája az alkalmazott történeti leírás sűrűsége és adatgazdagsága folytán a tudományos ismeretterjesztést kevésbé szolgálhatja.⁶ Ugyanakkor épp a feldolgozott forrásbázis kiterjedtsége (sajtó, honvédségi, kormányzati és titkosrendőri jelentések, visszaemlékezések, népbírósi iratok) nélkülözhetetlenné teszi a kötetet a németellenes fajvédő mozgalmak és általában a magyar ellenállási mozgalmak, valamint a magyarországi szélsőjobboldal kutatásában, ahogy hozzájárul

⁶ A 257 oldalnyi törzsszöveget 1679 lábjegyzet kíséri, a legtöbb esetben nem pusztán forrásmegjelölő, hanem magyarázó tartalommal is.

az 1945 előtti magyar radikális jobboldal társadalmi jellegének mélyebb megismeréséhez is. Az újabb kutatások (Bartháét is beleértve) ugyanis arra mutatnak, hogy a szélsőjobboldal nem feltétlen a vármegyei köznemességnek és leszármazottjainak (a „dzsentríknek”) volt a mozgalma, hanem (legalábbis a fajvédők esetében) a polgárosultság viszonylag magas fokán álló középosztályi rétegeket érintett meg. A németellenes fajvédelem története az 1930-as és 1940-es évek fordulóján tehát társadalomtörténeti jelentőséggel is bír: megmutatja a magyar társadalom bizonyos csoportjainak reakcióit a különféle bel- és külpolitikai kihívásokra, válsághelyzetekre. Az etnoprotekcionista logika természetesen gyakran önmagát sodorta újabb és újabb válságokba, ez pedig egy eleve kaotikus korszakban sokszor még kaotikusabb szervezeteket eredményezett. Bartha Ákos könyve ezekbe a politikai-társadalmi helyzetekbe nyújt tanulságos bepillantást.

Hunyadkürti Soma

Ugróiskola*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.10>

Az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet utoljára 1979-ben állt az érdeklődés középpontjában, legalábbis a 20. századi magyar história iránt érdeklődők körében. Ekkor került a hazai mozikba az *Októberi vasárnap* című játékfilm, amely az eseményt nagypolitikai szempontból ugyan a hetvenes évek ideológiai korlátai szerint keretezte, ám közben nonkonform karaktereket és összetett jelenségeket is megjelenített (például az 1919–1920-as fehérterrorban játszott szerepe miatt 1948-ban kivégzett Latorczay Lőrinc ezredes nyilasellenes fegyveres ellenállását).¹ Ugyanebben az évben és hasonló szellemben jelent meg az első tudományos jellegű monografikus összefoglalás is a témában, Vigh Károly tollából, amely munka öt évvel később bővített kiadásban is napvilágot látott.² Ezt követően azonban – közel negyven éven át – csend vette körül a témát, miközben számos résztvevő megírta visszaemlékezését, a kiugrás kutatási és megjelenítési lehetőségeit (is) behatároló ideológiai béklyók 1989-ben lehullottak, sorra jelentek meg Magyarország második világháborús szereplését újraíró történettudományos munkák, a

* UNGVÁRY Krisztián: *Kiugrás a történelemből. Horthy Miklós a világpolitika színpadán*. Open Books Kiadó, Budapest, 2022. 334 p.

¹ A rendező, Kovács András, fiktív nevek mögé bújtatta a történelmi szereplőket. Részletesen: BARTHA Ákos: A második világháború alatti ellenállás a filmvásznon. In: *Vizualitás és történelem*. Szerk.: KUNT Gergely–TAMÁS Ágnes. Hajnal István Kör, Budapest. (Megjelenés előtt.)

² VIGH Károly: *Ugrás a sötétbe. 1944. október 15.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. Második, bővített kiadás: Magvető Kiadó, Budapest, 1984.

forráshozzáférési lehetőségek pedig az utóbbi években korábban sohasem látott mértékben kitágultak. Időszerű feladatra vállalkozott tehát Ungváry Krisztián, aki a honi könyvpiac egyik új szereplőjénél, az Open Books Kiadónál jelentette meg *Kiugrás a történelemből. Horthy Miklós a világpolitika színpadán* című munkáját 2022-ben. A kötet célja, hogy „a rendelkezésre álló források és feldolgozások segítségével összeállítsa az események kronológiáját, illetve feltárja a kérdés legfontosabb forrásainak keletkezéstörténetét, valamint utaljon azokra a legfontosabb lehetőségekre, amelyek kihasználatlanok maradtak” (11.).

Már a mű címe is sejteni engedi, hogy a szerző az újrafelfedezett témát a két világháború közti időszak egyik nemzetközi szempontból is jelentős eseményének tartja. Sőt, értelmezésében a kiugrási kísérlet nem csupán a Horthy-korszak, hanem „a magyar történelem egyik legnagyobb jelentőségű, világpolitikailag is hatással járó eseménye” volt még a maga sikertelenségében is, ráadásul „komoly esély lett volna a sikerre” (283.). A szerző erős tételmondatához illő módon látott munkához, amit érzékeltet, hogy a Horthy-kori antiszemita politikáról írt könyve(i)³ – vagyis akadémiai doktori dolgozata – óta megjelent kilenc új kötete közül csupán a 2015-ben megjelent *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* című opusában végzett a most elemzett munkájához hasonló mélységű forrásfeltárást. Ezúttal a magán- és közgyűjteményekben őrzött nagyszámú hadtörténeti forrás mellett 1945 utáni állambiztonsági, népügyészeti és népbírósi anyagok kerültek elsősorban a látókörébe. Külön kiemelendő az áttanulmányozott mintegy kétszáz tisztii személyi okmánygyűjtő, mely forráscsoport a történések mikroszintű búvárlását tette lehetővé, amellet, hogy az itt rögzített adatok a sorsdöntő napok döntéseinek személyes karrierekre gyakorolt hatásait (vagy azok elmaradását) is képesek megmutatni – s a szerző szerencsére élt is ezzel az elemzési lehetőséggel. A honi gyűjteményeket német,

³ UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Jelenkor Kiadó, Pécs–Budapest, 2013; Uő: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944*. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2016.

oroszl, amerikai és svájci források egészítik ki, bár a Gosztonyi Péter anyagai révén nagy kincseket rejtő berni „Südosteuropa-Bibliothek” nyomára nem sikerült rábukkannia a recenzensnek az interneten.

A kiterjedt forrásfeltárás mellett fontos kiemelni a kötet szemléletbeli újdonságát is. Ungváry már a cím nélküli, előszó jellegű első szövegrész első hivatkozásában Gyáni Gábor 2020-as történetelméleti munkájára hivatkozik,⁴ egyetértőleg idézve az ő kiállítását a kontrafaktuális történetírás mellett. A „mi lett volna, ha” kezdetű kérdésfeltevések sokáig történelmietlennek minősültek, ám úgy tűnik, ez a fajta stigmatizálás immáron hazánkban is megszűnőben van,⁵ elsősorban annak a bölcs belátásnak köszönhetően, hogy a korabeli döntések meghozatalához a végül nem realizálódó (de egykoron mérlegelt) opciók is teljes mértékben hozzátartoznak. Innen pedig már csupán egyetlen lépés az „alakulhatott volna-e másképp” történészként gyakorta megkapott kérdése. Az alternatívakutatás legitim kutatási témává válásával a kérdés immáron az: meddig mehet el egy történész a döntéshelyzetek modellezésében, mikor válik az alternatívakutatás üres spekulációvá?

Ungváry Krisztián bátran nyúlt a lehetőséghez. Könyve végén nem csupán részletes alternatív forgatókönyvet közölt a sikeres kiugrásról, hanem annak vélt következményeit is számba vette. Így például az általa lehetségesnek tartott új országhatárokat – tehát az 1947-es párizsi béke alternatíváját – is térképen láttatta (belső borítókön), mint ahogyan négy, 1944 októbere és 1945 januárja közötti „fiktív frontvonalat” (285–288.) is. Az utóbbiakat egy nyilvános vitán Számvéber Norbert hadtörténész kritikával illette, mivel szerinte a németek – a román kiugrás során szerzett keserű tapasztalataikra alapozva – sikerrel akadályozták volna meg, hogy „jelentősebb mennyiségű honvéd csa-

⁴ GYÁNI Gábor: *A történeti tudás*. Osiris Kiadó, Budapest, 2020.

⁵ Trianon vonatkozásában: ABLONCZY Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 13–39.

pat” letegye a fegyvert október közepén.⁶ Diplomáciatörténészek hasonlóképpen tarthatják túl optimistának a szerző által egy sikeres kiugrás nyomán vélelmezett területnyereségeket, vagyis a Dunaszerdahely, Losonc és Rozsnyó felett meghúzott csehszlovák–magyar határt, a Szatmárnémeti–Zilah–Nagyvárad háromszöget a Partiumban és az aradi kiszögélést délen. A *Mi lett volna, ha?* című fejezetben az addigi határozott (helyenként sarkos) megfogalmazások helyét át is veszik a „feltehetően”-ek, a „talán”-ok és a „valószínűleg”-ek. A hangnem megváltozása indokolt, hiszen a szerző sem titkolja: Edvard Beneš már 1943 decemberében ígéretet szerzett Moszkvában, hogy Magyarországot 1937-es határai közé szorítják vissza, és ugyanezt a vállalást szignálta ugyanitt a Faragho-delegáció 1944. október 11-én. A második világháború alatti ígéretszegéseket természetesen hosszan lehetne sorolni, ám ezek mögött rendre pragmatikus döntések álltak. Az esetleges hála, amit Sztálinnak kellett volna éreznie egy sikeres magyar kiugrás után, nem feltétlenül tartozik ebbe a kategóriába.

De térjünk vissza a tényekhez – már amennyire ez lehetséges. A szerző ugyanis szellemesen és találóan adta egy másik fejezetének a *Ki mit tud* címet (ami így, kérdőjel nélkül a *ki mire képes* olvasatot is felkínálja). A kiugrás körüli szöveg univerzum valóban bővelkedik egymásnak élesen ellentmondó információkban, főképp arra vonatkozóan, hogy az egyes szereplők mennyire voltak beavatva a tervekbe. Kevés fennmaradt korabeli irat áll itt szemben az 1945 után keletkezett bírósági anyagokkal és a többnyire évtizedekkel az események után rögzített személyes emlékekkel. Pontosan mutat rá a szerző, hogy a résztvevők emlékezetét legagilisabban Aggteleky Béla – a budapesti I. hadtest parancsnoka az események idején – tartotta edzésben, aki évtizedeken át bombázta leveleivel a résztvevőket, hogy megírja élete nagy művét, az október 15-éhez vezető utat és a kritikus

⁶ A *kiugrástól a kitörésig. Budapest hadtörténete, 1944. október – 1945. február*. Kerekasztal-beszélgetés Ungváry Krisztián, Ványai Márton, Számvéber Norbert, Illésfalvi Péter és Bartha Ákos részvételével. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Márványterem, 2023. február 27. (Letöltve: 2023. 04. 26.) <https://www.youtube.com/watch?v=jfOudfwS8KA> (22:45–23:25)

napokat bemutató *Magyar végzetet*. Aggteleky azonban nem tudott pontot tenni munkája végére, sőt abszurd módon sem ő maga, sem pedig a történettudomány nem tudta megnyugtatóan tisztázni a hadtesténél történeteket. Kérdésként merül fel mindezekelőtt, hogy Hindy Iván vezérőrnagy a kormányzói proklamáció beolvasása előtt vagy után fogta-e le Aggtelekyt, vagyis saját parancsnokát, a kiugrás egyik legfontosabb katonai szereplőjét Budapesten. Ungváry az előbbi forgatókönyv mellett teszi le a garast és 11:30-ra (308.) datálja Hindy akcióját. A szerző más helyütt arról ír, hogy „a budapesti alakulatok zöme alapvetően kormányzóhű volt. Proaktívan csak kevesen álltak a nyilas párt oldalára” (205).⁷ A megfogalmazás kapcsán jegyezzük meg: éppen az elemzett kötet nagy erénye annak bemutatása, milyen szerteágazó motivációk vezethettek a tovább harcoláshoz (ami nem feltétlenül egyenlő a nyilasszimpátiával, a „nyilas oldallal”).

Ungváry Krisztián szerint Szálasit és a nyilasokkal tartó tiszteket más habitus is jellemezte, mint a „nyilas párttagok zömét”, mivel a „nyilas párt alapvetően proletárpárt volt” (256.). Nehéz azonban elképzelni olyan proletárpártot, amelyet egy nyugállományú őrnagy vezet, ráadásul olyasvalaki, aki hosszú éveken át előszobázik vitéz nagybányai Horthy Miklósnál egy hón áhított kormányzói audienciáért, miközben pártja előbb grófokat juttat be a törvényhozásba (Széchenyi Lajos, Serényi Miklós), majd hatalomra kerülve egy bárót tesz meg külügyminiszternek (Kemény Gábor). Valójában a nyilasok társadalmi bázisa sokrétű volt, és hozzávetőlegesen lefedte a teljes magyar társadalmat.⁸ Ezen a marxizmus és a hungarizmus között ingázó Péntek István, Rátz Kálmán vagy éppen Kassai-Schallmayer Ferenc karrierje sem változtat. Ami az ideológiát illeti, a nyilasok 1939-es választási sikerének első számú kovácsa nem ismert kompromisszumot. „A nemzeti szocialista mozgalom nem arra való, hogy annak

⁷ A kérdés tisztázása azért fontos, mert a kiugrás sikeréhez a szerző szerint „az is elegendő lett volna, ha a budapesti magyar csapatok egyharmada teljesíti a kormányzó utasítását” (205.).

⁸ KARSAI László: *Szálas Ferenc. Politikai életrajz*. Balassi Kiadó, Budapest, 2016. 163.; IGNÁCZ Károly: *Politikai és választói magatartás 1939-ben és 1945-ben – a nyilas-kommunista folytonosság mítosza*. *Múltunk*, 2016/1. 43.

égisze alatt marxista propagandát folytasson bárki is” – zárta rövidre a kérdést Hubay Kálmán, bejelentve néhány „marxista hajlandóságokat” mutató nyilas prominens kényszerű távozását a pártból.⁹ Ungváry szerint „semmilyen adattal nem igazolható az az állítás, hogy a nyilasoknak »jelentős bázisuk« lett volna a tartalékos tisztek körében” (257.). Ennek azonban ellentmond, hogy a KABSZ-puccsként elhíresült németpárti szervezkedés ügyében 1944. október 6-án előállított több mint félszáz személy túlnyomórészt tartalékos tiszt volt. 1944. szeptember közepétől a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség (KABSZ) – német intenció szerint – nyilas alárendeltségben készült a hatalomátvétellel, Ney Károly tartalékos főhadnagy és Bolhóy Imre tartalékos százados szervezésében.¹⁰ Tartalékos főhadnagy volt Klima Lajos, aki József nevű öccsével együtt a legismertebb újpesti nyilas vezetők közé tartozott, s tartalékos századosként szolgált Mátray Máthé Ferenc, a Hunnia Filmgyár nyilas csoportjának tagja (utóbb KISKA-parancsnok). Hasonlóképpen tartalékos százados volt Hehs Aladár (régí szélsőjobboldali konspirátor), aki aztán a nyilasok és a Vannay-zászlóalj összekötőjeként tevékenykedett az ostrom idején. Nyilas volt a Mikó Zoltán vezérkari százados Bimbó utcai körletébe beosztott Feketekuthy tartalékos hadnagy (más forrás szerint karpaszományos tartalékos őrmester), s nyilas múltja volt a budapesti hatalomátvitelben szerepet játszó – a szerző által is idézett – Korompay László tartalékos zászlósnak.¹¹ Ez csupán néhány név azon nyilasok sorából, akik valamilyen módon kapcsolatba kerültek a budapesti fegyveres ellenállással; a nyilasokra irányuló életütelemezések ennél alighanem jóval több nevet hoznának a felszínre.

A kiugrás témakörében az elemző történésznek úton-útfélen manipulált forrásokkal kell megküzdenie, még ott is, ahol kevésbé számít rá. Ungváry Krisztián szerint a Kádár-korszak rendkívül népszerű történelmi sorozata, a *Századunk* „az ese-

⁹ Hubay Kálmán nyilatkozata. *Nemzeti Élet*, 1939. december 17. 1.

¹⁰ MAJOR Ákos: A KABSZ-puccs történetéhez. *Történelmi Szemle*, 1986/3–4. 454.

¹¹ BARTHA Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021. 221., 239., 390., 274., 105.

ményeket az akkori emlékezetpolitikai lózungoktól szinte teljesen mentesen ábrázolta” (7–8.), ám ez semmiképpen nem igaz az interjúkból összeállított, s a szerző által is előszeretettel hivatkozott interjúkötetekre, ahol a hamisítástól sem riadt(ak) vissza a szerkesztő(k). Ekképp Bokor Péter az idős Kovács Imre szájába adta, hogy a kommunisták október 15-e előtt „őrült gyorsan hozzákezdtek több gyárban katonaviselt munkások összegyűjtéséhez satöbbi. Szervezték a fegyverek átvételét.”¹² Az eredeti interjúban azonban ezek a mondatok nem szerepelnek; itt Kovács arról beszélt, hogy bár hallott a Kommunista Párt előkészületeiről, „konkrét ismeretei” nem voltak a témában.¹³ Az ellenállás szerepével kapcsolatban Ungváry Krisztián először arról ír – helyesen –, hogy az ellenállásnak „csak segédszerep juthatott volna” a kiugrásban (193.), később azonban számonkéri Horthyt, hogy nem támaszkodott a „budapesti munkásságra” (261.) és a Magyar Testvéri Közösségre.

Míg az elemző utókor dolgát „ködök” és ködösítések nehezítik, a korabeli döntéshozók tájékozódását a nagy „zaj” (is) zavarta. Félinformációk, rém- és álhírek kavalkádja jellemezte mind a németek, mind a nyilasok, mind Horthy környezetét, miközben sem a szövetségesek, sem a német megszállók nem voltak minden kérdésben egységesek Magyarország vonatkozásában (sem). A pulzáló erővonalakat Ungváry Krisztián jól érzékelteti, ám helyenként túl nagyok az elvárásai a várbéli konspirációs központtal, a „kiugrási irodával”, s különösen a kormányzóval szemben, míg a németek tájékozottságát nem minden esetben relativizálja meggyőzően. A szerző 2020-as könyvében még saját kultuszának rabjaként ábrázolta Horthyt,¹⁴ ám akkori, „megengedő” (306.) álláspontját revideálva immáron úgy látja, a kormányzó éppen hogy „végzetesen alábecsülte saját autoritásának mértékét” (208.). Ezt a beállítást azonban nemcsak a korabeli

¹² BOKOR Péter: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz*. RTV-Minerva Kiadó–Kossuth Kiadó, Budapest, 1982. 291.

¹³ Kovács Imre-interjú (1978, készítő: Bokor Péter), gépelt leirat. OSZK TIT Int 286, 26. (Illetve másolat az eredeti filmfelvételtől – a szerző birtokában.)

¹⁴ UNGVÁRY Krisztián: *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–1944*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 84.

nyilas röpiratok és az azok kapcsán indított kormányzóértési perek kérdőjelezik meg. „Egy 75 éves testileg friss, lelkileg szenilis aggastyán egyedül áll a kormányrúd mellett, makacs derülátásában semmi bajról, vérszről tudomást venni nem akar, és egyre inkább belelovalja magát Isten választotta kivételes elhivatottságába” – fogalmazott 1942-es naplóbejegyzésében Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár, aki közelről figyelhette meg a kormányzó habitusát és mentális állapotát.¹⁵ A kötet végén olvasható, zavarba ejtő megállapítás szerint Horthy Miklós a sikeres kiugrással olyan „nemzeti hőssé” válhatott volna a magyar közösségi emlékezetben, „akit minden oldal elismer” (304.). A szerző ezen a ponton mintha elfeledkezett volna a magyarországi holokausztról. A vidéki deportálások már több mint három hónappal a kiugrási kísérlet előtt befejeződtek, s aligha feltételezhető, hogy akár azok, akik életben maradtak a közel 440 000 deportált magyar állampolgárból, akár a deportáltak életben maradt hozzátartozói, vagy mások, akik súlyosságának megfelelően kezelték ezt a tragédiát, nemzeti hősként emlékeztek volna a magyar államfőre.

Ami a „kiugrási irodát” illeti, a szerző számonkéri a szerinte „tragikomédiába” (46.) fulladó olasz kiugrás tanulmányozásának állítólagos elmulasztását, jóllehet a nyugati szövetségesek olaszpolitikáját maga is „érthetetlennek” (44., 45.) nevezi. Felmerül tehát a kérdés, hogy amennyiben az olaszországi események logikája közel nyolc évtizeddel később is érthetetlen az elemző történész számára, milyen tanulságokat tudott volna leszűrni azokból egy kívülálló az események zajlása idején. Nem világos az sem, hogy a szerző mi alapján valószínűsíti egyáltalán az olasz fordulat tanulmányozásának elmaradását, ha a „kiugrási irodának” „semmilyen iratanyaga nem maradt fenn” (13). Az olasz király egyébként éppen azt tette 1943 szeptemberében (a szövetségesek védelme alá helyezte magát és családját), amire Horthy bő egy évvel később nem vállalkozott. Ez persze önmagában ugyanúgy nem bizonyít semmit, mint ahogyan a két kiugrási kísérlet során

¹⁵ *Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. – 1946. március 9.* Szerk.: SZÉKÉR Nóra. ÁBTL–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2021. 226. Hasonló véleményeket idéz Ungváry Krisztián is (135.).

elkövetett hasonló hibák sem jelentik feltétlenül az elemzések elmaradását.¹⁶

Hasonló logikai bukfenc az a kitétel, miszerint nincsen adat arra vonatkozóan, hogy Bakay Szilárd 1944. október 8-ai „letartóztatásáig” (60.)¹⁷ konkrét tervek szivárogtak volna ki a kiugrásról. Ha ugyanis a németek annyira tájékozatlanok lettek volna, miért szervezték meg a kiugrás katonai biztosításához agilis módon hozzálátó altábornagy egyáltalán nem kockázat nélküli elrablását? A szerző szerint a németek (alul)informáltságára jellemző, hogy Faragho küldetéséről a német Dél Hadseregcsoportnál csak annyit tudtak október 2-án, hogy Faragho „külföldön tárgyal a szovjettel” (83.). Nem világos, mit kellett volna még tudniuk ezenfelül, hiszen a magyar delegáció csak az előző napon, október 1-jén érkezett meg Moszkvába, s a szovjetekkel Szlovákián át tárgyalni induló küldöttségről a németekkel ekkor már napi kapcsolatban álló nyilas vezetők Budapesten aznap értesültek.¹⁸ Ungváry Krisztián szerint a németeknek a „várbéli titkos rádióállomás üzeneteit” sem sikerült „dekódolniuk” (95.). Ez ugyan lehetséges, ám a titkos távirások között 1944 őszén megbízatást teljesítő Szentlélek László (saját tapasztalataira és Orendy Norbert csendőr alezredes vallomására hivatkozó) állítása szerint Gyimesi Lajos főtörzsőrmester segítségével a nyilasok érdemben zavarták a számjeltáviratokat – már amennyiben hihetünk a filológiai elemzés alá nem vont Bokor-kötetnek.¹⁹

Egyetlen visszaemlékezés alapján túlzásnak tűnik az az állítás is, miszerint a beosztott tisztek Horthynál „sokkal világosabban látták” (88.) a fegyveres konfliktus elkerülhetetlenségét a németekkel. Annál is inkább elhamarkodott ez a következtetés, mivel a szerző maga is idéz egy teljesen ellentétes képet mutató,

¹⁶Zavarba ejtő apróság a diplomáciatörténeti fejezetben, hogy a magyar fajvédők névelemző mániáját előszeretettel és okkal kritizáló történész a neve alapján „sejti” (56.) anglofilnek a finn külügyminisztert.

¹⁷Letartóztatni valakit a Horthy-korszakban is csak bírói végzéssel lehetett, ezért helyesebb lefogásról és elhurcolásról írni Bakay és több ezer (politikai fogoly) sorstársa esetében.

¹⁸„Szálasi naplója”. Szerk.: KARSAI Elek. Kossuth Kiadó, Budapest, 1978. 439.

¹⁹BOKOR Péter: *Végjáték*. I. m. 303–304. (Orendy – Vajna Gábor régi barátjának – neve egyáltalán nem szerepel a kötetben.)

„parancskiadásnak indult és vitás eszmecserévé fajuló jelenetet” (104.). Nehezen képzelhető el továbbá, hogy a Magyar Testvéri Közösség létezéséről a nyilasok és a németek nem tudtak (261.), miközben a Közösség sorait erősítette Baky László is.²⁰

Fontos lenne a Brunswik György körüli „köd” tisztázása is. „Horthy Miklós kormányzó útimarsalljáról” a szakirodalomban azt olvashatjuk, hogy „a Gestapo szolgálatában állt”, „információit a német követségre továbbította”.²¹ Ezzel szemben Ungváry szerint Brunswik Gestapo-szolgálatára a kiugrási kísérlet előtti időszakból nincsen „német adat”.²² A „gyanúsítás” Ujzászy István ÁVO-n kicsikart vallomására és Edelsheim-Gyulai Ilona visszaemlékezésére vezethető vissza, s míg az előbbi adatközlés megbízhatatlan, addig a kormányzó menyé a szerző szerint csupán annyit írt emlékirataiban, hogy Brunswik „egy pletykafészek volt, és érthetetlen számára az, hogy egyáltalán szabadon engedték” (81.) a németek 1945 márciusában. Edelsheim-Gyulai Ilona azonban ennél többet írt az útimarsallról, akivel kapcsolatban már azt sem értette, kinek az intenciójából tartott velük a bajorországi házi őrizetbe 1944. október 17-én. A kormányzó menyé feljegyezte azt is, hogy Brunswik december 10-ig a lakhelyük gyanánt kijelölt kastély emeleti részén lakott – ott, ahol a „gestapós” őrzőik vertek tanyát –, s csak ezután költöztették le hozzájuk. Két héttel később Brunswik „személyes értesítést” kapott a német külügyminisztérium protokollfőnökétől, hogy „szabad ember, és hazautazhat” – aztán mégsem engedték el. Kiderült ellenben, hogy fia és felesége is Németországban van. Brunswik előbb meglátogathatta fiát Tegernseeben, majd március elején végre valóban szabadon engedték. „Talán örökre rejtély marad, miért volt szabad neki leveleket kapnia, látogatóba mennie, és miért szabadult ki innét” – vetette papírra jól érzé-

²⁰ SZÉKÉR Nóra: *Titkos Társaság: a Magyar Testvéri Közösség története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2017. 83.

²¹ SZITA Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon*. Corvina Kiadó, Budapest, 2014. 72.

²² Sajnos a kötetből nem tudjuk meg, hogy az 1944. október 15-e utáni időszakból milyen német adat van erre vonatkozóan.

kelhető célzatossággal a memoáíró.²³ Az útimarsall német kapcsolatainak tisztázása azért lenne fontos, hogy megítélhessük: mennyire volt realitása annak, hogy Horthy Budapest határain kívül – például az 1. magyar hadsereg védelmében – hajtja végre a fordulatot. Több kortárs ezt a forgatókönyvet tartotta ideálisnak, és Ungváry Krisztián is ekképp vélekedik könyvében. Ha azonban a kormányzó útimarsallja már 1944. október 15-e előtt információkat szivároztatott ki a németeknek (vagy azok honi híveinek), bajosan lehetett volna kivitelezni az akciót. A Brunswik-dilemmához érdemes feleleveníteni Veesenmayer reakcióját Szálasi azon (1944. szeptember 26-i) megjegyzésére, miszerint Horthy „kiszökhet” az országból. A Nagy-német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottja és követe erre csupán annyit felelt: „bár megtenné!”.²⁴ A szerző Veesenmayer magabiztosságát azzal magyarázza, hogy „német oldalról egyáltalán nem tartottak attól a forgatókönyvtől, hogy Horthy esetleg titokban elhagyja a Várat” (67.), ami „rendkívül súlyos stratégiai hiba volt” (68.). Lehet azonban, hogy nagyon is biztosak voltak a dolgukban. Brunswik például nem érezte kínosnak papírra vetni németül írt visszaemlékezésében, hogy közvetlenül a proklamáció beolvasása után Feine német követségi tanácsos őt – vagyis Magyarország kormányzójának útimarsallját – a német hatóságok és a kormányzó összekötőjének nevezte ki „Hitler vendégeként”. A szerep nem eshetett túlzottan neheze, mivel a háború után Brunswik arra jutott, hogy Kállay Miklós „káros” „hintapolitikája” helyett Bárdossy koncepciója, vagyis az „őszinte, elkötelezett együttműködés” („eine ehrliche, hingebungsvolle Zusammenarbeit”) lett volna a célravezető a németek irányában.²⁵

Arról persze, hogy a németek miről mit tudtak pontosan, német levéltárakból tudhatnánk meg a legtöbbet, ahogyan erre éppen a kötet szerzője hoz kiváló példát. Ungváry Krisztián egy

²³ EDELSHEIM GYULAI Ilona, gróf: *Becsület és kötelesség*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001. I. kötet, 393. II. kötet, 32., 40., 42., 48., 55.

²⁴ „Szálasi naplója”. I. m. 426.

²⁵ Georg BRUNSWICK: *Der Puszta-könig!* Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár VII. Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye 1945-ig, 384. doboz, 3.454. ö. e. 536. és 557. (Ungváry Krisztián ezt a forrást nem használta elemzésében.)

általára feltárt kulcsforrással meggyőzően bizonyítja, hogy Erich von dem Bach-Zelewski SS-Obergruppenführer (a varsói felkelés Budapestre vezényelt vérbe fojtója) október 14-e délután még nem észlelt „akut jeleket” (95.) a magyar kiugrásra, holott a proklamáció másnapi beolvasását ekkor már eldöntötte Horthy, amit bizalmasaival is közölt. Számvéber Norberttől tudjuk ugyanakkor, hogy a Dunaharaszti és környékén október 14-e reggelén kirakodott német 503. nehézpáncélos osztály 3. századát 1944. október 15-én hajnali kettőkor arra utasították, vonuljanak Budakeszire „a magyar részről várható kiugrási kísérlet miatt”.²⁶ A szerző szerint ez a „vonulgatás” (96.) csak a németek tájékozatlanságát bizonyítja, ám ezzel kapcsolatban érdemes felvetni egy eddig figyelemre nem méltatott szempontot. A Várban ugyanis már „14-én éjjel” (150.) telepítettetni kezdte Lázár Károly testőr altábornagy az aknazárt, és aligha feltételezhető, hogy mindez elkerülte a németek figyelmét. Annál is kevésbé valószínű ez, mivel a német követség az Üri utca 64–66.-ban, az SS-hadtestparancsnokság pedig a Verbóczy (ma: Táncsics Mihály) utca 7. alatti Hatvany-palotában működött, míg a Disz tér 7. szám alatt a Birodalmi Biztonsági Főhivatal rendezkedett be.²⁷ Ungváry Krisztián máskülönben a kronológiai rekonstrukció mellett törekedett a térbeli viszonyok feltérképezésére is, így a kötet alapján nyomon követhetjük, melyik kulcsszereplő hol tartózkodott éppen a sorsdöntő órákban. Mindez valóban fontos és korábban kevés figyelemre méltatott tényező volt.

A forrásokat gyakran és hosszan idéző szerző meggyőzően mutatja be a legfőbb hadúrral együtt ingadozó – Horthy viselkedését „másoló” (154.) – főtisztek sodródását és „lapítását” (189.), vagyis megismerhetjük azokat a kulcsszereplőket, akiknek többnyire nem volt lehetőségük vagy merszük önálló döntéseket hozni, vagy pedig meghozott döntéseikkel éppen nem a kiugrás ügyét szolgálták. Ungváry Krisztián számba vette a kiaknázat-

²⁶ SZÁMVÉBER Norbert: *Királytigrisek a Budai Várban*. (Letöltve: 2023. 05. 03.) http://www.hadakutjan.hu/tortenetek_kiralytigrisek_a_budai_varban.php

²⁷ ALMÁSI János: Budapest történeti topográfiája a német megszállás időszakában. In: VARGYAI Gyula–ALMÁSI János (szerk.): *Magyarország 1944. Német megszállás*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 130–136.

lanul maradt humánerőforrást is, és külön alfejezetet szentelt a „csapatok nélküli tábornokoknak” és a „tábornokok nélküli csapatoknak” (188.). Utóbbiakon a vezetés nélkül hagyott, az eseményeket gyarkorta passzívan szemlélő katonák értendők, míg előbbieket körébe azok a tábornokok tartoznak, akiknek kormányzói szerepe és németellenes attitűdje közismert volt, mégsem vonták be őket a konspirációba (például Bély Alajos vezérezredes, Náray Antal vezérőrnagy, vagy Pokorny Hermann nyugalmazott altábornagy). A szerző visszatérő jelleggel hangsúlyozza azon helytálló megállapítását, miszerint a kiugrás kudarcának első számú felelőse maga a kormányzó volt. Izgalmasabb kérdés Horthy viselkedésének az oka. Nem teljesen tisztázott ugyanis, hogy a kormányzó sokat emlegetett határozatlansága és kapcsolata 1944. október 15-én és 16-án mennyiben volt saját személyiségjegye (ekkor már), s mennyiben következtek mindezek utolsó életben maradt gyermekének elrablásából, ami aztán akár Horthy – a szerző által sejtetett – tudatos visszakozását is eredményezhette a kiugrás ügyében. A válaszokhoz alighanem hasznos lenne pontosabb képet kapni a kormányzó korabeli egészségi állapotáról.

Ami az egzakt hadtörténeti adatokat illeti, a szerző két táblázatban részletezte az október 15-én rendelkezésre álló magyar és német erőket (63–65.). Ezekhez hozzáfűzte, hogy „a szakirodalomban általában a kiugrási oldalon álló magyar fél messze túlbecsült adatai szoktak szerepelni, amelyek azonban semmilyen forrással nem igazolhatók, és a legjobb esetben is csak becslésnek tekinthetők”. (64.) Valószínűleg a szerző nem a magyar, hanem a német csapatok adatainak túlbecsült jellegére gondolt, bekezdésének gondolatmenete legalábbis másképp nem értelmezhető. Ennek ellenére ő maga éppenséggel több németet számolt össze, mint az általa itt nem hivatkozott Vigh Károly, illetve Szakály Sándor. Ungváry Krisztián szerint ugyanis a kenyértörés napján Budapesten és környékén mintegy 35 000 főnyi magyar fegyveres nézett szembe 27 000 némettel, miközben Vigh Károly leírásában a magyar alakulatok létszáma és fegyverzete nagyjából megegyezett a 25 000 főre taksált német kontingensé-

vel.²⁸ Szakály Sándor pedig úgy vélekedett a Vigh-könyvről 1985-ben írt recenziójában, hogy a részlegesen feltöltött, illetve úton lévő egységek miatt a magyar oldalon kalkulálhattak mintegy 10 000-rel kevesebb katonával.²⁹

A *Kiugrás a történelemből* összességében az 1944. októberi kiugrási kísérlet extenzív szinkrón elemzését nyújtja, anélkül, hogy diakrón vizsgálatra vállalkozna. Vagyis arra a kérdésre, hogy melyik lett volna a legideálisabb pillanat a kiugrásra, nem kapunk választ a műből. Vigh Károly külön fejezetet szentelt ennek a problémának, s konklúziója szerint az 1944. augusztus 23-i román átállást követő bő két hét volt az „elszalasztott” nagy lehetőség.³⁰ Vigh állítását alátámasztani látszik, hogy a keleti fronton harcoló német erőket ekkoriban a romániai események mellett a varsói csata, majd a szlovák nemzeti felkelés, a bolgár fordulat és a szovjet–finn fegyverszünet következményei is lekötötték. A fenti eseménysor német–magyar kapcsolatokra gyakorolt hatását jól érzékelteti az a legmagasabb szintű német érdeklődés, amely az 1944. szeptember 8-i magyar minisztertanácsot kísérte.³¹ Ilyen élénk figyelem ezt követően csak a kormányzói proklamáció beolvasását követően irányult Berlinből Budapestre. Ungváry Krisztián Vigh Károly tézisével szemben egy folyamatos hanyatlástörténetet vázolt fel, ami alapján az időzítés kérdése nem különösebben érdekes. Vagyis október 15-e is megfelelő dátum lehetett volna egy sikeres kiugráshoz. „Hiába

²⁸ VIGH Károly: *Ugrás a sötétbe* [1979] i. m. 110–112.

²⁹ SZAKÁLY Sándor: Vigh Károly: *Ugrás a sötétbe*. *Kritika*, 1985/6. 40. – A Magyarország hadtörténetét bemutató kurrens reprezentatív sorozat vonatkozó kötete nem foglalkozik a kiugrással. *Magyarország hadtörténete. IV. 1919-től napjainkig*. Szerk. HORVÁTH Miklós. Zrínyi Könyvkiadó, Budapest, 2018. A Szakály Sándor, Ungváry Krisztián, Gellért Ádám és Bartha Ákos részvételével megrendezett minikonferencián és vitán a budapesti csapatok létszámának historiográfiai problémái nem kerültek szóba. Szakály Sándor itt többek között amellet érvelt előadásában, hogy logisztikai szempontból nem volt lehetséges egy hadsereget egyik napról a másikra „megfordítani” a korban. *Sikerülhetett volna az 1944. októberi kiugrás?* A Clio Intézet minikonferenciája, Budapest Főváros Levéltára, 2023. május 18. <https://www.youtube.com/watch?v=URfHZ8XLjTM> (49:20–1:15:20) (Letöltve: 2023. 07. 13.)

³⁰ VIGH Károly: *Ugrás a sötétbe* [1979] i. m. 27.

³¹ BARTHA Ákos: *Véres város*. I. m. 60–61.

lehettek a németek felkészültebbek, katonai és politikai helyzetük egyaránt sokkal rosszabb volt 1944 szeptemberétől, mint egy hónappal korábban, és még rosszabb volt október 15-én” (52.) – fogalmazott a magyar–román párhuzamokról írt fejezetében a szerző.

Végezetül ami a kötet kulcsínét illeti, a jó kiállítású, minőségi papírra nyomott, kemény borítójú könyvet számos fotó, táblázat és térkép gazdagítja, jöllehet jegyzékek ezekhez nem készültek, a térképek pedig helyenként nehezen értelmezhetőek.³² Azt is meg kell állapítani, hogy a történelmi köteteivel a múlt évben berobbant kiadó szöveggondozási gyakorlatán van még mit csiszolni. Kicsit alaposabb szerkesztéssel nemcsak a pongyola vagy értelmetlen megfogalmazásokat lehetett volna kiszűrni, de azt is, hogy az egyébként kifejezetten hasznos kötet végi kronológiában Szálasi hadparancsának beolvasása délután öt órára datálódjék (308.), miközben a főszövegben este kilenc utáni időpont-alternatívák szerepelnek (125.). Sajnos az is megesik, hogy a kényszeres és nem mindig indokolt szakirodalom-korrekciónak hevében a szerző elfelejti: a kormányzói proklamáció első beolvasására 13:10-kor került sor.³³ Egy adatgazdag munkában természetesen könnyen maradnak apróbb pontatlanságok, s ez jelen esetben sincs más-képp.³⁴

³²Így például számos (1944. október 15-e és 1945. január 15-e közti állapotokat ábrázoló) térképen azt láthatjuk, hogy Dél-Galícia (vagyis a frontvonal keleti, szovjet oldala) Németország része volt (216., 231., 285–288.).

³³„A kormányzói szöveg után nem sokkal két Királytigris harckocsi jelent meg, lövegcsövüket a laktanyára fordítva, ahol a katonák épp nehéz páncéltörő ágyúkkal mentek állásba. Vaska azonban hamar megegyezett a németekkel, azok elvonultak. Ezt követően 13 órakor Vaska egy rajt küldött a Teréz távbeszélőközponthoz a Nagymező utcába.” (178.) (Kiemelés tőlem – B. Á.) A szerző által itt megadott hivatkozás („ÁBTL V-11227, 8.”) sajnos a hivatkozott közintézmény levéltárosainak segítségével sem beazonosítható.

³⁴Néhány példa: a „Nádor” laktanya (például 194.) helyesen Nándor laktanya, Bakay Szilárdot hajnalban, és nem „délután fél ötkor” (88.) rabolták el 1944. október 8-án a németek, ifjabb Horthy Miklóst pedig nem „fél kilenckor” (108., 308.), hanem körülbelül egy órával később hurcolta el a Skorzeny-kommandó október 15-én. Nem szerencsés megoldás továbbá, hogy miközben a kormányzói proklamáció szövegén megejtett három fontos módosítás forrásait egy lábjegyzetbe szorítva (131. 10. l.) értelmezi a szerző, a változtatások kronológiáját homályban hagyja.

Mindezek dacára a *Kiugrás a történelemből* egy gazdag forrásbázison megírt, gondolatébresztő mű, amely akkor is megkerülhetetlen kiindulópontja lesz a kiugrás körüli szakmai diskurzusoknak, ha esetleg az olvasó a szerző nem minden megállapításával (vagy alternatívakijelölésével) ért egyet. A mű legfőbb erénye a korabeli nézőpontok és motivációk sokféleségének bemutatása, ami esetenként (például Horthy „elárulását” illetően) bevett nézetek radikális átértékelését eredményezte.

Bartha Ákos

Egy kádári év története

Mozaikok az 1971. esztendő mindennapjaiból*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.11>

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) és a Kronosz Kiadó gondozásában, a *Közelmúltunk Hagyatéka* sorozatban jelent meg 2022-ben Papp István szerkesztésében az *1971. Egy tipikus kádári év?* című tanulmánykötet. A kiadvány a 2021. november 10-én, az ÁBTL dísztermében azonos címmel megrendezett konferencián elhangzott előadások lábjegyzetelt, tanulmányra bővített változatát adja közre. A tudományos tanácskozás célja az volt, hogy egy olyan év eseményeit járja körül a hétköznapi emberek nézőpontjából, amely nem tekinthető különösképpen sorsfordítóknak, ezért a történettudomány sem „kezeli olyan időpontként, melynek ismerete az érettségiző diákok és a művelt nagyközönség számára elvárható”. (7.) Éppen ezért az előadók nem az 1971-es esztendő „nagy történéseit” – például Rákosi Mátyás és Lukács György halála, Mindszenty József távozása Magyarországról – elemezték, hanem a hétköznapi emberek és események nézőpontjából közelítettek a témához, a konszolidált Kádár-korszak¹ mindennapjaiba engedtek

* PAPP István (szerk.): *1971. Egy tipikus kádári év?* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kronosz Kiadó, Budapest, 2022. 282 p.

¹ Az 1956 és 1963 közé tehető időszak vonatkozásában a történetírás képviselői közül ma már egyre kevesebben beszélnek egyértelmű rendszer-restaurációról. A politikai rendszer változatlansága mellett egyértelművé vált a különbség a Rákosi- és a Kádár-korszak között, ezért terjedhetett el a konszolidáció fogalmának használata. Ebből adódik, hogy az 1960-as évektől sokan konszolidált Kádár-korszakként hivatkoznak a 20. századi magyar történelemnek erre a periódusára. Gyarmati György például újabban konszolidált autori-

betekintést. Ennélfogva a tanulmánykötetben közreadott írások is jellemzően az 1971. év kisebb történéseit mutatják be különböző aspektusokból, azonban ezeket a szerzők az előzmények és utóhatások tágabb kontextusában értelmezik, így nem kizárólag egy esztendő, hanem az 1960-as és 1970-es évek világa eleve-
nedik meg az olvasó előtt. A kötet a tudományos tanácskozás szekcióbeosztását követve négy fejezetben közli a tanulmányokat. A következőkben ezt a rendet tartva mutatom be röviden a kiadványban szereplő írásokat.

Papp István a szerkesztői előszóban rövid historiográfiai áttekintést nyújt a Kádár János névvel fémjelzett korszak gazdaság-, társadalom- és politikatörténeti irodalmáról, hangsúlyt helyezve az egyes szakterületek korszakot érintő belső periodizációi közötti eltolódások bemutatására.² Fontosnak tartotta kiemelni, hogy a Pető Iván és Szakács Sándor – a reform gondolatát szervező elvvé állító – gazdaságtörténeti munkájukban hangsúlyozzák, hogy az 1957 és 1968 közötti időszak mindenképp elkülönült korszaka az azt megelőző negyven év gazdaságtörténetének, az 1968-ban bevezetett reformok egyértelműen jelzik a korszakhatárt. Ezzel szemben az egyetemi oktatásban máig használt, Magyarország 20. századi történetét bemutató kötet szerzőjénél, Romsics Ignácnál nem jelent ilyen markáns választóvonalat az 1968-as esztendő. Ő két időintervallumra osztotta a Kádár-korszakot: az 1963-ig tartó megtorlás és az 1963–1989/1990 közé

ter rendszerként írta le a kádári berendezkedést. GYARMATI György: Csengőfrász – Kádárkolbász – Kádár-kocka. A pártállam Janus-arcú magyar modellje. In: RAINER M. János (szerk.): *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2022. 153–183. Bár Kalmár Melinda már korábban felhívta a konszolidáció fogalmának használati korlátjaira a figyelmet – elfedi a működés egészének lényegét –, ő maga a szanalás definíciója mellett foglalt állást, azonban nem figyelhető meg jelentős eltolódás a meghatározás használatának tekintetében. KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 118.

² A kádárizmus historiográfiájáról összefoglalóan lásd bővebben többek között RAINER M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet–L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2011; RAINER M. János: A Kádár-korszak kutatása – közelmúlt és közeljövő. *Korunk*, XXIV/10. 2013. október. 3–13.; PAP Péter István: Kádárizmus a legújabb történeti irodalomban. In: RAINER M. János (szerk.): *Ezerkilencszáznyolcvankilenc. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet Alapítvány–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2020. 299–327.

tehető konszolidált kádárizmus időszakára. Rainer M. János a kádárizmus értelmezését középpontba helyező, *Bevezetés a kádárizmusba* című kötetében a megtorlás időszakát követően két nagy periódust különböztet meg: nála 1963–1974 a szocialista rendszer megújításának, az ezt követő tíz esztendő pedig a megtorpanásnak és az útkeresésnek a szakasza. Valuch Tibor társadalomtörténeti összefoglalójában az 1963-tól 1981-ig terjedő időszakot nevezte klasszikus szocialista rendszernek, Földes György a külpolitika tekintetében 1969–1971. éveket jelölte meg a reformpolitika korszakának. (9–11.) Papp rövid szakirodalmi összefoglalója azért fontos, mert a kötetben szereplő írásoknak nem célja a korszak egészének különböző nézőpontokból történő értelmezése, azonban a nagy totál ismerete elengedhetetlen a tanulmányok mélyebb megértéséhez, így itt a korszakban kevésbé jártas szakmabeli és a laikus olvasó is kap egyfajta tájékoztatást a kérdés releváns irodalmáról, amely elősegítheti az elmélyülést a Kádár-kor történetében.

A *Társadalomtörténeti metszetek* című fejezet tanulmányai elsősorban arra keresik a választ, hogy egyes, szélesebb körben jelentkező társadalmi kihívásokra hogyan reagált a regnáló hatalom. Keller Márkus a lakhatás, Szőnyi Tamás a zenéjükkel és öltözködési stílusukkal lázadó fiatalok kérdését vizsgálja írásában. Bár Keller tanulmányának címe első olvasatra azt sugallja, hogy az kizárólag a békásmegyeri lakótelep kádári társadalomban betöltött szerepéről, a szocialista kispolgár lakóhelyéről ad részletes elemzést, egy nagyobb ívű áttekintésről van szó. A tanulmány nagy vonalakban ismerteti az 1960-as évek Budapestjének „katasztrofális” lakáshelyzetén (18.) keresztül azt, hogy az állami beavatkozás révén a lakhatás egyéni problémából hogyan vált társadalmi problémává. Kitér a családház-vita bemutatására, amelynek során a résztvevők arra keresték a választ, hogy milyen lakásformák felelnek meg a szocializmus társadalmi rendjének. Kilépve a diskurzusok keretéből, a tanulmány nagyobb részében annak elemzése kerül középpontba, hogy milyen megoldások születtek a lakhatás problémájára, és ezekben milyen szerepe volt az építész gondolatoknak. Ennek részeként ismerteti Keller a békásmegyeri lakótelep körüli kérdéseket, amely a

kortársak szemében inkább volt panelházak együttese, mintsem valódi otthon.

Szónyei a hazai beatkorszak történéseit bemutató írását hét T betűs fogalom köré csoportosítja. Ebből három az Aczél György nevével társított Kádár-kori kultúrpolitika lényegét fejezi ki (tilt, tűr, támogat), négy a szerző fogalma (találkozások, tiltakozások, tárgyalások, távozások), amelyekkel találóan szemlélteti az 1971-es hazai zenei élet fontosabb eseményeit. A tanulmány röviden áttekinti az 1960-as és 1970-es évek magyarországi kultúrpolitikájának alakulását, majd azt tárgyalja, milyen körülmények között találkozott a magyar zenei élet két meghatározó alakja, Cseh Tamás és Bereményi Géza, valamint az LGT tagjai, továbbá bemutatja az Illés együttest ért szankciókat és az azok következtében kialakult tiltakozás krónikáját. Kitér az Illés Lajos és Aczél György között zajlott tárgyalásra, amelynek következtében 1971-től megszűntek az Illés zenekarra vonatkozó tiltások, újra lemezt készíthettek, koncertezhettek. Végül a Magyarországot elhagyó zenészek távozásának körülményeit ismerteti. A tanulmányból jól kirajzolódik, hogy a politikai hatalom képviselőinek fejtörést okozott a zenéjükkel és külsőségeikkel lázadó fiatal zenészek csoportja, amit alátámaszthat állambiztonsági megfigyelésük is.

Az *Állambiztonsági történetek* című egység három tanulmánya közül kettő a különböző vallásfelekezetek tevékenységének állambiztonsági kontrolljáról, egy pedig a külföldön élő és tevékenykedő, 1971-ben fizikai Nobel-díjat nyert Gábor Dénes megfigyelésének történetéről ad részletes áttekintést. Novák Attila az ortodox zsidó zarándoklatok – amelyek a csodarabbik sírjainak meglátogatását jelentették – Kádár-kori históriájának elemzése során kiemelten foglalkozik a második világháború utáni ortodoxia jeles képviselőjével, Schück Jenővel, akinek szerepe megkerülhetetlen a hazai zarándoklatok értelmezése során. Az ő tevékenysége is hozzájárult ahhoz, hogy az állami szervek részéről óvatos nyitást lehetett megfigyelni a zarándoklatok tekintetében, ami mögött persze meghúzódott annak felismerése is, hogy a külföldi ortodoxia magyar ügyekben apolitikus volt, valamint turisztikai célú látogatósaik bevételi forrást jelenthettek a magyar népgazdaságnak. (74.) Ennek ellenére a zarándoklatokat 1969 és

1975 között az állambiztonság figyelemmel kísérte, ezek azonban nem jelentettek önálló témát a szerv számára, mindig egy-egy megfigyeléssorozat részét képezték.

Az ifjúság iskolai nevelésével évszázadokon keresztül elsősorban az egyházak foglalkoztak, s nem véletlen, hogy a második világháború után az egyik kiemelkedő politikai kérdéssé az iskolák államosítása vált, amelyre 1948 júniusában került sor. Bár különbség figyelhető meg a Rákosi- és a Kádár-korszak egyházakkal kapcsolatos céljait illetően – előbbi megsemmisíteni, utóbbi hatalma eszközüvé kívánta tenni őket –, abban azonban megegyeztek, hogy az egyházak tevékenységét igyekeztek korlátozni. (90.) Vörös Géza ennek a folyamatnak egy szeletébe enged betekintést. Tanulmányában a 19. század végén esztergomi egyházmegyes papok által életre hívott, fiatalok katolikus szellemű nevelésével foglalkozó, a szerzetességhez hasonló, de fogadalom nélküli Regnum Marianum közösség képviselőit, valamint a szegény és árva gyerekeket maga köré gyűjtő, növendékeinek csoportját csak Sasfiókákként emlegető Regöczi Istvánt ért büntetőeljárások történetét elemzi. Mindkét ügyben 1971–1972-ben születtek meg az elmarasztaló ítéletek.

A tematikus blokk leghosszabb és legösszetettebb tanulmánya Szekér Nóra Gábor Dénes Nobel-díjas fizikus állambiztonsági megfigyelését elemző írása. A szerző a fizikushoz kapcsolódó tevékenységen keresztül szemlélteti, hogy az állambiztonság milyen célokkal kezdett külföldön élő híres célszemélyek tanulmányozásába (tudományos hírszerzés, emigrációs politika, hivatalos kapcsolat kiépítése), e folyamat milyen összetett lehetett. A tanulmány kiemeli, hogy a hazai vezetők elképzelése szerint a nagy nevű emigráns személyek hazalátogatása igazolta volna a rendszer elfogadottságát, amely motívum fontos szerepet játszott abban, hogy Gábor Dénest is tanulmányozni kezdték „Carter” fedőnéven. A hosszú előkészítő munka ugyanakkor ebben az esetben nem érte el a célját. Szekér írása amellet, hogy részletesen elemzi Gábor állambiztonsági megfigyelésének történetét, betekintést nyújt a hálózat külföldi munkamódszereibe, valamint értékes tudománytörténeti adalékokkal is szolgál.

Az *Alternatívák a rendszeren belül* fejezet Bartha Eszter és Pap Milán előadásának kéziratát foglalja magába. Bartha tanulmányában arra tesz kísérletet, hogy összevessen három munkáséletutat, a munkásírónak kikiáltott – bár a munkásállam kritikáját megfogalmazó – Fejes Endre és Kertész Ákos munkásábrázolásával. Ennek során a felfelé történő mobilitás csatornáit kihasználni igyekvő munkások életútja, valamint a *Makra* és a *Rozsdatemető* című alkotások szereplőit ért kihívások között keres párhuzamot vagy éppen különbségeket. Bartha véleménye szerint az alkotások azért lehettek sikeresek a korban, mert sok munkás tudott azonosulni a szereplők helyzetével, ennek ellenére a regények hősei és az elemzett interjúalanyok élettörténetei között különbség figyelhető meg. Míg a fiktív szereplők kitörésének a kudarc a komfortzónához való ragaszkodásban keresendő, addig a megkérdezett, különböző háttérrel rendelkező munkások hiába tettek felemelkedésükért, gyakran fizikai és társadalmi korlátokba ütköztek. Bartha kiemeli, hogy a gender típusú megközelítés ritka a hazai munkástörténet-írásban, ezért külön figyelmet szentel egy, a gyermekeit egyedül nevelő munkásnő életútja felvázolásának. Ennek során hangsúlyt kap, hogy a munkásnők leginkább a férjükön keresztül érvényesülhettek, az egyedülállók előtt rendszerint bezáródtak a mobilitás csatornáik. Ez a jelenség kritikusan megjelenik a *Makrában* és a *Rozsdatemetőben* is.

Pap Milán az MSZMP által kezdeményezett, az 1960-as, 1970-es évek fordulóján kibontakozó óvatos reformtörekvések során kidolgozott új választási törvény alapján megtartott 1971. évi választást helyezi elemzésének középpontjába. Tanulmányában kiemeli, hogy az 1970. évi III. törvény az első lépést jelentette a valós politikai reprezentáció felé, elviekben demokratizálta a képviselő-jelölés szabályait, azonban a hatalmi struktúra változatlansága miatt a gyakorlatban ez nem valósulhatott meg. Ennek ellenére volt, aki próbára tette a rendszer működését, ezért alakulhatott ki az Óbudai 6. számú választókerületben valós verseny a parlamenti mandátumért. Az elemzés ennek a választási küzdelemnek a folyamatát szemlélteti, röviden bemutatja a Hazafias Népfront jelöltjével szemben győztesként kikerült Szép

Zoltán parlamenti tevékenységét és későbbi ellehetetlenítését. A tanulmányból kirajzolódik egyrészt egy atipikus, másrészt egy tipikus pályáiv. Szép pályafutása atipikusnak tekinthető abból a szempontból, hogy egy, a hatalom által uralt terepen és annak akarata ellenére tudott sikert elérni és rövid politikai karriert befutni. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy mandátuma 1975. évi lejártát követően a rendszer kereteit újraértelmezni, tagítani igyekvők sorsára jutott, tipikusnak értékelhető.

A kötet utolsó, *A továbbélő múlt* című fejezete első tanulmányának középpontjában a Magyarországon 1971-ben megjelent *Balladák könyve* és szerzője, Kallós Zoltán áll. Ablonczy Bálint elsősorban azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy miben látták a kortársak a kötet jelentőségét, hogyan vált Kallós az egyik legmeghatározóbb romániai magyar értelmiségivé, és miként álltak ki érte külföldi jogvédő, illetve magyarországi társadalmi és állami hálózatok letartóztatása után. (194.) Tekintve, hogy Ablonczy véleménye alapján a mű és szerzőjének munkássága nagypolitikai dimenzióban is értelmezhető, a tanulmány a *Balladák könyve* keletkezéstörténetének bemutatása és a szerző életútjának rövid ismertetése mellett a magyar–román kapcsolatok alakulását is alaposan körüljárja, kitérve arra, hogy abban milyen szerep jutott Kallós kötetének. Mindemellett szól a szerzőt ért retorziókról, illetve az ennek nyomán kibontakozott szolidaritási hullámról, melynek nem elhanyagolható részét képezte a magyar állambiztonság aktivizálódása Kallós szabadrábra helyezése érdekében.

Bognár Bulcsu azt vizsgálja, hogy milyen utat járt be Erdei Ferenc a társadalomkutató munkásságának zárását jelentő, 1971-ben megjelent *Város és vidéke* című munka megírásáig. Bognár a művet Erdei szociografikus életművének tükrében és a társadalmi hatások alapján tanulmányozza, s ezen keresztül igyekszik megragadni a szerző gondolkodásának fejlődését. (211.) A tanulmányban áttekinti azokat a fordulatokat, amelyek Erdei korai, 1945 előtti elemzései óta formálták társadalomszemléletét, melynek során hangsúlyos szerepet kap a társadalomtudós politikai szerepvállalásának és nézeteinek bemutatása. Ennek köszönhetően szépen körvonalazódik, hogy Erdei szemléletmód-

ja az 1945 utáni, politikailag turbulens időszakban a szakítások-visszatérések fogalompár mentén is értelmezhető.

A fejezet utolsó írásában Papp István a magyar kormány hivatalos elnevezései körül kialakult, a hatalom birtokosainak a jogalkotásban testet öltő „belső vívódásának” történetét tárja fel. Egy olyan kérdésre összpontosít, amely a korban az átlagemberek közül nem sok mindenkit foglalkoztathatott, a politikai hatalom birtokosainak viszont égető legitimációs problémát okozott. A tanulmány nyomon követi, hogyan jutott el a hivatalos szóhasználat a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megnevezéstől a Minisztertanács használatáig, aminek során világossá válik, miért vált kényelmetlenné a „forradalmi” jelző a rendpártiságot előnyben részesítő Kádár János és az MSZMP vezetése számára. Bár a cím hallatán az írás elsöre száraz politikai és közjogi elemzésnek tűnhet, Papp közérthető és olvasmányos formában tárlja a csak látszatra marginálisnak tűnő kérdést.

Az *Utószó*ban Takács Tibor a korszak jellegzetességeinek felvillantása mellett reflektál a kötetben szereplő tanulmányokra, és keresi a választ a címben feltett kérdésre: tipikusnak tekinthető-e az 1971. esztendő? Az 1970-es évek elejére a hatalom túl volt a megtorláson és az amnesztián, a mezőgazdaság kollektivizálásán, valamint az 1968-as reformok bevezetésén, ezért első olvasatra 1971 egy békés, konszolidált, tipikus évnek tűnhet. (258.) Azonban – ahogy azt a kötet tanulmányai is tükrözik – a látszólagos mozdulatlanság mögött komoly változások zajlottak, ennek ellenére a rendszer maga stabilnak tűnt, abban az értelemben is, hogy volt, ami állandósult. Ennek a gondolatsornak a mentén jut el Takács végkövetkeztetéséig: „Minden változik. Minden mozdulatlan. [...] 1971 tipikus év volt.” (264.)

A tanulmánykötetről összességben elmondható, hogy elérte a bevezetőben megfogalmazott célját, nevezetesen, hogy különböző nézőpontokból bemutassa, milyen volt az élet 1971-ben Magyarországon. Bár a kiadvány nem törekszik a Kádár-korszak egészének átfogó értelmezésére, ennek ellenére a benne szereplő tanulmányok nemcsak pillanatfelvételek az 1960-as és 1970-es évek fordulójáról, hanem különféle aspektusokból tájékoztatnak a rendszer működési mechanizmusáról, a hatalmat birtokló

párt és a társadalom viszonyáról. Egyetlen hiányossága, hogy a tanulmányok sorát nem gazdagítja olyan elemző írás, amely középpontjába az 1968-as gazdasági reform mindennapi életre gyakorolt hatását helyezi, pedig a gazdaság vonatkozásában is 1971 még teljes reformévnek számított. Bemutatásra kerülhetett volna, hogy a változások miként jelentek meg, és milyen befolyást gyakoroltak a munka vagy a fogyasztás világára, illetve a mezőgazdaságban végbement folyamatoknak is érdemes lett volna figyelmet szentelni.

A tanulmánykötet egyik fő erénye, hogy a szűkebben vett történelmi szakma képviselői mellett a korszak története iránt érdeklődő laikus olvasók is haszonnal forgathatják, ugyanis a benne szereplő írások mellett, hogy alapos szaktanulmányok, közérthető formában adják közre a friss kutatások eredményeit. A közérthetőséget elősegíti, hogy a tanulmányok a hétköznapi ember mindennapjai felől közelítenek a korszakhoz, így olyan témákat dolgoznak fel (lakótelepek, zenei és olvasmányélmények, vallási kérdések stb.), amelyeket sokak testközelből ismerhetnek, valamint a korban használt, azonban ma már kevésbé ismert fogalmak (mint az állambiztonság által használt szakzsargon) megmagyarázása sem marad el. Mindemellett az elemzések elősegítik a Kádár János névvel fémjelzett korszakban való elmélyülés lehetőségét is, ugyanis azok bőséges szakirodalmat mozgatnak, ami egyrészt a tanulmányok alaposságának egyik fontos mutatója, másrészt az irodalomjegyzék a laikus olvasók számára iránytűül is szolgál. A tanulmánykötet széles körű megismerhetőségének egyetlen korlátja, hogy bolti forgalomban nem kapható, a Szaktárs portálon a magyarországi közgyűjtemények és felsőoktatási intézmények hálózatáról belépve ingyenesen, egyéb hálózatról egy ma már csekélynek tekinthető összeg megfizetése ellenében azonban olvasható.

Abstracts

ÁGNES JUDIT SZILÁGYI:

Glimpses behind the Iron Curtain from Portugal before and after 1974

In the mid-1970s, the world behind the Iron Curtain, including Hungary, entered the horizon of the Portuguese public. This was the period in the history of the Iberian country which was divided by the 1974 Carnation Revolution as a definite caesura. We have some published sources from both the pre- and post-revolutionary years which helped the Portuguese get an insight into the closed world of socialist countries. This study undertakes an analysis of two of them and places these writings, their intellectual environment, and their authors in the context of the era.

Keywords: détente, Kadarism, Marcelism, revolution of April 25, Urbano Tavares Rodrigues

ANITA M. MADARÁSZ:

Great Britain's Central and Eastern European Policy in the Cold War. Chapters from the History of British–Hungarian Cultural Diplomacy

During the Cold War years, culture could act as a bridge between two opposing states, but it also enabled the mapping of and, if

necessary, influence on the enemy country's thinking through various cultural and propaganda tools and institutions. Culture, cultural diplomacy, and propaganda were thus an inseparable whole. The new propaganda policy which the United Kingdom launched in the late 1940s was the main and most effective 'tool' to weaken the Soviet communist regime. The aim of this study is to present the relationship of British diplomacy to a country in Central and Eastern Europe in the context of cultural contacts, and at the same time to examine briefly how British propaganda worked and how the Hungarian political leadership related to it. We will also gain insight into how the UK viewed the Kádár regime—whether through distorted or completely realistic lenses—as a result of events that differed in certain periods, sometimes with positive and sometimes with negative outcomes.

Keywords: propaganda policy, cultural diplomacy, cultural infiltration, British-Hungarian relations, Cold War

ZSOLT HORVÁTH B.:

Hand-controlled Internationalization. The Impact of the International Aspirations of the Hungarian People's Republic on Higher Education through the Example of the Eötvös Loránd University

For the Hungarian People's Republic, the events of the world politics in the 1960s allowed for significant international activity. Respecting the framework of the regime, decades of active engagement on both sides of the Iron Curtain could be initiated. Considering the country's resources, one of the most important elements in its foreign relations efforts was the continuous expansion of cultural and educational relations, which allowed the country's higher education system—which experienced extensive growth during the same period—to play a prominent role. The Eötvös Loránd University (ELTE), one of the largest higher education institutions in Hungary, hosted students from nearly 90 countries with its diverse training

portfolio. The internationalization process promoted by the government provided the university with a major opportunity to build a position in the wider international academic community, to establish partnerships, to diversify its training, and to improve its quality continuously. Relations with capitalist and developing countries were particularly valuable. At the same time, it was confronted with a number of problems in teaching and supporting incoming students, as well as systemic rigidities and inadequate funding, problems which remained unresolved before the transition. This paper seeks to showcase these processes through archival documents and contemporary press sources, examining the opportunities, constraints, and challenges from an institutional perspective, thus illustrating the frequent political ambitions of the state and its political institutions.

Keywords: higher education, Eötvös Lorand University, internationalization, foreign students, mobility

ÁKOS KORMÁNY:

**“Sport is a Gentlemen’s Passion; it is not Suitable for Workers!”
Conceptions of Sport in the Hungarian Organized Labour
Movement in the First Half of the Twentieth Century**

In the first half of the twentieth century, many controversies and conflicts—like those around its types, forms, and values—were connected to sports. The question of Hungarian workers’ sports, which emerged from the beginning of the century, was also one of these issues. Its separation and differentiation from so-called bourgeois sports was reinforced by the creation of a sports system that reflected the needs of the workers, and of course aligned with the long-term political and social goals of the workers’ movement. Based on this, the study primarily examines what place and role sport played within the labour movement, and what practical and ideological concepts were created for its implementation those ideas. After outlining the development

of workers' sports and sport opportunities for workers, special attention is paid to the problem of professionalism-amateurism and competition, along with the external and internal influences that created and later shaped Hungarian workers' sports are also presented.

Keywords: workers' sport movement, physical education, social democracy, left-wing associations, Horthy era

PÉTER BAKONYI:

Arrow-Cross Rule in Zala County (October 1944–March 1945)

The aim of this study is to provide an insight into the history of Ferenc Szálasi's Arrow Cross Party in Zala County from the party's takeover of power until the fall of the regime. Nevertheless, it briefly outlines the background, starting with the establishment of the party's local organisation in 1938. Despite the fact that Zala County was one of the core areas of the political forces following National Socialist ideologies in Hungary, it seems that Szálasi's party was never able to gain decisive influence there. Moreover, the county leadership had to constantly reckon with actions taken by the administrative authorities and the police. Our sources suggest that only after the German occupation in March 1944 did the party's situation improve. After the Arrow Cross takeover in October of that year, the construction of a Hungarist party-state began in Zala County. After apparent initial successes, the party's strength was finally limited to terrorist measures and intensified propaganda in an increasingly critical military situation. Most of the county leaders fled from the approaching Red Army, and although they were tried in absentia by the People's Court, they were never punished for their actions.

Keywords: Arrow Cross Party – Hungarist Movement, Zala county, the Arrow Cross takeover, arrests, executions, propaganda

GÁBOR ANDREIDES:

“That Is Not Me, but Ferenc Zimmer Fishmonger.” The Calvary of the Former Editor-in-Chief of the Hungarian News Agency after 1945

The social and political changes that took place after World War II completely transformed Hungarian press policy and management. New newspapers were born, old ones were transformed or closed down. Representatives of the pre-1945 press management, as well as other journalists, had to undergo so-called certifying commission procedures. The process involved a declaration of commitment to the past regime. The commission then decided who could continue working in publicity, in what capacity, and where. Ferenc Zimmer, the former editor-in-chief of the Hungarian news agency, who had retired, also went through the process: he was certified, but his work was not counted on in any way, and he was even transferred out of the capital in 1951. In 1956, the elderly, sick former editor-in-chief accepted his sister’s invitation to leave the country and settled in Pinkafő/Pinkafeld, Burgenland. Here he died in 1961.

Keywords: press, press policy, World War II, certifying commissions, deportations

Contents

Hungary's Foreign Relations in the Kádár Era

<i>Ágnes Judit Szilágyi</i> : Glimpses behind the Iron Curtain from Portugal before and after 1974	4
<i>Anita M. Madarász</i> : Great Britain's Central and Eastern European Policy in the Cold War. Chapters from the History of British–Hungarian Cultural Diplomacy	30
<i>Zsolt Horváth B.</i> : Hand-controlled Internationalization. The Impact of the International Aspirations of the Hungarian People's Republic on Higher Education through the Example of the Eötvös Loránd University	61
<i>Róbert Takács</i> : Hungary's Foreign Relations in the Cold War Environment	88

Studies

<i>Ákos Kormány</i> : "Sport is a Gentlemen's Passion; it is not Suitable for Workers!" Conceptions of Sport in the Hungarian Organized Labour Movement in the First Half of the Twentieth Century	104
<i>Péter Bakonyi</i> : Arrow-Cross Rule in Zala County (October 1944–March 1945)	144

<i>Gábor Andreides</i> : “That Is Not Me, but Ferenc Zimmer Fishmonger.” The Calvary of the Former Editor-in-Chief of the Hungarian News Agency after 1945	174
---	-----

Reviews

<i>Balázs Balatoni</i> : The Intellectual Origins of the League of Nations in Great Britain	192
<i>Soma Hunyadkürti</i> : The Bright and Dark Sides of Anti-Germanism	202
<i>Ákos Bartha</i> : How to Play Hopscotch: Horthy’s Attempt to Exit the Second World War	213
<i>Kristóf Gyebnár</i> : Stories of a Year in the Kádár Era—Mosaics of Everyday Life in 1971	229

Tartalomjegyzék

A kádári Magyarország külkapcsolatai

<i>Szilágyi Ágnes Judit:</i> Portugál pillantások a vasfüggöny mögé 1974 előtt és után	4
<i>M. Madarász Anita:</i> Nagy-Britannia közép-kelet-európai politikája a hidegháborúban Fejezetek a brit-magyar kulturális diplomácia történetéből	30
<i>Horváth B. Zsolt:</i> Kézi vezérelt nemzetköziesítés. A Magyar Népköztársaság nemzetközi törekvéseinek hatása a magyar felsőoktatásra az Eötvös Loránd Tudományegyetem példáján ...	61
<i>Takács Róbert:</i> Magyar külkapcsolatok a hidegháborús nemzetközi környezetben	88

Tanulmányok

<i>Kormány Ákos:</i> „A sport úri passzió, nem való a munkásságnak!” A magyar szervezett munkásmozgalom sportideái a 20. század első felében	104
<i>Bakonyi Péter:</i> Nyilasok Zala megyében (1944. október – 1945. március)	144

<i>Andreides Gábor</i> : „Ez pedig nem én vagyok, hanem Zimmer Ferenc halkereskedő.” A Magyar Távirati Iroda egykori főszerkesztőjének kálváriája 1945 után	174
--	-----

Szemle

<i>Balaton</i> Balázs: A Népszövetség gondolatának brit gyökerei	192
<i>Hunyadkürti Soma</i> : A németellenesség színe és visszája	202
<i>Bartha Ákos</i> : Ugróiskola	213
<i>Gyebnár Kristóf</i> : Egy kádári év történetei. Mozaikok az 1971. esztendő mindennapjaiból	229

Az első világháború utáni évtizedekben az Amerikai Egyesült Államok a világon szinte mindenütt, sok mindenben, sokak gondolataiban megtalálható volt. Amerika Magyarországon is a hétköznapi realitás része lett, hiszen a túrkevei lakodalomtól kezdve a Zeneakadémiáig nagyon eltérő helyszíneken tűnt fel. „Mindenütt való” volt, felbukkant sokféle tárgyban, élethelyzetben, szokásban és a szűkebb-tágabb világról, a jövőről való gondolkodásban. A távoli, óceánon túli Amerika éppúgy sok ember fantáziáját mozgatta meg, ahogy a nemzeti térben megjelenő Amerika.

SIPOS BALÁZS

„AMERIKA,
EZEREMELETES
MENNYORSZÁG”

AMERIKA ÉS AZ
AMERIKANIZMUS
A HORTHY-KORI
NYILVÁNOSSÁGBAN

NAPVILÁG KIADÓ

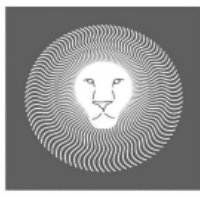
1114 BUDAPEST,
VILLÁNYI ÚT 11-13.

WWW.NAPVILAGKIADO.EU

A széles körű alap kutatásra épülő kötet az amerikai kultúra Horthy-kori jelenlétét tárgyalja, részben új szempontokat felvetve. A historiográfiai környezet és a globalizációértelmezések alapos bemutatása után a könyv számos forrást idézve elemzi az amerikai populáris kultúra (jazz, tánc, film, regény stb.) megjelenését, hatását és elterjedését, a hétköznapi élet alakulását, a nőideál változását és az amerikanizmus ábrázolásának különféle típusait békeidőben és a háborúban. Bemutatja az USA világpolitikai, gazdasági és katonai szerepéről vallott nézeteket, és sajátos keresztmetszetét adja a Horthy-kornak is.

Csunderlik Péter
EGY KÜLÖNLEGES
KÖZÉP-EURÓPAI
TÖRTÉNÉS
Hanák Péter pályaképe

Ha egy történész „egyszer meg akarja fejteni, hogy mi történt velünk itt, a Kárpát-medencében az 1940 és 1990 közötti fél évszázadban (s nem volt történelmünknek ehhez hasonló sűrű korszaka), akkor elsőként Hanákot kell megfejtenie” – Varga László, Budapest Főváros Levéltárának egykori főigazgatója emlékezett így Hanák Péterre.

HANÁK PÉTER történész (1921–1997) a holokausztot ugyan túlélte, de családját elveszítette, így a szellemes, ironikus fiatalemberből hithű sztálinista lett, és szerepet vállalt a magyar történettudomány 1948 utáni szovjetizálásában, vett részt a „reakciósként” megbélyegzett történész kollégái félreállításában – hogy aztán illúzióiból kiábrándulva az államszocialista rendszer kritikusa legyen.

Miután '56-os megnyilvánulásai miatt 1957-ben eltávolították az Eötvös Loránd Tudományegyetemről, Hanák az MTA Történettudományi Intézetének munkatársaként, majd osztályvezetőjeként (1964–1990), a dualizmus korának kutatójaként kulcsszerepet játszott az 1867-es kiegyezés pozitív újraértékelésében, továbbá a „szellemi vasfüggöny” egyik 1960-as évekbeli átvágójaként a magyar történetírás nyugatosításában, modernizációjában. Egyike volt azoknak, akik problémaérzékenységükkel, nemzetközi tájékozottságukkal, kapcsolatrendszerükkel és nyugati megbecsültségükkel kiemelkedtek a Kádár-kori történész nemzedékből, a rendszerváltás után pedig ő vállalta a Közép-európai Egyetem (CEU) Történelem Tanszékének megszervezését.

CSUNDERLIK PÉTER kutató történészként a Hanák-hagyaték, levéltári és nyomtatott források, valamint a pályatársakkal készített interjúk alapján rajzolja meg Hanák Péter pályaképét, aki egyik hőiséhez, Jászi Oszkárhoz hasonlóan „dunai patrióta” volt, aki Közép-Európa történetének kérdéseire akart választ adni, hogy megértse a saját sorsát.

SZERZŐINK

ANDREIDES GÁBOR

PhD, történész, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala

BAKONYI PÉTER

történész–levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára

BALATONI BALÁZS

PhD-jelölt, Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola

BARTHA ÁKOS

PhD, tudományos munkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

GYEBNÁR KRISTÓF

PhD-hallgató, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, segédlevéltáros, MNL Heves Vármegyei Levéltára

HORVÁTH B. ZSOLT

PhD-jelölt, ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Egyetemes Történelem Doktori Program

HUNYADKÜRTI SOMA

PhD-hallgató, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Modernkori Magyarország Doktori Program

KORMÁNY ÁKOS

PhD-hallgató, ELTE Bölcsészettudományi Kar Művelődéstörténet Doktori Program, tudományos munkatárs, Magyar Olimpiai és Sportmúzeum

M. MADARÁSZ ANITA

PhD, történész, egyetemi oktató, ELTE BTK Angol-Amerikai Intézet, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala

SZILÁGYI ÁGNES JUDIT

PhD, az ELTE Bölcsészettudományi Karának habilitált docense, az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék és Doktori Program vezetője

TAKÁCS RÓBERT

PhD, történész, tudományos munkatárs, Politikatörténeti Intézet

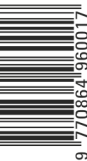
„Mi nem hiszünk abban, hogy azzal, hogy külföldön x díjat nyerünk, nemzetünknek különösen használnánk. Nem hiszünk abban, hogy ha az összes olimpiász összes díját hazahozzuk, hazánk elszakított területéből csak egy akácfát is visszakapnánk vagy a magyar embernek gondját, baját csak egy hajszállal is megkönnyítenénk. A mi világnézetünk sokkal komolyabb és ezért nem fanatizáljuk ifjúságunkat hamis ideálok irányában. Ennek az országnak egy egészséges, munkabíró munkásosztályt nevelni helyes testnevelés segítségével, ez a mi hazafiságunk, ez a föltörekvő munkás testedző egyesületeknek a hazafisága.”

Kormány Ákos: „A sport úri passzió, nem való a munkásságnak!”

A magyar szervezett munkásmozgalom sportideái a 20. század első felében

A puha diktatúra szelíden terelgeti portugál vendégeit 1975-ben, és ezek az amúgy is pozitív várakozásokkal érkezett vendégek nemcsak a részletekben, de a nagyobb összefüggésekben is leginkább azt látják a vasfüggöny mögött, amit a kádári konszolidáció kifelé mutatni akar. Tavares Rodrigues hagyja magát terelni, nem tesz fel kényes kérdéseket. Jó szándékú kötete híven közvetíti a portugál olvasók felé a sikereket, méghozzá – világlátott intellektuel módjára – viszonylag színesen [...], mégis egyetlen perspektívából festve le a magyar viszonyokat.

Szilágyi Ágnes Judit: Portugál pillantások a vasfüggöny mögé 1974 előtt és után

Bolti ára: 1200 Ft
Előfizetőknek: 900 Ft